

HA 1752

CSISZV

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam

1982

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE
98. ÉVF. 1982/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215 – 96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111 010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185 680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekktúra visszaküldésével egyidőben.

Töredékek

a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből

1770. március 10-én Dobai Székely Sámuel Eperjesről közölte Koller Józseffel, hogy Pozsonyba, Benczur Józsefhez küldte lepecsételve a Klimó püspöknek eladásra szánt négy kéziratos kötetet. Kettő ezek közül a királyi cancelláriában (Mátyás ill. II. Ulászló királyok idejében) használt formuláskönyv, kettő pedig 268 eredeti, nagyjából Mohács előtti oklevelet és levelet foglal magában. 200 aranyat kért értük.¹

A megvásárolt kötetek között található, II. Ulászló idején használt, cancelláriai formuláskönyv Mohács előtti anyagát 1799-ben Kovachich Márton György kiadta.² A kötetben e részt megelőzik az 1520-as években egybemásolt hiteleshelyi litterae relatoriae et fassionales, utána pedig az 1541. évi beszercebányai articulások egykorú másolata következik.

E formuláriumot 1980-ban az Országos Széchényi Könyvtárban restaurálták. Kötése és annak töltelékanyaga az alábbiakat tartalmazta:

1. *A kötet borítója* restaurálásig egy 15. századból származó Missale (Romanum?) egyik füzetének középső levélpárja volt, amelyen a Pünkösöd utáni 16. vasárnap és az őszi kántorböjt péntekje közötti misék szövege található.

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 1508. f. 16. — A szóban forgó kötetek ma is a pécsi püspökség tulajdonát képezik, az okleveleket Koller négy kötetben helyezte el, a két kódex közül az egyik az ún. Nyírkállói-kódex, a másikat alább ismertettük. — Június 4-én újabb két kötetet küldött Dobai a megalapítandó Klimó-könyvtár számára: a *Jus quadripartitum* című kéziratot és Temesvári Pelbárt *Sermones de sanctis*-át (Uo. f. 23.) E kötetek ma a pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó-gyűjteményében találhatók.

— Dobai és Koller levelezéséből egyértelmű, hogy mindössze ennyi könyvet vásárolt Klimó Dobaitól, ezeken kívül mindössze hat (!) aranypénzt. (Uo. f. 23.) ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége* (Pannónia, 1940, 197–221.) c. cikkében, és ennek nyomán a későbbi szakirodalomban is túlzó adatokat találunk a vásárlásra vonatkozóan, Entz pl. 2000 könyv megvételéről beszél (i. m. 217. l.). — Dobai szerette volna könyvtárát Klimónak egy tételben eladni, vagy, mivel ez nem ment, legalább azt akarta elérni, hogy értékes kéziratai együtt és Magyarországon maradjanak. Ezért kínálta fel azokat is Klimónak, további vásárlásnak azonban semmi nyomával nem találkozunk. — Dobai gyűjteményét később Jankovich Miklós vásárolta meg. Kéziratainak többsége végül az Országos Széchényi Könyvtárba, néhány tétel pedig az Evangélikus Országos Levéltárba került. Akadnak azonban Dobai feljegyzéseiben olyanok is, amelyeknek mindaddig nem sikerült nyomára bukkannunk. Ezúttal egy töredékeinkhez kapcsolható, 1544 előttről származó magyar nyelvű graduáléra hívjuk fel a kutatók figyelmét. Ezt a kötetet Dobai részletesen leírta, nem is egyszer. Ezek szerint 1770. július 15. után vásárolta, Klimónak 1771. február 10-én kelt levelében kínálta fel. (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 1508. f. 27. és f. 41.)

² *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus* ... Pestini 1799, 459–563. A kötet tartalmi és formai leírása: V–VIII. l.

Mérete: 360 × 270 mm. A gerincből további két apró, egyik oldalán beírt pergamenlevél került elő.

2. *Fametszetekkel díszített, nyolcadrés alakú, nyomtatott domonkos diurnale tíz levele* (ii₃, ii₆, II₂₋₇, mm₁, mm₈). A 16. század elejéről származó töredék a de tempore rész explicitjét és a de sanctis rész incipitjét is tartalmazza.

3. Két Miskolcon kelt városi kiváltságlevél 1542-ből

Méret: 210 × 200, ill. 175 mm, mindkettőnek hiányzik a jobb széle. Azonos szöveggel készültek [G]regorius Kowach, ill. Albertus Zo[...?]³ számára.

A kiállító személyek: *Nos Georgius Literatus Iudex, Paulus Gombos, Stephanus Tanczos, iurati censuumque regalium exactores et ciues oppidi Myskolcz*. Lényegük: *... incola oppidi nostri liber et exemptus est ab omni solucione tributarum ac telonionum vbique tam de se, quam de rebus et hominibus suis iuxta priuilegia nobis a diuinis regibus graciose concessa ac donata*. A kiállítás kelte: *Datum ex oppido Myskolcz Anno Domini 1542*. Az Albertus Zo számára kiállított okirat esetén a kiállítás évének utolsó számjegye hiányzik.

4. Hét kisebb-nagyobb, haránt írt töredék Melanchton Rhetoricájából

Közülük három nagyobb méretű: 220 × 300 és kétszer 170 × 300 mm. A többi ennél jóval kisebb. A latin nyelvű (a terminológia görög szavakkal!), erősen rubrumozott, táblázatokba rendezett retorika minden kétség nélkül iskolai használatra íródott. Hogy hol, melyik iskolában használták e retorikát, arra nézve a töredékek semmi felvilágosítással nem szolgálnak.⁴

5. Kisalakú füzetecske nyolc levele

A latin nyelvű, 150 × 100 mm nagyságú levelek széléből itt-ott hiányzik egy kevés. Három levél tartalma prédikáció. Egy másikon zeneelméleti jegyzeteket és az alábbi verset találhatjuk:

Perdere laterum conaris Remula Roma
 Nam animam corpus perdere forte potes
 Non ego tantorum sum tibi causa malorum
 Te propius tentat perdere nempe dolus
 Fac redeat petrus symon pellatur ab urbe
 Pellito symone pax erit tibi alta.
 M. L. etc(?)⁵

A további négy levél egybefüggő szöveget ad, méghozzá egy vitairat töredékét. Talán tartalomjegyzék az az 55 pontban felsorolt jegyzék, amelyet a füzet végén találunk. E pontok egyértelműen ferences eredetre utalnak. Most

³ Lehetséges, hogy e családnév ebben a formában csonka. Valószínű fogalmazványok.

⁴ MELANCHTON *De rhetorica libri tres* c. művét 1519 után (ekkor Wittenbergben és Bázelen is megjelent) sokszor kiadták. Töredékünk szövegfelépítése teljesen eltér a kiadásokétól. Meglehető címszavai: *In secundum librum Philippi Melanct. Rheto. — Tabula breuis in philippi melanctonis Rhetorica — Secunda pars Tabule Rhetorices*.

⁵ M[artin] L[uther]? Az etc. olvasat bizonytalan, lehetséges, hogy helyén A áll. A verset a füzetecske egyik levelére írta egy, a másik oldalt íróval nem azonos kéz.

csak néhány jellemzőbb vonást emelünk ki, a szöveg kiadóra és feldolgozóra vár.⁶

Az isteni természetéről, az eucharistiáról, a római egyház főségéről és tévedhetetlenségéről, valamint a pápához való hűségről szóló pontok után a papi nötlenség mellettiek következnek

(29. *Sacerdotes ex ignorantia juris contrahebant matrimonium.* 30. *Sacerdotes in sacris non sunt legitime coniuges.* 31. *Contraheutes in sacris ipso facto sunt excommunicati.* . . .),

majd a hitről és a megigazulásról van szó. Aztán a szerzetesi fogadalomról és a szegénységről. A 42–43. pontok egyértelművé teszik a ferences eredetet:

42. *Religio minorum Beato francisco specialiter data [est a] christo.* 43. *Seruus franciscus stigmata christi veraciter [habebat].*

A további pontok a bűnbánatról, a szentek képmásairól (*imagines sanctorum*) szólnak, a végén pedig négy pont kifejezetten a luteranusok ellen íródott, meg is nevezvén őket. Pl.

52. *Lutherana secta ex diversis heresibus [et] schismatibus est collecta.* 53. *Lutherana perfidia in deum Blasphemia est in religionem christianam corruptosa maxima . . .* 54. *Lutheranam insaniem cum tridentibus receptantibus, defensantibus et faventibus meri . . . (?) ecclesia catholica reprobam excommunicavit.*

Hogy melyik kolostorban keletkezett (ha ugyan nem egy kolostor előzőtt tagja írta), jelenleg nem tudjuk megmondani. Külső formája iskolai jegyzetre emlékeztet.⁷

6. *Nyolc latin nyelvű levél, ill. levéltöredék 1542–1543-ból, Joannes a Miskolcz könyvkötőnek címezve*

Két levél címzéséből is egyértelmű, hogy Miskolcon élő könyvkötőről van szó. *Pio et ornato viro Joanni literato concinnatori librorum fratri in christo amoris devincto*, ill. *Ad manus humanissimi viri domini Johannis concinnatoris a miskolcz paguncula ista detur.* Az előbbi címzés a *Joannes Zal: Miskolczius tuus exterorumque fratrum amicus* aláírású levélen szerepel. A levélíró említést tesz benne György nevű fiáról és Bornemisza Benedek iskolamesterről s megjegyzi, hogy a levél vivője a keresztények helyzetéről (*de statu christianorum*) beszél majd. Az utóbbi levél aláírója *Benedictus rector scole oppidi . . . cecensis (?)* valószínű éppen a fentebb említett Bornemisza Benedekkel azonos. E levél 1542-ben kelt, talán Cékén (bizonytalan olvasat a dátumban is), s a csonka levélben a *libri templi videlicet* szavak különös figyelmet érdemelnek.

További négy levél írója *Thomas Zalkaj*, Szikszóró. A levelek kelte 1542, ill. 1543. Egy esetben a hely megjelölése: *ex orte rerum nearum.* Az aláírásnál egyszer Szalkai „rangját” is olvashatjuk, igaz csak töredékesen: *Thomas Zalkaj . . . in Thokaj (?) et Pwttthnok.*

Egyetlen rongált levél címzéséből csak ez olvasható: *Pio . . . Joanni literato de N. (?) nunc agenti . . . in Wyuarasj.* Valószínű, hogy ez is a fentebb megnevezett könyvkötőnek szóló levél. Sajnos szövegéből semmit nem tudtunk elolvasni.

⁶ Katolikus vitairattal Magyarországon a 16. század közepéig mindeddig nem rendelkeztünk.

⁷ Külső érvek alapján a cékei kolostorra gondolunk.

7. Magyar nyelvű levelek töredékei

Két levélből is találtunk apró darabocskákat. Címzés, aláírás és dátum egyiken sincsen. Valószínűnek tartjuk, hogy ezek is a Miskolcon élt Joannes nevű könyvkötőnek szóltak.

Mivel helyhez köthető (Miskolc környéke) magyar nyelvű, 1550 előttről (1542—1543-ból?) származó magánlevelekről van szó, néhány épebb sort idézünk, az eredeti helyesírást megtartva:

...közönétömet es zolgalatomat ... zerelmetös barátomnak es atijam f... mostan es mint egekboron te hozz... Thóbet nem Irhatok Jol lehet zú... ne chodald hog zómel(?) zerenit ... mert Ighón santa vagok ... oztan zalagot es külddtem Joannem ... addiglan hoj ne ke...

8. Négy haránt alakú, összefüggő, kottával ellátott magyar nyelvű levél⁸

9. Magyar nyelvű receptek

A felső kötéstáblát leragasztó szennylevéltre az írás képe alapján valószínű a kötetet közvetlenül követően, tehát még az 1540-es években az alábbi magyar nyelvű receptek kerültek:⁹

Remedium bonum contra calculum

Torma pipelljeth — Rethek pipelljeth — Petrosilin pipellyeth — Perijeth — farkasnjlath — Tjz thjk monak az hjath — Egje mezet uezeth(?) — Arwa chalanth — három pinth wijzeth. Ezeketh Jol fewznj es az wijzeth kel Innija az kjth az kew bant etc.

Ugijan ezenrol

Wegyed az fekehe Rethket es mosd iol meg, ozth az fyweth kyth pap monjanak hijwnak ezeketh teord ezwe es az leweth valamj thyztha Ruha althal fachard kij es aznak az leweth ydjad. három napon hajnalokoron ketsegnelkywel igen Ioo, de mynd az Rethek es mynd az pap monija fywe Egj mirtheken legijen.

*

Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumát valószínű 1543-ban kötötte be egy Miskolcon élt János nevű könyvkötő. A kötés töltelékanyaga számunkra sok értékes adatot őrzött meg. A 4., 5. és 8. pontokban ismertetett töredékek fontos, eddig nem ismert adatokkal egészítik ki a magyarországi reformáció korai szakaszáról való ismereteinket.

⁸ Feldolgozásukat l. a MKsz jelen számában DOBSZAY László: *A magyar Graduál-irodalom első emléke* című tanulmányában.

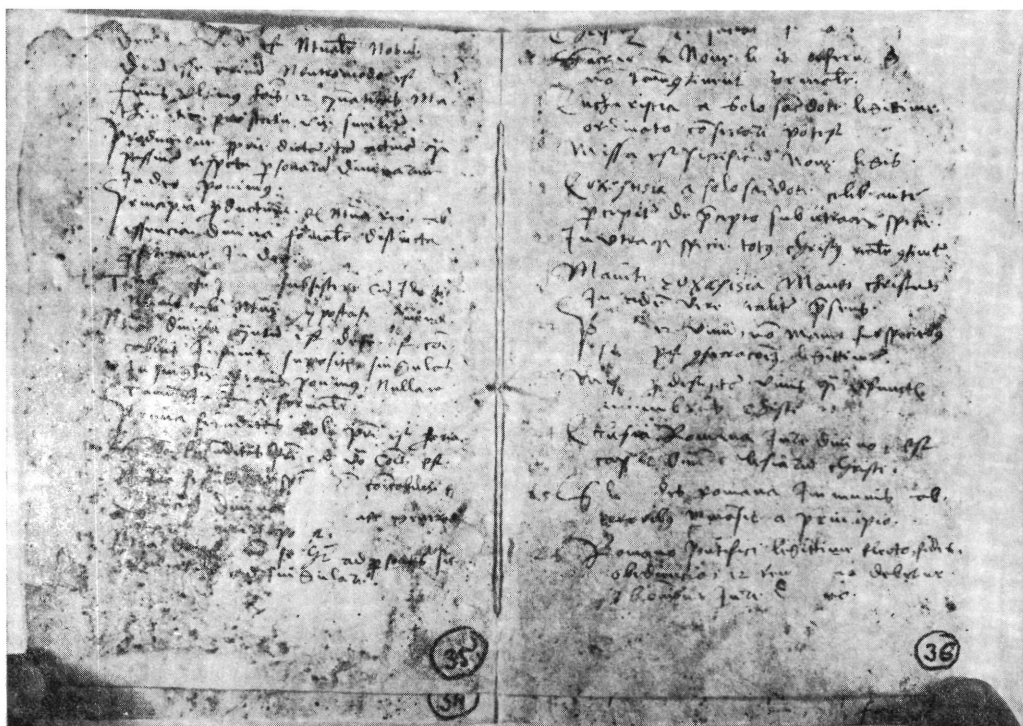
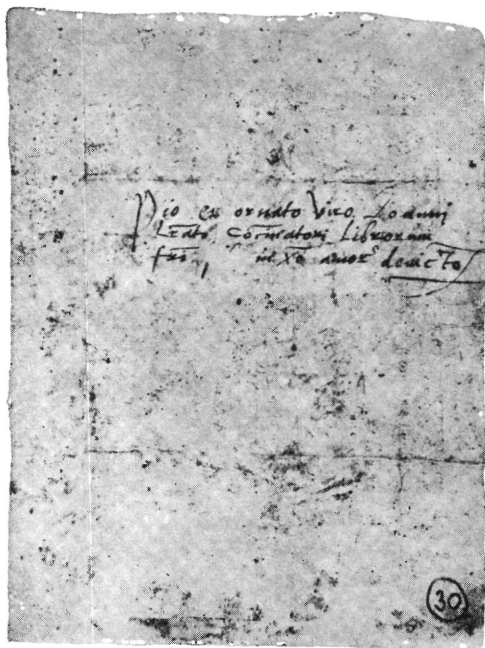
⁹ Ugyanide írta fel Kovachich: *Codicem hunc mihi beneficio Illustrissimi Domini Comitatus Episcopi Quinqueecclesiensis gratiose submissum diligentissime evolvi et fideliter exscribi curavi. Budae Mensibus Novembris et Decembris 1796. M. G. Kovachich mp.*

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

**Des fragments trouvés dans la reliure du formularium de la Bibliothèque
Épiscopale de Pécs**

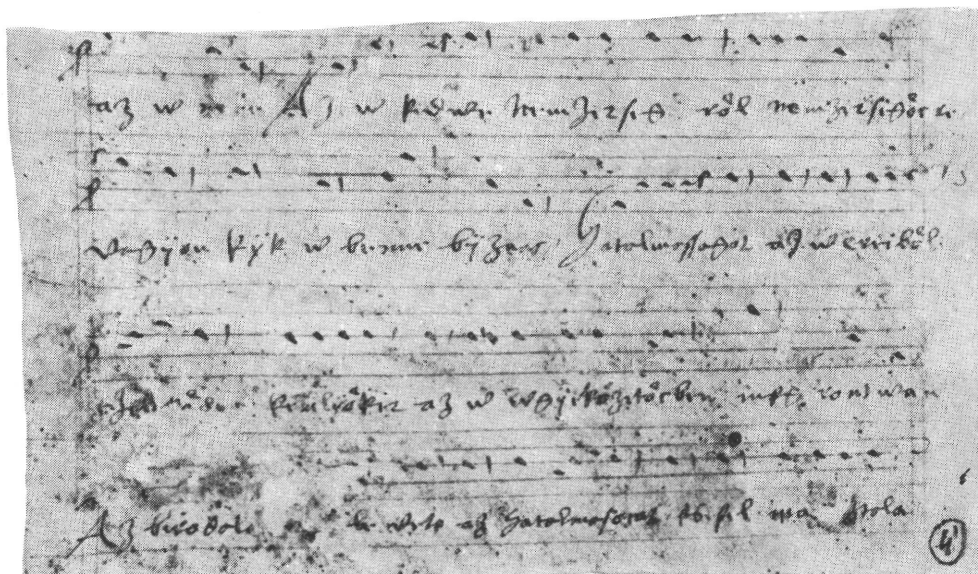
Parmi les quatre volumes manuscrits qu'en 1770 l'évêque de Pécs, György Klimó a acheté de Sámuel Dobai Székely, il y avait un livre de formules en usage à la chancellerie à l'époque du roi Ulászló II. Ce formulaire qui est actuellement dans la possession de la Bibliothèque Épiscopale de Pécs, a été restauré en 1980 dans la Bibliothèque Nationale Széchényi. Au cours de ce travail, on a trouvé dans l'ancienne reliure du volume beaucoup de fragments précieux qui contiennent de nouvelles données et des informations importantes concernant la phase récente de la réforme en Hongrie. Parmi ces fragments on doit relever surtout les sept fragments en latin écrits transversalement, qui ont été faits à l'origine de la Rhétorique de Melanchton, probablement à l'usage scolaire (4.), en outre les huit feuilles en latin d'un petit cahier qui contiennent un sermon, des notes de théorie musicale, une poésie latine et un fragment d'une dispute religieuse catholique (5.). A la fin, il convient de mentionner encore, parmi les fragments retrouvés, quatre feuilles cohérentes, d'une forme transversale, pourvues de notes musicales. (L'analyse de celles-là du point de vue de l'histoire de la musique se trouve dans l'étude de László Dobszay, dans le présent numéro de notre revue.) Le formularium a été relié, probablement en 1543, par un relieur de Miskolc, nommé János; le fragment est de 1542—1543.

1. kép. Könyvkötőnek szóló levélcímzés

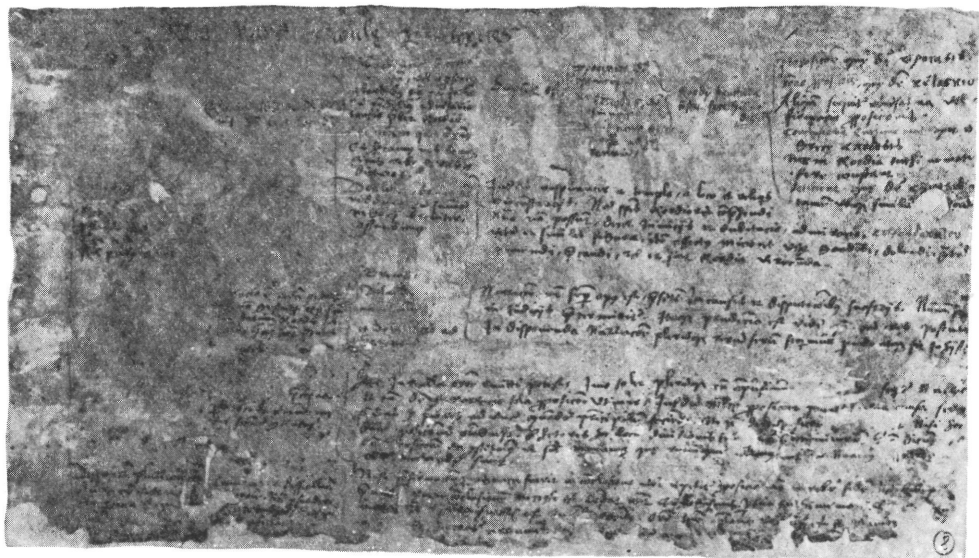

2. kép. Ferences vitairat. A tartalomjegyzék(?) eleje

3. kép Graduale-töredék

4. kép. Melanchton Rhetoricájának részlete

A magyar Graduál-irodalom első emléke

A II. Ulászló-kori formuláskönyv kötésében rejtett, Szelestei N. László által feltárt és meghatározott nagy mennyiségű töredékanyagban¹ található négy, magyar szövegű énekeket tartalmazó kottáslap. A 144–162 × 87–100 mm méretű, haránt-formában felhasznált papírlapok az anyag vizsgálata szerint összefüggő és folyamatos részletét adják egy kottáskönyvnek, csupán a recto elhelyezés szerinti jobboldalból van levágva egy 2–3 hangot, illetve szótagot érintő (a verson írást nem károsító) keskeny csík. A rectoról a versora, illetve onnan a következő lapra való átmenet folyamatos; tehát nem nagyobb alakú, álló formátumú lapoknak elmetszett töredékei. Ez azért említésre méltó, mert haránt elhelyezésű kotta sem a középkori, sem a 16–17. századi hazai emlékanyagból nem ismeretes. A méretet és írást is tekintetbe véve kottás jegyzetfüzet benyomását kelti. Viszont nem is alkalmi függelék vagy kottás bejegyzés valamely más rendeltetésű könyvben: a darabok rendezetten sorakoznak a kottavonalzás azonos, megtervezett szisztémákkal halad előre. Zenei tételek magáncélú egybeírását, feljegyzését kell tehát gyanítanunk a szokatlan formában.

Oldalanként négy kotta-szisztémát látunk, ötsoros vonalrendszerrel. Páros kulcsrakást alkalmaz (C és F), a sorok végén szokványos alakú custos (a recton levágva). Kottairása: kurzív magyar gregorián notáció, lényegében a 16. század első felének megfelelő állapotban.² A legjellemzőbb magyar neumaforma (a climacus) nem fordul elő benne, mert ilyen jelet kívánó dallamrész éppen nem került a megmaradt oldalakra. A kötött scandicus alkalmazása és a derékszögű clivis forma azonban a magyar notációra utal, pes-e más írásrendszerben is használatos, de a magyar kurzív fajtájában is otthonos. A magyar kurzív notációt a 16. századi emlékek túlnyomó többsége ugyan négy vonalon írja, az öt vonal pedig igazán az ország északi területén művelt metzigót könyvírásban általános.³ Ám dokumentálható, hogy jegyzetelő íráshoz olyan helyeken is használták a magyar kurzívot, ahol könyvírás-ként más notáció dívott. Lehetséges, hogy a hosszú gyakorlatra visszatekintő — iskolai jegyzetelésre is alkalmazott — kurzív írás a töredéken összekapcsolódott a notátor előtt a könyv-

¹ SZELESTEI N. L.: *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*. Lásd MKsz jelen számában. A feltárt töredékek között még egy fontos zenetörténeti emléket találtunk: a menzurális zeneelmélet eddig egyetlen magyarországi forrásának töredékét. Feldolgozását RAJECZKY Benjamin kezdte meg.

² SZENDREI J.: *A középkori magyar notáció története* (kiadatlan kandidátusi disszertáció). Uő.: *A középkori magyar hangjegyzírás*. Magyar Zene 1978: 133–4.

³ Az információkat SZENDREI Jankának köszönöm.

írásból ismeretes ötvonalas rendszerrel. Ez pedig arra mutatna, hogy emlékünkhöz észak-magyarországi íráskörzetbe sorolható.⁴ Összhangban van állításunk a töredék mellett található egyéb kíséroranyag jellegével (miskolci kiváltságglevél; a miskolci János könyvkötőhöz a környékbéli helyekről intézett levelek).

Hasonló egybeesés állítható időpont tekintetében: valamennyi datált kíséroranyag 1542–43-ból való, s kottás töredékünk betű- és hangjegyzése alapján ugyanerre a korra tehető.⁵ Így a magyar nyelvű hangjegyes feljegyzések sorában előkelő hely illeti meg, hiszen a Nádor kódex három (részben bizonytalan olvasatú) kottája, a Peer kódex magyar Te Deum-a, a Pominóczky-féle egy-soros bejegyzés és a Gálszécsi nyomtatott énekeskönyvének két dallama után következő, emezeknél azonban terjedelmesebb zenetörténeti emlékünkhöz.⁶

*

A kotta három tételt tartalmaz. Középkorban használatos liturgikus énekeknek az eddig ismert, de emennél későbbi protestáns graduálok anyagához hasonló fordítása s dallammal való ellátása.⁷

1. A „Puer natus est nobis” Introitusnak (karácsonyi 3. mise) szabad fordítása; a bibliai forrásszövegnek (Iz. 9.) a latin mintákban föl nem használt helyeire is utal (kik bűnnek . . . vö. Populus, qui ambulabat in tenebris). E szakaszt is, az egész szöveget is, még inkább a zsoltárbetétet (Dicsérjük az Űristent = Cantate Domino; ps. 97.) a protestáns fordítók szokása szerint erősen didaktikus célú, kissé bőbeszédű újszövetségi értelmezésben, átírásban adja. Zeneileg a kezdőmotívum kvintlépése, az antifona befejezése („tanácsnak követének”), egy-egy záróformula, s pontosan a zsoltár-betét a latin Introitusból (annak Magyarországon énekelt variánsából) van véve. A többi dallamrész tipikus gregorián — de inkább 8., semmint a latin minta által megkívánt 7. tónusú — fordulatokból képzett, lényegében önálló kompozíció. Közlebbi mintát e dallamhoz sem a latin hagyományban, sem a szomszédos országok anyanyelvű gregorián gyakorlatában nem ismerünk.

A „Puer natus” Introitus több későbbi Graduálban megtalálható. A latinhoz szöveg és dallam tekintetében a Spáczay Graduál változata áll legközelebb.⁸ Szöveg szempontjából kevésbé, dallamilag elég pontos megfelelője az Eperjesi Graduál adaptációja.⁹ Összetartozó csoportot képez töredékünk, továbbá a

⁴ Bár kurzív bejegyzés ötvonalon a központi írásterületen is — szórványosan előfordul — lásd SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981: F 327. sz. forrás. (A hivatkozott középkori forrásokat a továbbiakban is e katalógus számai szerint jelöljük.)

⁵ Dr. PAPP László volt szíves a töredéket nyelvi szempontból megvizsgálni. Nyelvjárási szempontból karakterisztikus meghatározási lehetőséget a forrás nem ad, de lokalizálásunknak nem mond ellen. A datálás tekintetében sincs ellentét elemzése és az itt közölték között. Papp Lászlónak köszönöm szövegátírásom ellenőrzését is.

⁶ CSOMASZ TÓTH K.: *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Budapest 1958: 1–6. sz. dallam. SZENDREI J.: *Die Te Deum-Melodie im Kodex Peer*. StudMus 1972: 169–201.

⁷ A graduál-könyvek felsorolását lásd BÁRDOS K.: *Az eperjesi graduál. I. Gregorián kapcsolatok*. Zenetudományi Tanulmányok VI (1957): 165–198. tanulmányában. Vö. BÁRDOS K. — CSOMASZ TÓTH K.: *A magyar protestáns graduálok himnuszai*. Népzene és Zenetörténet III. Budapest 1977: 140–1.

⁸ Gyermek születék nekünk: p. 251.

⁹ Gyermek Krisztus Urunk: p. 113, f 36.

Batthyány Graduál és az Öreg Graduál verziója.¹⁰ Bizonyos, hogy ez volt a legáltalánosabb változat, hiszen tudjuk, hogy az Öreg Graduál számos kézirat tanulmányozása alapján akarta a közgyakorlatot kodifikálni; megbízható másolatnak ismerjük a Batthyány Graduált is, tekintélyét pedig most a kb. fél-századdal korábbi kézirat is megerősíti.¹¹ A doxológia (Dicsőség . . .) fordítása lényegesen eltér a két összehasonlító forrásban. A liturgia egyik leggyakoribb szövegformulája ez, s nyilván a század második felében kapta meg átcsiszolt, mondhatni végleges szövegét. Még egy forrás az említettek mellé: a Bélyei Graduál.¹² Szövege megegyezik a Batthyány és Öreg Graduál főváltozattal, dallama azonban egy szinte recitatív vázlatra lecsupaszított, egyszerűsített alak.

Az átírásról: A töredék hangjegyeit modern kottafejekkel adjuk, néhány újabb kiadványban szokásos grafikai alakban, de neuma-csoportot neuma-csoporttal pontosan megfeleltetve. A kurzív notációban szokásos szóelhatároló vonalkákat a szöveg és dallam azonosításánál felhasználtuk, az átírásban azonban elhagytuk. Viszont a könnyebb áttekintés kedvéért a zenei formát jelölő elválasztó jeleket alkalmaztunk. A sorok fölött megadjuk a folio-számot, továbbá számokkal jelöljük a töredéknek megfelelő sorbeosztást. Néhány helyen ma már elmosódott, olvashatatlan az írás. Ilyenkor, továbbá a lapszéli levágásnál a Batthyány Graduál (a következőkben: BaG) alapján, de mai helyesírással pótoljuk a hiányzó részeket. A helyesírásban a töredéket követjük, csupán a f és z betűket adjuk mai s, ill. z jelekkel.

2. A középkor egyik legkedveltebb liturgikus tétele a karácsonyi „Grates nunc” sequentia. Népszerűségét német területen misebéli helyén kívüli alkalmazások, hozzá kapcsolódó népszerű szokások, tropus-szerű német nyelvű népének függeléke is mutatja.¹³ Magyar fordítása először protestáns részről Huszár Gál énekeskönyvében (a továbbiakban: HG), katolikus oldalon Telegdi Miklós prédikációs könyvének függelékében olvasható, egymással is, a legtöbb későbbi forrással is szóról szóra azonosan.¹⁴ Több latin nyelvű Graduále-könyvbe bekerült, későbbi kezek által magyarul fölébe írva az eredeti kottának.¹⁵ Elterjedtsége, lényegi egyezése megerősíti az eddigi kutatások következtetését: Telegdi Miklós e tételt is azért vehette fel gyűjteményébe, mert már a késő középkori anyanyelvű katolikus gyakorlatban meggyökerezett.¹⁶ E le nem írt tradíció tehát közös forrás a későbbi protestáns és katolikus feljegyzések számára egyaránt. Most az említettekkel teljesen egyező, de korábbi dokumentumot tar-

¹⁰ Gyermekek születék minekünk és békességnek fejedelme . . . Batthyány Graduál: p. 342; Öreg Graduál: p. 33.

¹¹ Változatok a Batthyány és Öreg Graduálokban megegyezőleg a töredékhez képest: *setétségnek*: G GC; *dicsérjük*: H; *mindörökké*: DÉF; *mert*: DC.

¹² p. 43.

¹³ BAUMKER, W.: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*. Freiburg im Breisgau 1886; I. 31–2. sz. Janota, J.: *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter*. München 1968: 117–121. Feltűnő, hogy e tétel átvételéről nem tud a cseh huszita énekek hatkötetes gyűjteménye (NEJEDLY, Z.: *Dějiny husitského spěvu*. Praga 1954–6).

¹⁴ CSOMASZ TÓTH K. i. m. 678. old. Telegdi Miklós adatáról HORVÁTH C.: *Régi Magyar Költők Tára I.* 1921: 427–8. A tételhez lásd még: *Magyar Zenetörténet I.* (sajtó alatt: „Anyanyelvű énekköltészet” e. fejezet).

¹⁵ Erdélyi Graduále (C 37): fol 146. Felvidéki Graduále (C 49): fol 133.

¹⁶ Vö. HORVÁTH C. i. m. 417–435. PETRÓ S.: *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*. Budapest 1941: 9 (vö. EPhK 1941: 270–285).

tunk kezünkben. Változata két ponton eltér a BaG-tól,¹⁷ s Telegdivel egyezik — nyilván a középkori hagyomány pontos közvetítőjeként.

Erre mutat e dallamváltozat is. Sajnos, a legtöbb protestáns följegyzés csak szöveget ad. A kottás adatok azonban megegyeznek abban, hogy az „Úristennek” szövegnél már visszahajlanak a G (töredékünk transzpozíciója szerint: C) hangra, míg a középkori és azt követő Cantus Catholici itt C (a töredéken: F) hangon időz. Ennek következtében karakterisztikusan eltér egymástól a rákövetkező motívum alakítása is.¹⁸ A szignifikáns helyeken töredékünk a katolikus hagyomány-vonalhoz alkalmazkodik, hangról hangra egyezik pl. a Cantus Catholici 1651 változatával. Kétségtelenül egy töretlen középkori népének-gyakorlat retrospektív tanúja tehát, míg a későbbi protestáns alakításra német minták is hatást gyakoroltak.¹⁹ Magában álló viszont töredékünk transzpozíciója, továbbá az „angyalokkal” szavaktól fogva a befejező motívum is — eltolódott tételzáró hanggal! — talán hibás leírás következtében. Mindkét jelenséget alig tudjuk másként magyarázni, minthogy nem másolás útján készült a jegyzet, hanem fejből írta le a notátora,²⁰ amire a 16. század elejétől fogva a latin nyelvű kódexekből is hozhatunk hasonló eseteket.

A „Grates nunc” sequentia előtt a töredéken a „Grates” tétellel csaknem azonos terjedelmű bevezetés áll. Ennek sem magyar szövegéhez, sem dallamához nem találtunk párhuzamot. Latin mintát sem tudunk hozzá, sőt műfaji megvilágítást sem kínál a liturgia. Elég különös dallama zeneileg és szövegkezelésében tropusnak tűnik, s erre vallana szoros szövegi csatlakozása a sequentiához.²¹ De sem a latin egyház gyakorlatában, sem a külföldi anyanyelvűségben nem ismeretes ilyen bevezető tropus a „Grates”-hez, sőt a megoldás magától a sequentia-műfajtól s annak liturgikus helyétől is idegen. Nem találtunk a darab eredetére nézve eligazító dallammintát sem.

Egy feltevéssel próbálkozhatunk: A latin liturgiában a sequentia (középkori nevét: prosa) előtt az Alleluja melizmatikus, gazdagon díszített dallama hangzik el, szintén melizmatikus verzussal. A protestantizmus szellemétől minden szempontból idegen tétel. A reform kezdeti szakaszában azonban esetleg gondolhatott rá egy latin liturgiában felnőtt újító, hogy valamely racionalizált formában e ponton Alleluja-pótlékről gondoskodjék. Ahogy az Amen-t is általában fordítással adják, úgy a „Dicsőség Úristen teneked” is elképzelhető Alleluja-fordításnak, az utána következő rész pedig az Alleluja-verzus helyettesítőjének. Mindamellett szövegileg is önálló az alakítás, nem fordítás, a liturgia „racionalizálásához” pedig hozzátartozik a tulajdonképpeni dicsőítő énekkel, a sequentiával való szoros kapcsolat (dicsérjük... mondván:). Ha föltevésünk helytálló, zeneileg is ilyen racionalizálás terméke a tétel: az alleluja sajátos stílusának, érzelmi kiáradásának átvételéről nem lehet szó. A merev — nem túl invenciózus — dallam azonban talán a karácsonyi 3. mise alleluja-dallamának (Dies sanctificatus) motívumemlékeit őrzi.

¹⁷ BaG p. 157: ki az ő születésével; dicsőség magosságban Istennek.

¹⁸ Lásd CSOMASZ TÓTH K. i. m. 550.

¹⁹ Lásd M. Weisse, 1531 összefüggését az Eperjesi Graduál és a debreceni, kolozsvári énekeskönyvek dallamalakjával.

²⁰ A másolás esetében ugyanis gyakori a terc-tévesztés, minthogy ez egyszerűen vonal-tévesztést jelent: szekund-tévesztés azonban — vagyis vonalközből vonalra, vonalról vonalközbe való athelyezés — egyszerű másolásnál egészen szokatlan lenne. A hibára így csak egyetlen magyarázatot tudnánk: hogy a transzpozíció zavarta meg a notátort.

²¹ Esetleg e csatlakozás kívánna volna meg a sequentia szokatlan transzpozícióját?

fol 1:1

G[lyermek szü-le - ték mi-ne-künk és] be-kesseg-nec fe - ie - del-[me] a - da - t[ec] ne - kunc,

K[ik] bunn[ek és] l[ó]l - ki se - tet - segnec ha - tal - ma [a - lá] vet - tet - tunc va - la, [ennek]

bi - ro - dal - ma vagon mi raytunc. [ki] ne - ve - zei - tic is - t[le] - ni ta - na[ez]noc
fol[V:1]

k[ő] - ue - t[é] - nec. D[ü] czeri[ü]c [az Úr - is - tent mindö - rök - ké, mert] czuda - la - tos

[hogy az] is - ten [ki ö - rökké] volt az mi idu[ő]s - se - g[ün]ckert emb[ő]rr[é] [l[ón]]. Di - cz[ő]s[eg] [val]g[ő]n

a - t[ya] fi - ű zent le - l[ő]c es[?] [egy?]
Mi - keppen kez[de]l[te]ben dic[ze] - re - t[ő]s

va - la most es [min]d[ő] - r[ő]cke le - g[ő]n.

f2:1

2

Duczó-seg ur is-ten te-ne-kód [sz]u - le-ęc mi idwős-se-gunckert az ur ie - sus

3

chris-tus, ki mýnket min-dőn el - len - seghýnctől meg-za - ba - di - tot. Di-czeriük

a - zert u - tet mind ó - rőcke mondwan

4

fol2Y:1

Ha-lat aggiúnc mindnyáian [az Úristennek, ki mi]nket zu - le - te - se - wel

2

meg-zo-ba-dí - tot őr-dőg[nek] ha-tal-massa - ga - bol. En-nec il - lic hog e - nő - kalliúnc

3

az an-ge-lo [kka] di - czó-seg ur is-ten te-nekód ma-gassa [g]ba[n] -

fol 2V:4

Ma-gaz-tal - [ja az] en e - le-tóm a[z U-] rot [És] vi - ga-doz az en lólkóm az en

2

íd- wé- zeito is - te-nómben. Mert meg-te-kente az w zol-ga-lo le - a - nya[nak]

3

semmi [vol-tát, í - me] a - zert en - gő-met boldognac monda - nac mindón

4

nemzet - se-gőc T[ött] en ve-lem na-gyó-cot az ha - tol-mos is - [ten] di - cze-re - te[is] és

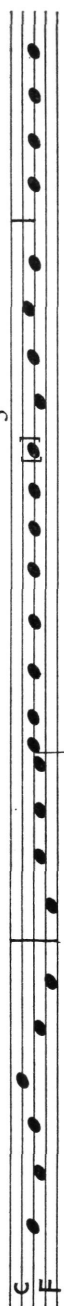
fol 3V:1

2

zent az w ne-ve Az w kedwe nemzet-seg-ről nemzet-se - gőcre vagyón

3

kők w benne bűznac Ha - tal-mos-sagot az w e - re - i - ből cze-le-le - kő-dec ke-ve-lyő-ke't

4

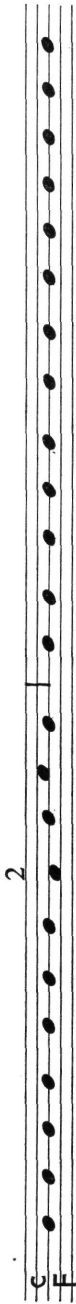
az w w-gyē - kő - ze - tőc-ben meg rontwan az birodalo[mról] le ve - te az

fol 4:1

ha-tol-mo-so-cat es fel ma-gaz-to-la az a-la-za-to-so-cot is-te-ni i-go-z-sagnac

e-hő-ző-ýt mindőn [jó-]wal be tol-te es az e-hő-zes-nel-kwl vo-lo kaz-do-go-cat

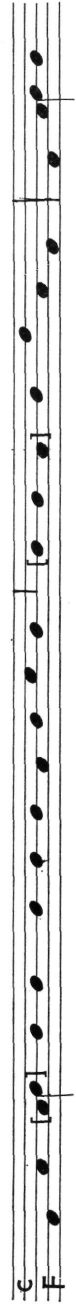
[ü] res-sen bo-czatta Mindőn kő-rőztyen [h]w zol-gaiat [az Is-ten hoz-zá fo-gad-ja

megem-lé-kez-vén az ő ir-galmasságáról. Mi-] keppen ir-gol-mossa-ga-bol fo-gat-ta

[Vá-] la az mi a-tya-incnoc Ab-[rahám]noc és az w ma-ra-de-ca-noc mind ő-rőcke.

Di-cző-[ség] le-győn A-tya-noc es fi-ű-noc es zent le-lőc is-temec, Mi-keppen

Az átírásról: A bevezetőhöz nincs más forrásunk, így két, elmosódott szakaszon elhelyezkedő hangot valószínű magasságban jelöltünk. A sequentia biztonsággal helyreállítható: a szöveg Telegdi, Huszár Gál és a velük egyező többi 16. századi forrás szerint, a dallam a Cantus Catholici alapján (csupán az ottani följegyzésben szereplő latin szöveg által megkívánt hangismétlést hagytuk el a fol 2^v : 1. sor végén levő szakaszban).

3. A töredék harmadik tétele a Magnificat-canticum teljes szövege, végig hangjegyezve. A Magnificat (Luk, 2.) a latin zsoltosma talán legrangosabb tétele, a legfontosabb — a középkorban nyilvánosan, sokszor a nép jelenlétében énekelt — órának, a vesperásnak fókuszában. Számos középkori nyelvemlékünk is tartalmazza fordítását, a protestáns graduálok majd mindegyikében szerepelni fog. Több változatát ismerjük, köztük néhány viszonylag pontos fordítást (így HG, ÖG)²², s egy meglehetősen egységes, igen szabad parafrázist, mely végigkövethető (ÖG kivételével) a legjelentősebb református (és elvétve evangélikus) forrásokban.²³ Töredékünk a második csoport legkorábbi képviselője, egyébként annak is dokumentuma, hogy az erasmista bibliafordítási elvek a protestáns értelmezési elvekkel keveredve már e korai szakasz énekeiben jelentkeznek. Töredékünk variánsa csak néhány jelentéktelen eltérést mutat a BaG és társainak szövegétől. Egy-két ponton magában áll, tehát — bár a töredék (ill. forrása) kiindulópont az egész további hagyomány számára —, hozzá képest 1550 után egy átsimítás következett.²⁴

A graduálok a Magnificatot kivétel nélkül csak szöveggel adják.²⁵ Zsoltározó előadásra gondolnak; a zsoltártónus ismeretét, a változó szótagszámú szöveghez való alkalmazásában szükséges jártasságot az olvasóról feltételezik. A középkor azonban a „canticumocát”, köztük a Magnificatot nem egyszerű zsoltárdallamra, hanem annak kissé ékítettebb változatára énekelte, vagy legalábbis az „incipiumot” (mely a zsoltárokban csak az első versnek járt ki), a canticum minden versénél megismételte. Úgy látszik, a kezdeti magyar nyelvű gyakorlat még tarthatta e megkülönböztetést, amellet a szövegalkalmazásban sem volt egészen mechanikus. Ez vezethette notátorunkat a teljes canticum kikottázására.

Maga a dallam teljesen megegyezik a középkori magyar egyházban használt 4. tónusú modellel.²⁶ Ugyanígy jelöli ki a tónust az ÖG is, de s-l-t-s félzárattal.²⁷ E formula utolsó hangja egyébként a középkorban is variabilis, s arra is van középkori példa, hogy a második zárlat terelődését a prozódiai helyzettől függően kitöltik (mint itt az 1. vers).

Az átírásról: A szöveget a BaG alapján nagy valószínűséggel kiegészítettük. A fol 3: 4. sor eleje elmosódott; a dallam nem teszi lehetővé, hogy más források szerint „Mert” verskezdetet rekonstruáljunk. A * jelnél mutatkozik probléma: a sor vége hiányzik, a hangok elhelyezése szerint a BaG-al egyező szö-

²² HG: fol 150. ÖG: p. 216. Lásd még Komjátszegi Graduál: p. 41.

²³ BaG: p. 287. Ráday Gr: p. 361. Spáczay Gr: p. 385. Patay Gr: f 106. Kecskeméti Gr: p. 161. Eperjesi Gr: p. 696. Bélyei Gr: p. 457. Kálmáncsai Gr: p. 259. Csonka Gr: f 3. Nagydobszai Gr: p. 181.

²⁴ Töredék: semmi voltát = BaG stb.: alázatos voltát; az ő kedve = és az ő irgalmasága. Érdekes azonban egy ponton a Spáczay Graduál összecsengése a töredékkel: és az éhezés nélkül való gazdagokat.

²⁵ Röviden megadja a tónust az Eperjesi Gr, HG, Lőcsei énekeskönyv.

²⁶ Ahogy azt pl. a Czenstochowában őrzött Cantuáléből (C 46) megismerhetjük. Itt a félzárlat s-l-t-l fordulata a tipikusabb s-l-t-s-ra van átjavítva!

²⁷ ÖG: p. 509.

vegnek kellene itt állnia. Ám az elmosódott hely nem elég arra, hogy a hiányzó hangok és szótagok itt elférjenek. Talán a lap levágott alján utólagos betoldással szerepelt a hiányzó kis rész? A dallam a tétel folyamán általában kiegészíthető, mint hogy ismételt formuláról van szó. A fol 3^v: 4. sorban azonban a formula a szövegen többféleképpen elhelyezhető, azért itt nem pótoltuk a hiányt. Hasonlóképpen hiányzik az utolsó vers vége: a töredék doxológiája nem egyezik a BaG verziójával, ezért nem egészítettük ki.

A három tétel mai sorrendje, mint mondtuk, megfelel a forrás eredeti állapotának. A karácsonyi introitus és sequentia egymásutánja nem okoz nehézséget. Kérdés azonban, miért került utánuk leírásra a Magnificat. E tétel a vesperások mindennapos alkatrésze, tehát nem ide, az ünnepi szakaszba kívánkozik. A graduálok általában a kötet vége felé, a zsoltárok után közlik. Ugyanakkor egyes graduálokban megfigyelhető olyan hajlandóság, hogy a hajdani gazdagabb liturgikus anyagot változatos szétosztással mentse át az új liturgia szűkebb keretei közé. Így pl. HG a Magnificatot adventi énekként közli. Lehet, hogy e korai graduál-szerkesztmény a karácsonyi énekekhez sorolta Mária hálaénekét? (Ezt megerősítené, ha proprium-jellegű antifonát is adott volna hozzá.) Inkább arra hajlunk, hogy az esetleges egymásutánban is a forrás jegyzetszerűségének tükröződését lássuk.

A fentiek értelmében: forrásunk egy protestáns graduális anyagnak 1540 körüli, valószínűleg Miskolc környékéről származó följegyzéséből tartott fenn három tételt. Megfelelőnek véljük, ha a zenetörténet a jövőben *Miskolci Graduál-töredék* néven tartja számon az új forrást.

*

A lelet jelentőségét a következő pontokban foglalhatjuk össze:

1. Valószínű keletkezési kora minden egyéb vonatkozás nélkül is fontos zenei, nyelvi, irodalmi dokumentummá avatja.

2. Ha töredékesen is, a protestáns graduál-irodalom legkorábbi fennmaradt példánya jutott vele birtokunkba. Mindeddig csak késői említésekből tudtunk két fordítási-alkalmazási kísérletről (Kálmáncsehi Sánta Mártonról és Szegedi Lajosról²⁸), most dokumentálva látjuk ezek egyikét, vagy egy név szerint nem ismert harmadikat. Mivel nyilvánvaló, hogy a töredék másodlagos feljegyzés vagy egy mintapéldány, vagy közvetlenül élő gyakorlat alapján, az általa közölt anyag keletkezését is 1540 tájára tehetjük.

3. A töredék anyaga szinte tökéletes egyezést mutat a BaG verzióival s az ahhoz hasonló hagyományt őrző tekintélyes forrás-sorozattal. Ertér azonban az időben hozzá közelebb álló HG-től. Ki kell tehát mondani: két különböző hagyományról van szó. Az a vita, mely a BaG keletkezési korától tette függővé a fő graduál-hagyomány kezdőpontját, s a HG—BaG közötti elsőbbségi kérdést fölvetette, hibás vágányon haladt. Még elhibázottabb ezt szoros kapcsolatba

²⁸ Kálmáncsehi fordításairól Szilvás-Újfalusi Imre énekeskönyvének előszava tájékoztat; egyes részeit HG énekeskönyve őrizte meg. Vö. CZEGLÉDY S.: *Méltus Agendája és himnológiai tevékenysége*. Acta et Studia Ecclesiastica II. 362. PAPP G.: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Budapest 1935. SCHULEK T.: *Kálmáncsehi Márton; Reggeli éneklések könyve*. ItK 1970: 346—352. Szegedi Lajosról (Szerémi György korabeli híradása alapján): CZEGLÉDY S. i. m. 360. HORVÁTH J.: *A reformáció jegyében*. Budapest 1957: 400—1. Korai adaptációs kísérlet tanúja Székely István magyar zsoltároskönyvének egyes példányaiba jegyzett néhány antifona-dallam is (vö. *Régi Magyarországi Nyomatványok*. Budapest 1971: 74. sz. Lásd még ugyanitt a 26. számot!).

hozni egy feltételezett vagy hevesen tagadott katolikus minta ügyével.²⁹ Úgy látjuk, az 1540 körüli (esetleg kissé még korábbi) években több párhuzamos kísérlet történt a középkori liturgikus ének magyar nyelvű alkalmazására. Ezek közül egy — kié, milyen körülmények közt? egyelőre nem tudjuk — hamarosan, talán azonnal nagyobb tekintélyre emelkedett, s meghatározóvá lett arra a fő hagyomány-vonalra nézve, melyet számunkra a BaG és társai képviselnek, s mely a század végére már a reformátusok sajátjának mondható. Közben kisebb simítások, majd további, helyi jellegű elvariálások is nyomot hagytak az anyagon, mely a Geleji-Katona féle tudatos átszerkesztés során „megújítva megőrzött”, mondhatni végleges formát kapott. Más előzményből indult ki a HG, s több más forrás. Ezek idő- és térbeli érvényessége a másikkhoz képest szűkre szabott. A kiindulópontnál a különbségek inkább csak személyekhez kapcsolódhattak, s később kaptak — voltaképpen belső ok nélkül — felekezeti színezetet.³⁰

4. Korábban leírt sejtésünket a töredék igazolni látszik: a protestáns graduálok törzsanyaga — legalábbis a legerősebb hagyomány vonalán — valószínűleg gyors munka eredménye, talán nem is 1540 és 1550 között, mint írtuk,³¹ hanem a 40-es évek legelején. Az új forrással is számoló további kutatások remélhetőleg a helyekre, személyekre, intézményekre, előzményekre nézve is felvilágosítást adnak.

*

Ami az „előzményeket” illeti: a múlt századi szerzők által feltételezett magyar nyelvű, liturgikus jellegű katolikus gyűjtemény létezését a mai kutatók egyöntetűen tagadják. Legfeljebb egy-egy műfajnál számolunk ilyen hagyománnyal (mint a Te Deumnál bebizonyosodott,³² a passió, egy-egy himnusz és szolozsma-részlet esetében nem kizárható³³). A Peer kódex Te Deumnál kívül csak a „csiksomlyói prefációk”³⁴ lennének ilyen liturgikus típusú, de katolikus eredetű anyagnak írásos tanúi, ha ez utóbbi forrás felekezeti jellege igazolódna. Nagyobb mennyiséget, rendezett anyagot tartalmazó katolikus graduál valahai létezését a kutatók általában kizárták tartják.

²⁹ Vö. HORVÁTH C.: *A Batthyány kódexről*. ItK 1905: 129—148. Uő.: *Régi Magyar Költők Tára I.* 1921: 40—3. CZEGLÉDY S.: *A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója*. MKsz 1961: 247—263. Uő.: *A Batthyány-kódex kisebb testvére; a Ráday-graduál*. MNyelv 1963: 24. Uő.: *Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1963: 159—163. SCHULEK T.: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1968: 133—4. PAPP G.: *A XVII. század énekelt dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára II. Budapest 1970: 29.

³⁰ A graduálok tételeinek teljes összehasonlítása — a himnusz műfajt kivéve — még csak most indult meg. (Ferenzei I. katalógusa elindulási alap e vizsgálatban.) A források egymáshoz való viszonyának, a hagyományágak helyzetének, egymásrahatásuknak, a helyi tényezőknek, a néhol tapasztalható eklektikus vagy különböző hagyományokat egymás mellé soroló törekvéseknek megismerése csak ezután várható.

³¹ *Magyar Zenetörténet I.* (sajtó alatt; „Anyanyelvű énekköltészet” c. fejezet).

³² SZENDREI J.: *Első hangjegyes népénekünk. A Te Deum-dallam magyarországi története*. Népzene és Zenetörténet III. Budapest 1977: 102—133.

³³ Vö. a 31. jegyzettel. A passióról: BÁRDOS K.: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen*. Budapest 1975.

³⁴ RAJECZKY B.: *Középkori Missaléink praefatio-dallamai*. In: Rajeczky Benjamin Írásai. Budapest 1976: 107—119.

Éppen ezért állítja szinte megoldhatatlan rejtély elé az olvasót a Szelestei N. László által felfedezett két 18. századi levél.³⁵ Ezekben Dobai Székely Sámuel eladásra kínál fel egy részletesebben jellemzett magyar nyelvű Graduálét, mely a leírás szerint katolikus jellegűnek látszik.³⁶ Első gondolatunk az, hogy a híradás megbízhatatlan: a levélíró a datálásban, a tartalom-megjelölésben tévedett, adata nem használható. Erről, amíg a forrás esetleg elő nem kerül, nem lehet dönten.

Mi derül ki Dobai soraiból, ha — *dato non concessio* — helytálló leírást adnak?

1. Kétségtelenül magyar nyelvű, talán kizárólagosan magyar nyelvű ének-és imagyűjteményről van szó („*hungarica scriptum*”; „*scriptum in lingua hungarica*”, s ezzel kapcsolatban kormeghatározóként: „*prisca orthographia et stylus hungaricus*”).

2. A könyv önmagát Graduálénak vallja („*libellum sub titulo Graduale*”; „*Graduale anno 1544*”, illetve az első folion: „*modus missarum*”).

3. Tartalma: „*orationes circa sacrificium missae dicendas, cum adjectis notis musicis*”; „*omnes orationes et cantiones quae in celebratione missae dicuntur*”. A „*Graduale*” megjelöléssel egybevetve, elég egyértelműen liturgikus anyagra utal. (Persze akkor is különös értékű lenne a forrás — korát tekintve —, ha feltételeznénk, hogy csupán misén mondható, magánjellegű imádságoknak, továbbá magyar nyelvű énekeknek gyűjteménye lenne.)

4. Zenei anyagát Dobai — és az általa megkérdezettek — nem tudták meghatározni, mert „*claves musicus nullus virtuosorum musicorum nostrorum intelliget*”. Nyilvánvaló, hogy régies kurzív notációt használt a könyv, egyéb írások aligha lettek volna talányosak e jártas zenészeknek. Az általunk ismert protestáns graduálok írása vagy világos, tiszta kottaképet ad, vagy hanyag, elnagyolt írása miatt szinte olvashatatlan — de maga az írásfajta nem lehetett idegen a Dobai korában még akár használatban levő, szájhagyományt támogató könyvek tanúsága szerint.

5. Jellege: „*in festo Corporis Christi ac in die Assumptionis Mariae dicendae orationes*” — azt a két ünnepet nevezi meg, melyet még a katolikus hagyományokhoz legközelebb álló protestáns irányok is elsőnek iktattak ki. A két ünnep megjelölése katolikus eredetre utalna.

³⁵ SZELESTEI N. László: *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*. Lásd a MKsz jelen számában.

³⁶ Első levelében (1770. júl. 15.): „. . . nuper tamen non scio quo fato incidi in libellum sub titulo Graduale anno 1544 hungarice scriptum, in quo continentur orationes circa Sacrificium Missae dicendas cum adjectis notis musicis . . . In libello hocce Ms. hungarico, Graduale dicto, non scio quid asseram scriptor, etenim suus nec nomen, nec annum quo exaratus est adposuit, nisi forte in pagina prima (quae deest) sed in aliquot locis annotatus est annus 1544. forsan tantum possessori visum fuerat annum hunc adnotare, character tamen antiquior est, et ad aetatem Matthiae Regis accedere videtur, multum gauderem si quo pretio mei juris efficere possem thesaurum hunc.” Második levelében (1771. febr. 10.) a még meglévő értékes kéziratok felsorolásának kezdete: „I. Graduale anno 1544. scriptum in lingua hungarica, complectens in se omnes orationes et cantiones, quae in celebratione Missae dicuntur. Ex hoc prisca orthographia, et stylus hungaricus optime disci potest primo folio haec leguntur 1544. Modus Missarum. Notas, seu claves musicas nullus virtuosorum musicorum nostrorum intelliget. In festo Corporis Christi ac in die Assumptionis Mariae dicendae orationes, charta et compactio venerandum reddunt Ms. quod integrum est, si unam partem lignae thecae, corio obduta, excipias.” A leveleket Szelestei Nagy László másolatából idézem, ezúttal is köszönve az adatot, valamint azt, hogy a töredékekre figyelmemet felhívta.

6. A kötet kora bizonytalan. Dobai ante quemként jelöli meg az 1544-et („aliquot locis annotatus est”; „primo folio haec leguntur”), de jellegében régiesebbnek látja: „character tamen antiquior est et ad aetatem Matthiae regis accedere videtur”.

Ha Dobai adatai helytállóak, irodalom- és zenetörténetünk eddigi helyzetképét lényegesen érintené. Bár alig hihető, hogy pl. 1644-es dátumot olvasott volna félre, s a könyv jellegének, korának megítélésében ekkorát tévedjen, még akkor is egyedülálló lenne egy katolikus jellegű graduális könyv írása Trident és Pázmány tevékenysége után, ha akár száz évvel későbbre tesszük keletkezését.

Ha viszont a magyar nyelvű liturgikus katolikus gyakorlatot tagadó tételünkhöz ragaszkodni akarunk, még egyetlen feltevés magyarázhatná az adatok együttállását: az ti., hogy Dobai szeme nem tévedett, a könyv Mátyás-kori, s egy akkor még eleven huszita tradíciót őriz. A gregorián anyag megtartása, az anyanyelv használata ugyanis nálunk járt együtt a katolikus liturgiai örökség — benne a két említett ünnep — kultuszával.

A könyv- és könyvtártörténeti szakemberekre vár annak megállapítása, reménytelen-e a Dobai tulajdonában volt állomány sorsát továbbnyomozni, s esetleg nyomára bukkanni a rejtélyes, de esetleg nagy jelentőségű forrásnak.

DOBSZAY, LÁSZLÓ

Le premier monument de la littérature de graduale en Hongrie

Parmi les fragments qu'on a trouvés dans la reliure d'un livre de formules hongrois du XVe siècle (voir l'article de László Szelestei N., dans le présent numéro de notre revue) il y a quatre feuilles de notes contenant des chansons avec des textes hongrois. Tout le matériel qu'on a trouvé auprès du fragment peut être daté de 1542–1543; l'origine du fragment de notes — à la base du type de caractères et des notes — peut être ramenée à ces mêmes années. C'est pourquoi à ce document revient une place éminente parmi les inscriptions pourvues de notes provenant de la Hongrie: il occupe la quatrième place, dans l'ordre chronologique, mais il est plus volumineux que les précédents.

Les notes contiennent trois parties. La première est une traduction libre de l'Introitus «Puer natus est nobis» qui est donné dans une interprétation fortement didactique, d'après le Nouveau Testament. C'est une composition autonome du point de vue musical, la mélodie n'a pas de modèle plus proche ni dans la tradition latine, ni dans la pratique grégorienne de langue maternelle des pays voisins. La deuxième est l'un des chants liturgiques les plus connus du moyen âge, la séquence de Noël «Grates nunc». Elle est identique complètement aux textes jusqu'ici connus, mais elle semble suivre plus précisément les traditions médiévales. Devant la séquence «Grates nunc» on trouve un tropus insolite, servant d'introduction. Cette partie est peut-être le produit d'une sorte de nationalisation liturgique et musicale. La troisième partie du fragment contient le texte intégral du Magnificat-canticum; avec des notes jusqu'à la fin. Sa traduction revient dans plusieurs monuments médiévaux de la langue hongroise, elle figure dans presque tous les graduales protestants. Ce fragment est le représentant le plus récent de ces derniers, et il est le document de ce que les principes de traduction érasmiens de la Bible, en se mêlant des principes d'interprétation protestants, se sont présentés déjà dans les chants de cette phase précoce.

La source découverte a maintenue trois parties d'un graduale protestant, écrit vers 1540, et provient des environs de Miskolc. Ce document important de la musique, de la langue et de la littérature peut être enregistré par l'histoire de la musique sous le nom de «Fragment de Graduale de Miskolc».

Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején

Szenci Molnár Albert *Postilla Scultetica* című művét „Az Nagy Szombati ecclesianac, hiv keresztyenec gyülekezetinec: es ennac Isten után, főfő Patrosinac, Gondviselőinec: Az nemes és tiszteletes férfiaknac, mező Szegedi Gasparnac, Lublai Krausz Janosnac, Debreceni Bédi Istvannac, Kőrösi Böldre Mihálynac . . .” ajánlja.¹ Az előszóban részletesen meg is indokolja ajánlását:

„Ez fordításban való munkámat pedig, hogy az kegyelmetec beczületes gyülekezetinec dedicallam és az Kegyelmetec tizteletes neve alatt boczassamki, azt kívánnya elsőbenis ti Kegyelmeteknec az Isten igéjéhez buzgo szereteti, és annac terjesztésére valo jo gondviselése, a melly Kteket arra indította, hogy ez könyvnecc kinyomtatattására nékem kedves segedelmet küldenétec: az melly segedelemből, az mit gonosz példajockal elcziptenec az Kegtec Ecclesiajánac némelley lágymeleg tagai, azokat gerjeszsze fel az Isten szent lelkénec tüzével, hogy azt másképpen térítséc meg az Christus szükölködő tagainac: másodic oka dedikálásomnac az Kegyelmetec gyülekezetihéz valo hiv szeretetem: az melly gyülekezetben eleitől fogva mindenkor voltanac az elő Istennecc valasztott hivei, az kik nem szégyenlettéc, ez világ dühössege ellenis az Christust megvallani, és az ő keresztét felvenni.”²

Arra mutat ez az ajánlás, hogy a nagyszombati polgárok egy csoportja hajlandó volt egy könyv kiadására áldozni, és ami fontosabb ennél, ez a hajlandósága *tudatos* volt, hiszen akadtak a városban olyanok, akik „gonosz példajockal elcziptenec” adományukból, sőt a nagyszombati eklézsia „valasztott hiveinek” néha „ez világ dühössege ellen is” meg kellett állni.

Köztudott, hogy a XVI., XVII. században városi, mezővárosi polgárságunk jelentős szerepet játszott művelődési életünk támogatásában. Ez abban az időben a könyvkiadás finanszírozását, a hazai nyomdák fenntartását, az egyház és az iskolázás támogatását és a peregrinációra induló diákok ösztöndíjainak a biztosítását jelentette. Szenci ajánlásának szövege arra nyújt reményt, hogy egy — több-kevesebb ideig, de rendszeresen és tudatosan működő — polgári kultúrapártoló-támogató csoport konkrét tevékenységét foghatjuk meg itt, még hozzá a század legelejéről. Érdeemes tehát megkísérelni, hogy bemutassuk, miből állt e csoport tevékenysége. Vizsgálódásunk folytatásához számos konkrét támpontot ad a *Postilla Scultetica* ajánlásának további szövege:

¹ *Postilla Scultetica*, az egész esztendő által való vasárnapokra és fő innepekre rendeltetett evangeliomi textusoknak magyarázatja . . . kibocsáttatott Scultetus Abraham által; . . . melyet németből magyar nyelvre fordított Szecezi Molnár Albert. Oppenheimium 1617. Az ajánlást a következő műből idézzük: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 6. Szenci Molnár Albert Költői Művei*. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. Budapest 1971, Akadémiai Kiadó, 484. l. (A továbbiakban: *RMKT XVII/6*.)

² *RMKT XVII/6* 486—487. l.

„Ez Kegyelmetec városába valo hiv Keresztyéneć között, *diczeretes hírrel névvel, igazán fenlött az bodogult Asztalos Andras*, az ki melly kegyes és bőven adakozo Patronusa vólt legyen az anya szent Egyháznac és annak épületire idegen országban tanulo knac tudgyác mideneć Magyarországnac, és itt Német országban meg értetteć soc tudos embereć. Az Visoli Magyar Bibliatis ő Kegyelme küldte fel kérésemre, és gyakorta szép ajandékival örvendeztetött engemetis ez Istenneć kedves embere: Kineć tiszteletes három vejiis, *Ványai Illyés, Patai János és Paxi Janos* nagy hiveséggel szeretettel gazdalkottanac nékem, és az enyimekneć Nagy Szombatban létünkben, kiért tisztességes emlekezettel és szolgálattal tartozom ő Kmeckneć. Ez bodog emlekezetű Asztalos Andras mellett, Beczületes Szegedi Uram, az kegyelmed attya, az bodogult Szegedi Marton nyerte el efféle jótéteményivel az diczeretet. Melly örökségképpen Kegyelmedre szállott diczeretet hirt nevet ez ideig öregbiteni igyekezett kegyelmedis, az *Kegyelmed attyafiaival Szegedi Mihallyal, és Szegedi Georgyel egyetemben*. Innét *vagyon*, hogy ez könyvneć elkészítésére is kegyelmed nóditott és egyebeketis jo példaadással az munkánac megsegítésére intett, *nemes és beczületes házastarsával Echi Orsic aszszonnyal egyetemben*.

Tovabba szerető *Krausz Janos Uram* az kegyelmed diczeretes nevévelis, . . . akartam ez könyvet ékesíteni . . . En az én személyemre, az ked jótéteményiért ez tisztességes emlekezettel akartam háláadosságra magamat köteleznem. Szinte ezen az oka *Beczületes Bédi Istvan Uram* és *Tisztelendő Böldre Mihaly Uram* az Kegyelmetec neveineć feljedzese neć.”³

Szenci Molnár Albert tehát tizenkét ember nevét említi e nagyszombati körből. Nézzük meg egyenként milyen további adatokat kapcsolhatunk e nevekhez, illetve nem köthetünk-e további személyeket e mecénási körhöz?

Szenci Asztalos Andrászt nevezi meg az első helyen. Személyét Molnár Albert Naplójából és levelezéséből jól ismerjük.⁴ Az itt található adatok alapján művelődést pártoló tevékenységének négy egymástól el nem választható, de mégis jól elkülönülő területe van: 1. A könyvkiadás támogatása. 2. Külön területnek tartjuk, s ezt a későbbiekben részletesen meg is indokoljuk, Szenci Molnár Albert ezzel összefüggő személyes segítségét. 3. A nagyszombati eklézsia és iskola ügyeinek fölkarolása. 4. Külföldi akadémiákon tanuló diákok támogatása.

Vegyük sorra ezeket a területeket. Asztalos Andrásznak Szenci művei közül a Biblia-kiadások körül volt fontos szerepe. Mint Stoll Béla megállapította: Szenciék „egy olyan kiadvány megjelenését vették tervbe már 1603-ban, amelyben a Biblia után a zoltárfordítás és a catechismus is napvilágot lát”.⁵ Asztalosnak e tervezgetésekben és a kiadvány megjelenésének előkészítésében való aktív részvételét tükrözi Taksonyi Péternek 1603. aug. 12-én Nagyszombatból Szencihez küldött levele:

„Cathecesis Palatina, ni mihi occurrisset olim typis evulgata, denuo erat vertenda per me, ob eorum, qui meae subsunt-ferulae commodum: eam tibi, si domini patroni consensu hoc tristi et plusquam lacrimabili saeculo de bibliis edendis accessisset, misurus eram, quos et voti compos factus fuisses et Germanicam biblicorum editionem imitari cupiens psalmos Lobwassericis melodiis ordinatus et indicem eo seduliori cura apposuissem.”⁶

Taksonyi tanulmányainak a költségeit viselő patrónus, akiről itt szó van, Asztalos volt.

1605 augusztusában még mindig e német Biblia magyarra fordítását tervezi Molnár, s ehhez Bocskayt szándékozik patrónusául megnyerni, mint

³ RMKT XVII/6 487. l.

⁴ *Szenci Molnár Albert Naplója, Levelezése és Irományai*. Jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Budapest 1898. A továbbiakban: *NLI*.

⁵ RMKT XVII/6 402. l.

⁶ *NLI* 148. l. Idézi Stoll Béla is RMKT XVII/6 402. l.

Piscatorhoz ez év aug. 26-án küldött leveléből kitűnik. „Tanítványaim . . . Este a tiédet [Biblia-fordításod] olvassák németül, a tanulságokkal . . . Ha az Isten a mi Bocskaynk fejedelemségét megerősíti, és én szárnya alá húzódhatok, fordításukhoz hozzákezek.”⁷ „Molnár Albert később lemondott Johann Piscator német Biblia fordításának magyar nyelvű kiadásáról. Közrejátszhattak ebben a német fordítás körüli sajtóvíták”⁸ is. A Biblia újabb kiadásáról azonban mégsem tett le Molnár, bár a kiszemelt nyomdász, a herborni Christophorus Corvinus [Raabe] vonakodott a kockázattól, hátha közben másutt is kinyomják a magyar Bibliát.’ Molnár ezért meggyőződött róla, hogy Magyarországon nem készül új Biblia-kiadás. Erről értesítette őt Miskolczi Csulyak István 1607. júl. 20-án:

„Az Bártfán elkezdett biblia nyomtatását félbel [!] hagyatták az nyomtatóval, mert igen kezdette ubicuitarius módra megvesztegetni és immár az papírosában borsot és egyéb ezféle marhát árulnak. Azért, ha Kegyelmed mostan kinyomatná, nem lenne Kegyelmed munkája szidalmas”.¹⁰

A kiadvány végül is 1608-ban jelent meg Hanauban; címlapjának tanúsága szerint „Levinus Hulszius örökösinec költségével”¹¹, aki, úgy látszik, megfelelő hasznot remélhetett e kiadványból, erre utalnak Szenci következő szavai az előszóban:

„Ugyan ezen istenes ember volt indítója, az néhai Cosmographus es könyvaros Levinus Hulsziustul marat özvegy aszszonnac, hogy az, ez mi meguyított könyvünket költségével kinyomtatatná, es az ő könyves bötyyából kiadna . . . intec itt es kérec minden serény könyvárosokat, hogy ennac akarattya ellen ez mi munkankkal így ekesitetett könyvet, másutt ki ne nyomtassác, es az hasznot, a melyet innét az ő arvaival vár az igazsag szerint, töle el ne fordítsác.”¹²

Fontos adalék ez a magyar könyvkiadás történetéhez is, hogy tizennyolc évvel a vizsolyi Biblia megjelenése után már hasznot lehetett várni egy újabb nagy példányszámú bibliakiadásból. S hogy Hulszius özvegye nem csalódott reményeiben, s várt hasznát valóban elnyerte, bizonyítja, hogy a hanaut négy évvel később Oppenheimben újabb kiadás követte. Ennek előszavában a következőket olvashatjuk:

„Mellynec a hivec között kedves voltát, nem czac hiv atyafiaknac hozzám irt levelekből érttettem, hanem innetis nyilván vöttem eszembe, hogy ez néhány esztendőben, az Hanóviában nyomtatott masfél ezer exemplar többire már mind eladatott.”¹³

⁷ Szenci Molnár Albert levele Johann Piscatorhoz 1605. aug. 26-án. Közli STOLL Béla in: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez. 4. Összeállította CSANDA Sándor, KESERŐ Bálint. Szeged 1978. 263. l. (SZILÁGYI János György segítségével készített fordítás.)

⁸ VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Kandidátusi értekezés. 183. l. Kézirat. Ezúton is köszönöm Vásárhelyi Juditnak munkámhoz nyújtott értékes kiegészítéseit és segítségét.

⁹ Ezt tükrözi Matthias Martiniusnak 1607. ápr. 21-én Molnárhoz írt levele. NLI 208. l.

¹⁰ NLI 212. l.

¹¹ *Szent Biblia az az; Istennec O es Uy Testamentomanac Prophetac es Apastaloc által megíratott Szent Könyvei . . . Caroli Caspar Elöljáróbeszédével*. Ez Masodic Kinyomtatást Igazgatta néhol megis jobbította Szenci Molnár Albert. Hannóviában nyomtatott Halbejus Janos által, Levinus Hulszius örökösinec költségével. MDVIII. esztendőben.

¹² RMKT XVII/6 469–470. l.

¹³ *Szent Biblia . . .* Szenci Molnár Albert által. Oppenheim 1612. Az idézetet lásd: RMKT XVII/6 482. l.

Annak ellenére, hogy e bibliakiadások végül is üzleti vállalkozásokként jelentek meg, Asztalos Andrásnak nemcsak elvi és közvetett, hanem gyakorlati anyagi támogatása is dokumentálható létrejöttükben: „Biblia quod attinet, sunt in itinere, quantum ex litteris domini patroni [Asztalos] intellexi, is enim I. Maii Viennam ea transmisit . . .”¹⁴ — írja Taksonyi Péter Molnárnak 1602. jún. 22-én. Másutt maga Asztalos tudósít e felküldött Biblia pontos értékéről: „Az Visoli biblia, kit kegyelmed elkért volt az académiá bibliothecájából, azt én küldtem volt föl: Farkas praedicatoré volt, per florenis 8 vettem meg az feleségétől. Adja Kegyelmed dominus Johannes P. Samaraeus kezéhez; had vegyék hasznát ők is, meddig ott fen lesznek Isten KeGYelmességéből.”¹⁵ Kétségtelen, hogy a fenti két idézet ugyanarra a Bibliapéldányra vonatkozik. A Bécsbe átküldött Bibliát ugyanis hamarosan kézhez kapta Taksonyi, aki azt hazatérte előtt az akkor éppen Heidelbergben tartózkodó Somosújfalvi Érsek Péternél hagyta. Érsek pedig az Académiá Bibliothecájában deponálta Asztalos kérésére.¹⁶ Szenci Naplójában pedig 1606. december 6-án olvasható. „Biblia Ungarica ex academia bibliotheca Heidelbergensi ad me recepi.”¹⁷ Az oppenheimeri kiadás munkálataihoz ugyancsak küldött segítséget Asztalos: „Im az minemő könyvet kéretem Asztalos András uram által, im általküldöttem Szombathban az Novum Testamentumot. Azért arra kérlek, hogy küldj egy kicsin magyar bibliát, ha elvégezted” — írja Molnár Benedek 1608. aug. 18-án testvérének Molnár Albertnek.¹⁸ E Novum Testamentum minden bizonnyal Félegyházi Tamás versiója volt: „Az uy Testamentumot az Félegyházi Thamás versiojával haszonnal conferaltam.” — említi Molnár az 1612-es bibliakiadás előszavában.¹⁹

Asztalos bizonyos segédletek beszerzésével és elküldésével támogatta Molnár Bibliakiadásainak munkálataiban. Ez a támogatás, ha figyelembe vesszük az akkori könyvárakat (az említett vizsolyi Biblia 8 forintba került), anyagilag sem mondható csekélynek.

Asztalos különben is állandó figyelemmel kísérte Molnár tevékenységét. Ő is küldött tudósítást 1608 márciusában a Bártfán elkezdett Biblia-kiadásról, bár értesülése pontatlannak bizonyult.²⁰ De példányt kapott például Szenci magyar nyelvtanából és a Dictionariumból is.²¹ Egyéb irodalmi kérdésekre is ki-kitér leveleiben. Véleményt mond többek között Berger Illés verseiről és Illésházi nádor halálára írt beszédéről; máskor olyan tractátust kér Szencitől, amellyel megfelelhetnének Veresmarti Mihály, volt komjáti prédikátor kéte-

¹⁴ NLI 135. l.

¹⁵ NLI 312. l. Asztalos levele Molnárhoz Nagyszombatból 1609. máj. 8-án.

¹⁶ NLI 144. l. Érsek Péter levele Molnárhoz 1603. máj. 2-án.

¹⁷ NLI 46. l.

¹⁸ NLI 283. l.

¹⁹ RMKT XVII/6 482. l.

²⁰ „Az magyar bibliának kinyomatása felől azt írhatom KeGYelmednek, hogy immár ujonnan kinyomtatták Bártfán és el is végezték, de nem szinte oly kedvesen, mint az visoli nyomtatás vala.” Asztalos levele Molnárhoz 1608. márc. 6-án. = NLI 254. l. Molnár ekkorra már Miskolczi Csulyaktól úgy értesült, hogy a bártfai nyomtatás félbe maradt. (l. feljebb.) Ez állítólagos bártfai kinyomatásból példány nem maradt fenn csupán néhány töredékét őrizte meg a két háború között is a Sárospataki Református Kollégium könyvtára. Ez arra vall, hogy nem Asztalos, hanem Miskolczi Csulyak tájékoztatása állja meg a helyét. Lásd még erről RMNY 951 (kéziratban).

²¹ NLI 254, 355. l.

lyeire.²² Arra vallanak ezek a jelek, hogy Asztalos megértette Molnár különleges szerepét a magyar művelődésben, könyvkiadásban. Annál is inkább ki kell ezt emelnünk, mert mint látni fogjuk, akadtak olyan patrónusai is Molnárnak, akik ezt a szerepét csak évekkel később ismerték fel. Ezzel magyarázható, hogy Asztalos minden különösebb konkrét cél nélkül is küldött néha Molnár számára kisebb-nagyobb adományokat. Szenci Naplója 1599. nov. 26-án említi az első ilyen esetet. Akkor még Samarjai Máté prédikátor ajánlásával ment Nagyszombatba: „ubi mihi Andreas Asztalos aureos 5 et reliqui fratres: Szegedi Márton, Bornemisza János, Somoginé et alii ferme sex flor. Ungaricos . . .”²³ 1609. aug. 4-én Asztalos Molnárhoz írt levelének postscriptumában jegyzi meg: „Im Kegyelmednek egy igen szép Matias király aranyat küldtem, ismét 25 pénzt, 15 oszporát, Kegyelmed némely barátnál kedveskedjék velem.”²⁴ 1610. febr. 20-án pedig újabb adományról tudósít Asztalos levele: „Im én is küldök kegyelmednek öt aranyat, kiket ezen levélbe tartam. Kegyelmed vegye jó néven most ez keveset.”

Asztalos a Molnárnak küldött segítségen kívül két diákot is a maga költéségén taníttatott a heidelbergi egyetemen. Ezek közül az egyik, Taksonyi Rácz Péter 1600. nov. 26-án iratkozott²⁵ be és 1603. febr. 14-én indult haza.²⁶ Asztalosnak ajánlotta *De officio Christi* címmel 1602-ben megjelent egyetemi disputációját.²⁷ A másik, Samarjai Máté János 1609. máj. 30-án iratkozott be Heidelbergben az egyetemre;²⁸ s ő is ajánlott egy disszertációt patrónusának *De Sacra Scriptura* címmel 1610. jún. 16-án.²⁹ Alkalmadtán más diákok is kaptak segítséget Asztalostól: „Voltak házamnál az atyafiak, dominus Michael Szepesi és Michael Fokteoi. Az alámenetelben lettem segítséggel tehetőségem szerént” — írja Molnárnak 1609. nov. 28-án.³⁰ E két diák tehát hazafelé tartásban fordult meg Asztalosnál. Szepesi Láni Mihály 1607. aug. 5-től tanult Wittenbergben, majd 1608. febr. 27-től Marburgban.³¹ Foktői Szepsivel együtt tanult Marburgban, 1613-ban feltehetően Gönc környékén volt prédikátor.³²

Végül számot kell adnunk azokról az áldozatokról, amelyeket Asztalos a nagyszombati egyház és iskola érdekében hozott. Asztalos Andráséknak 1605-ben a korponai országgyűlés határozata alapján sikerült protestáns prédikátort bevinni Nagyszombatba Hollósi Márton személyében. A nagyszombati

²² Asztalos levele Molnárhoz 1610. febr. 20-án. NLI 338, 339 l. Veresmarti később át is tért a katolikus vallásra.

²³ NLI 27. l.

²⁴ NLI 319. l.

²⁵ *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*. Bearbeitet und herausgegeben von Gustav TOEPKE . . . Zweiter Theil . . . Heidelberg 1886. 206. l. (A továbbiakban: TOEPKE).

²⁶ NLI 144. l.

²⁷ Lásd: SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár*. 3. köt. Budapest 1898 993. sz. (A továbbiakban *RMK III*).

²⁸ Toepke 245. l.

²⁹ Megjelent: PAREUS, David: *Disputationum theologicarum . . . publice habitatarum . . .* Heidelberg 1611 című művében 101—109. l.

³⁰ NLI 331. l.

³¹ Életrajzát lásd: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon 3. javított és bővített kiadás*. Szerkesztette LADÁNYI Sándor. Budapest 1977, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 597. l. (Továbbiakban ZOVÁNYI).

³² NLI 61. l.

protestáns egyház és iskola első éveinek történetét maga Asztalos foglalta össze a legtömörebben 1609. nov. 28-án Szencihez küldött levelében:

„Nilván is vagyon kegyelmednél, az ur Isten az ő szent ígénének nyilván való hirdetését az háboru időben be hozta vala városunkban és Hollósi uram köztünk holtáig szolgálván az ecelesiában, többig három esztendőnél nagy szorgalmatossággal tanított, igazán eljárván az hivataljában minden félelem nélkül. Vele együtt dominus Suri collegája levén volt köztünk egy esztendeig. Dominus Petrus Taxoni az scholát esztendeig birta, ő utánna Thomas Patko Samareus közel 3 esztendeig. Voltak szép deáki gyülekezetünk közel százan az domesticusokkal egyetemben. Hollósit az ur elhíván közzülünk, dominus Georgius Rátkait hozók közinkben és Tomás Patkót ő helyette kellett kibocsátnunk az deáki predicatorására, Matheus Mackait hivatók és hozatánk az scholai tanításra Gyöngössül.

Ezenben piae memoriae Illiesházi urunk, ki az háborut leszállítá Magyarországbán és törökkel is frigyét szerze, az mennyei urtul elhivattaték az örökké való hazájában, mert míg élhete jó patrónussa lén az religiónak, adég békeségben oltalmazza bennönket. Halála után velem az érsek és pispekek és káptalan instigálásából az városbeli tanács ellenünk támada és elsőben engemet elékapa, mivelhogy az én másik házamnál adtam volt az scholának és az scholamesternek szállást és helt. Ez dologért házamra külték és több marhámat vitettek el 250 forint éré marhámnál. Ezután két héttel ugymint 16. napján Octobernek hatalmasul reá külték predicatorunk házára, 4 tanácsbeli ember és fertalmesterek és drabantok jelen lévén, szekerekre portékáját felrakván, feleségestől gyermekestől kikül(d)ték, a város határából; azonképpen az scholamesterönket is. Ily nagy véletlen violentiát cselekedtek rajtunk. Most ország gyűlése vagyon Posomban, mely kezdetet 1. Novem. Immár az ország előtt vagyon dolgunk . . .”³³

Asztalosnak már a nagyszombati protestáns eklézsia és iskola létrehozásában is kulcsszerepe volt, s különösen az iskoláért már kezdetben hatalmas anyagi áldozatokat hozott. A városból kivitt prédikátor és iskolamester először Majtényban Échi Gáspárnál, Szegedi Gáspár sógoránál kapott szállást, majd Szegedi Gáspár adott nekik helyet egy, a városhoz közel eső pusztáján. Az országgyűlésen Szegedi Gáspár, Bédi Pál követek és a felkért ügyvéd Tarnóczy elérték, hogy a városnak december utolsó napjaiban vissza kellett fogadnia a prédikátort és az iskolamestert, Asztalos ezenkívül elkobzott „marháit” is visszakapta. A több mint százból megmaradt 11 tanuló pedig a nagyszombati polgárok vendégbarátságát élvezte ebben az időben. Az iskola minden bizonynyal hamarosan újból fellendült, hiszen Lengyel Miklós, Bornemisza János és Velechinus István néhány éven belül innen indultak külföldi tanulmányútra.³⁴

Asztalos András valószínűleg 1611-ben halt meg. 1610 végén, 1611 elején megszaporodnak Molnár levelezésében az Asztalos betegségről szóló híradások. Utoljára Szenczi Lukács említi őt 1611. aug. 28-án Nagy-Megyeren kelt levelében.³⁵ Hozzáfogható, polgári származású, áldozatos pártfogóját a magyar művelődés történetének nem ismerjük az ő korából; de a nagyszombati kör más tagjai is jelentős áldozatokat hoztak a művelődés előbbreviteléért.

³³ NLI 330. l.

³⁴ Asztalos mecénási tevékenységét különösen a nagyszombati egyház és iskola ügyében játszott szerepét igen alaposan és részletesen tárgyalja IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Budapest 1875, 262–290. l. Asztalosnak a nagyszombati iskola ügyében játszott szerepének vázolásában forrásunkul szolgált még: MAKAY Máté: *Memoriale rerum memorabilium annorum 1608, 1609*. In: NLI 463–467. l.; továbbá lásd még NLI 330, 335, 336, 339. l.; ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Második kötet 1608–1647. Budapest 1891, 21–27. l.; LICHTNER Pál: *Kivonat Nagyszombat városa jegyzőkönyvéből*. In: *Értesítő a pozsonyi ágostai hitvallású evangéliumi főiskoláról 1861–62-dik tanévben*. Pozsony 1862 19. l.

³⁵ NLI 370. l.

Először Asztalos három vejét Paksi Jánost, Patai Jánost és Ványai Illést kell sorra vennünk, akik — mint már idéztük — ugyancsak „nagy hívességgel és szeretettel gazdalkodtanac” Szencinek és az övéinek Nagyszombatban.³⁶ Patai János nevét ezzel kapcsolatban kétszer említi Szenci naplója: 1614. dec. 12. „Tyrnaviam hic reliqui privignam Magdalenam, apud generem Andreae Asztalos piae memoriae dominum Johannem Patai” 1615. ápr. 12-én érkezett vissza Szenci: „Szombatba az bódog emlékezetű Asztalos házához. Patai Jánoshoz.”³⁷ Huzamos ideig élvezte tehát Szenci családja a nagyszombatiak vendégszeretetét.

Patai és Paksi apósukhoz hasonlóan folytatták a peregrinus diákok támogatását. 1617. okt. 28-án elhangzott disputációjának ajánlásában Péli S. István mindkettőjüket említi Fekete Jakab nagyszombati polgárral együtt, mint fautorát.³⁸ Csuzi Cseh János Franekerben tanuló diák pedig 1625. szept. 28-án ajánlja értekezését „Paksi Jánosnak a nagyszombati egyház oszlopának, mint pártfogójának . . .”³⁹ Péli S. István 1616. dec. 14-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre.⁴⁰ 1617-ben kinyomtatott disputációjában Nemesnépi Dániel, komjáti papot nevezi meg patrónusaként. Az említett három nagyszombati polgáron kívül Csene Péter, Samarjai Patkó Tamás, Samarjai P. János, Pécseli Király Imre, Sárai Pál papok, Maklári Péter lévai bonum provisor, valamint Horváth L. Péter komáromi polgár neve szerepel az ajánlásban. Péli S. István tanulásának költségei tehát minden bizonnyal közadakozásból gyűltek össze, ebből vehették ki részüket Paksi és Patai. Nemesnépi szerepe pedig nyilván az volt, hogy javaslatot tett az egyházkerületnek az ösztöndíj felhasználójának személyére.

Paksi János neve a Postilla Sculteticán kívül Molnár két további kiadványában is szerepel, jelezve, hogy Szencinek nyújtott támogatása folyamatos lehetett. 1621-ben a Heidelbergben megjelent Imádságoskönyv előszavának végén köszönti őt Molnár, 1624-ben pedig az Institúció kiadására adakozó polgárok között fordul elő a neve.⁴¹

Asztalos András és családja mellett a Szegedi családot említi kiemelt helyen a Postilla Scultetica ajánlása. Szegedi Gáspár méltó társa volt Asztalosnak, mecénási tevékenysége hasonlóan sokoldalú. Feleségével, Echi Orsikkal több kiadvány megjelenéséhez járultak hozzá. Nagyszombatban éppen Szegedi Gáspár vezette a gyűjtést az Institúció költségeihez való hozzájárulásra, s ő maga és felesége is adakozott.⁴² További két mű ajánlása pedig Echi Orsolyához szól. 1621-ben neki és Lublai Krausz Jánosné Szegedi Annának dedikálta Molnár az Imádságoskönyvet. 1628-ban pedig Bernárd Máté nyomdász címezte Szegedinéhez Samarjai Máté János *Magyar Harmónia* című művének kiadását.⁴³

³⁶ RMKT XVII/6 487. l.

³⁷ NLI 65, 69. l.

³⁸ *Positiones theologicae de Jesu Christi mediatoris et servatoris nostris persona, officio et beneficiis* . . . Heidelberg 1617 = RMK III 1200 a címlap hátán.

³⁹ Csúzi Cseh disputációjából ma nincs hozzáférhető példány, adatunk így Szabó Károly leírásából származik: RMK III 1375.

⁴⁰ Toepke 280. l.

⁴¹ A két említett mű: SZENCI MOLNÁR Albert: *Imádságos Könyvecske* . . . Heidelberg 1621, RMK I 514 és *Az Keresztyéni Religiora es igaz Hítre valo Tanítás, mellyet Deakul irt Calvinus Janos* . . . *Magyar nyelvre fordított Molnár Albert* . . . Hanoviában MDC XXIV. RMK I 540 Lásd még: NLI 289. l.; RMKT XVII/6 500. l.

⁴² RMKT XVII/6 500. l.

Részt vett Szegedi Gáspár Molnár személyes támogatásában is. 1615. ápr. 1-én vendégül látta Szencit.⁴⁴ Ugyanez év máj. 7-én pedig nagyobb összeget kölcsönzött számára: „Accepimus mutuo a domino Gasparo Szegedino Aureos Ung. 23, thaleros 2, denarios 47.”⁴⁴

A nagyszombati iskoláért szintén sokat tett Szegedi. Már korábban említettük, hogy szállást adott a városból elűzött diákoknak, és ő járt el az országgyűlésen ebben az ügyben.

1611-ben Kanizsai Pálfi János említi Szegedi Gáspárt, mint egyik pártfogóját.⁴⁵ 1613-ban pedig Ceglédi Szabó Pál emlékezik meg róla, mint mecénásáról.⁴⁶

Szegedi Gáspár után Szegedi uram apjának, Szegedi Mártonnak a neve következik a Postilla Scultetica ajánlásában. Sajnos róla igen kevés adattal rendelkezünk, Molnár azonban nyilván nemcsak udvariasságból említette nevét, hiszen Kanizsai Pálfi János 1610. máj. 5-én a heidelbergi egyetemen elhangzott előbb említett disputációjának ajánlása neki is szólt: „Dn. Martino Szegedi. . . civitatis Cassoviensis civi . . . Mecoenati studiorum meorum . . . ejusque filiis paterne vestigia fervide aemulantibus: Andreae Szegedi, civi eiusdem civitatis, Casparo Szegedi . . . civitatis Tyrnaviensis civi, Gregorio Szegedi . . . civitatis Cassoviensis civi.”⁴⁷ Szegedi Mártont és Szegedi Andrást eddig mint nagyszombati tőzséreket ismerte a szakirodalom. Gazdaságukra jellemző, hogy a királyi kamarának is többször nyújtottak kölcsönt. 1579-ben Márton gyermekeivel, Mihállyal, Gáspárral, Annával és testvérével, Andrással együtt nemeslevelet kapott Rudolftól. „A család nyilván Nagyszombat városában emelkedett nemesi rangra. Gazdasági kapcsolatai miatt azonban a nemeslevél abaúji kihirdetésére is szükség volt.”⁴⁸ Meg kell még említenünk Szegedi Mártonnal kapcsolatban, hogy halála után özvegye Thuri Anna tovább ápolta a családi hagyományokat: Miskolczi Puah Pál 1625-ben őt nevezte meg külföldi tanulmányai mecénásaként.⁴⁹

Bár Szegedi Mártont Szenci és a nemeslevél nagyszombati illetékességűnek tartja, Kanizsai pedig kassai polgárként említi, nem látunk okot arra, hogy ne egy személyre vonatkoztassuk a különböző adatokat, mert az ismertetett tényekből világosan kitűnik, hogy a család tevékenysége mindkét városra kiterjedt, s úgy látszik Szegedi Márton idővel Kassára települhetett át.

Szegedi Márton fiai közül — Gáspáron kívül — Szenci Mihályt és Györgyöt említette, Kanizsai Pálfi Andrást és „Gregoriust”, aki bizonyos azonos

⁴³ RMK I 514 és SAMARJAI Máté János: *Magyar Harmónia, azaz; Az augustana és helvetica confessio articulussinak egyező értelme*. Pápa 1628. = RMK I 573

⁴⁴ NLI 69. 70. l.

⁴⁵ De papae Romani pontificis maximi pseudo-ecclesia a Roberto Bellarmino descripta et de Christi pontificis magni vera Ecclesia in scripturis fundata. című disputációjának ajánlásában. Megjelent: Pareus, David: *Disputationum theologiarum publice . . . habitatum volumen unum . . .* Heidelberg 1611 361–387. l.

⁴⁶ *Theses theologicae de causa efficiente peccati . . .* Heidelberg, 1613 = RMK III 1123 című disputációjának ajánlásában.

⁴⁷ Lásd 45. számú jegyzet 361. l.

⁴⁸ BALINT Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Budapest 1975, Akadémiai Kiadó 103. l. Ugyanitt más adatok is olvashatók, amelyek jellemzőek Szegedi Márton vagyoni helyzetére. A Szegedi családról általában lásd még: KERESKES György: *Nemes Almási István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete* Budapest 1902.

⁴⁹ MISKOLCZI Puah (Paulus): *Disputatio Theologica, de Ecclesia triumphante . . .* Frana-ker 1625 = RMK III 1378.

Györggyel, hiszen a Gregorius és Georgius nevet, nyilván a nagy alak hasonló-ság miatt gyakran összeeserélték, noha az egyik inkább a magyar Gergelynek, a másik pedig inkább a magyar Györgynek felel meg.⁵⁰ A nemeslevél pedig mint említettük, Mihályt, Gáspárt és Annát tekinti testvéreknek. Ezen adatok alapján Mihályt, Gáspárt, Györgyöt és Annát feltétlen testvéreknek kell tartanunk. András Kanizsai szerint Gáspárék testvére, a nemeslevél szerint apjuknak, Mártonnak testvére. Nem zárható ki, hogy két András is volt a családban, annál is inkább, mivel Kanizsai ajánlása, amely 1610 májusában kelt, nem utal arra, hogy András már nem él, pedig Szegedi András 1609. okt. 18-án már nincs az élők sorában. Természetesen előfordulhat az is, hogy a Dunántúlról peregrinációra induló Kanizsai nem volt egészen pontosan tájékozódva a család Kassán élő tagjainak rokonsági viszonyairól, hiszen valószínű, nem is személyesen vette át tőlük a neki rendelt összeget, hanem az egyházkerület jelölte ki a már korábban összegyűlt pénz felhasználójául. Azonban akár egy Szegedi Andrásról van szó, akár pedig nagybátyról és unokaöccsről, mindenképpen a Szegedi család mecénási tevékenységét jellemzi Kanizsai pártfogása és az is, hogy Szegedi András 1609. okt. 18-án kelt végrendeletében jelentős összegeket hagyott egyházi és iskolai ügyekre: „Alvintzy Péter uramnak hagyok tíz arany forintot . . . Az oskolabeli magyar deákoknak az Tót deakokkal együtt — fl 20 d — Nimöt deákoknak — fl. 10 d — Az Németországban tanuló deákoknak hagyom Magocsy uram ő nagyságánál való adósságomat, eppen negyedfelszáz forintot. Ennek kiszörsését es ebben való dispensálását, hagyom Alvintzy Peteor uramra . . .”⁵¹

Szegedi András családja Szepesi Csombor Márton támogatásából is kivette a részét, hiszen nála lakott 1607-ben az *Europica Varietas* szerzője. Andrásnak pedig fia volt az az István, akihez, mások mellett, az *Europica Varietas* Angliáról írott fejezetének ajánlása szól. István 1619-ben community tag, 1621-ben úgy nevezett plébániatiszt, 1623-ban Almási Istvánnal együtt Bethlen nagyszombati országgyűlésének követe, 1624-ben gróftiszt. Éveken át szenátor. 1625. dec. 3-án kihirdetett végrendeletében Alvinci Péter és Velechinus István, kassai magyar papoknak „két hordó alföldi bort hagyott”, . . . „Ezekon kívül egy deákot az ki jó lenne, és az itt való ecclesiában jövendőben szolgálna, ha kivántatnék küldjek fel es aggianak tanulásának okáért ötszáz forintot.”⁵²

A következő testvér, Szegedi György, azonkívül, hogy Kanizsai fautora volt, Velechinus István mecénásaként is ismert.⁵³ Megemlítjük még, hogy Johannes Bocatius: *Militia S. Georgii* . . . Kassa 1612. c. művében „nobili ac egregio Dn. Georgio Zegedi negotiatori Cass. etc.” is címzett egy üdvözlő verset.⁵⁴

⁵⁰ Bakai Jacobides György vagy Gergely például Gregorius Bakai néven szerepel 1616-ban a heidelbergi egyetem anyakönyvében. 1627-ben viszont Georgio Baccai sárospataki paphoz ír üdvözlő verset JAKOBÆUS, Jakub: *Otii vernalis anni MDCXXVII. aegrisomnia* . . . Kassa 1627 című művében.

⁵¹ *Szepesi Csombor Márton Összes Művei*. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Budapest 1968, Akadémiai Kiadó 514. l. Kassai Levéltár AS Fasc. S. Szegedi Nr. 12.

⁵² A Szegediekről és Szepesi Csomborról lásd: *Szepesi Csombor Márton*; i. m.; WICH Béla: *Kassa története*. Budapest 1941. 50–51 és 88–89. l.

⁵³ VELECHINUS István: *Positiones theologicae de vera Christi Ecclesia et conciliis* . . . Heidelberg 1615 ajánlása = RMK III 1154. E műből ma hozzáférhető példány nincs, az adatot Szabó Károlytól idézzük.

⁵⁴ RMK II 346 7b fol.

Szegedi Mihályról, a híradások szerint legidősebb testvéréről még egy — számunkra érdekes — adat van a *Postilla Scultetica* ajánlásán kívül. Fabricius Georgius Secundus: *Festa festorum hoc est trium conionum in summis anni festivitatis* . . . Kassa 1611. című művét a kassai szenátoroknak, köztük Szegedi Mihálynak ajánlja.⁵⁵

Szegedi Anna, Lublai Krausz János felesége Nagyszombatban élt. Szenci Molnár kiadványai közül hozzájárult az 1621-ben megjelent *Imádságoskönyv* kiadásához és adakozott az *Institucióra* is.⁵⁶ Hogy mecénási tevékenysége ennél hosszabb ideig tartó és kiterjedtebb lehetett, arról az tanúskodik, hogy 1643-ban Gyulafehérvárott nyomtatott halotti kártyájának Nagyszombatba küldéséről az egyházkerület legtekintélyesebb papjai intézkedtek;⁵⁷ mint arról a töredék hátán olvasható szöveg tanúskodik:

„Samaríá — Tsütörtökünű. Eodem die accepi horis pomeridianis sequenti vero die Czütörtökino Nagy magyarinű transmissi. Jo. Szenci. Reverende Domine Pro Senior animus fuit Rdi Dmi Episcopi, ut recta Samaríá Tyrnaviam ferret! [ferrat?] verum [?vix] mutando animam prudentiae tuae Rventiae comisit: quoad fieri potest quam citissime Tyrnaviam ferat”.⁵⁸

A versek közül kiemeljük Bihari Ferenc egyik disztichonját:

„Grataque ei tribuat meritas Ecclesia laudes,
Verus et illustri luce vigebit honos.”

Szegedi Anna férjéről, a Szenci által ugyancsak említett Krausz Jánosról pedig megjegyezzük, hogy neve 1605. jún. 14-én szerepel a heidelbergi egyetem anyakönyvében,⁵⁹ tehát a hivatalt vállaló nemességnek ahhoz a köréhez tartozott, amely szükségesnek tekintette, hogy maga is megjárja a külföldet. Később Bocatius őhozá is több üdvözlő verset intézett.⁶⁰

Az Asztalos és Szegedi család tagjain kívül e mecénási kör tagjai közé számíthatjuk a következő nagyszombati polgárokat: A *Postilla Scultetica*-ban említett Debreceni Bédi Istvánt, aki az *Institucióra* is adakozott,⁶¹ és Körösi Böldre Mihályt, továbbá Bornemisza Miklóst, aki a ráckevei tanács mellett Simándi Bodó Mihály pártfogója volt 1621-ben.⁶² Valamint Bornemisza Jánost, aki 1599. nov. 27-én Szegedi Mártonnal és Somogyinéval „ferme sex. flor. Ungaricos” ajándékozott Szencinek. 1611-ben márc. 8-án pedig Samarjai János említi Georg Remhez írott levelében: „Per te hospitem illum aureum, diu multumque desideratissimum excepimus gratissimum, missum nobis a generosis Andrea Asztalos et Johanne Bornemisza.”⁶³ Bornemisza János komoly

⁵⁵ RMK II 339. További adatok találhatóak Szegedi Mihályról: SZEPSI CSOMBOR Márton: i. m. 468, 514. l., KERÉKES György: *Nemes Almási István* . . . Bp. 1902 99—100, 138. l.

⁵⁶ RMK I 514 ajánlása és RMKT XVII/6 500. l.

⁵⁷ Az Egyetemi Könyvtárban őrzött „RMK II 88c” jelzetű töredéket ECSEDY Judit határozta meg: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637—1658) és utóélete* = in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*. Budapest 1980 294. l.

⁵⁸ Köszönöm CSONKA Ferenc tanár úrnak az olvasásban nyújtott segítséget.

⁵⁹ Toepke 282.

⁶⁰ *Hexasticha votiva* . . . Bártfa 1612 Országos Széchényi Könyvtár RMK II 345a B_{9b} fol.; *Militia vel ordo S. Johannis* . . . Kassa 1612, Országos Széchényi Könyvtár RMK II 346a; [BETHLEN Gábor: *Litterae Mandatoriae* . . . Lőcse 1620] Országos Széchényi Könyvtár RMK II. jelzet nélkül.

⁶¹ RMKT XVII/6 499. l.

⁶² SIMÁNDI B. Michael: *Theses theologicae de Coena Domini* . . . Heidelberg 1621 ajánlása RMK III 1331.

⁶³ NLI 27 és 368. l.

szolgáltatokat tehetett Bocskainak is, jelentős adományt nyert ugyanis tőle.⁶⁴ E Bornemisza Jánosnak fia lehetett az a Bornemisza János „kit az apja csak azért küldött oda be [Heidelbergbe], hogy mint a részegség fejből úgy a nem régen bevett katolikus hit, feledkezés által kipárolkodjék szívéből.” A fiú 1610 júliusában iratkozott be Heidelbergben az egyetemre.⁶⁵ 1624-ben pedig az Institutióra is adakozott egy Bornemisza János nevű nagyszombati polgár, nem tudjuk apa⁶⁶ vagy fia volt-e. Fekete Jakab, ugyancsak nagyszombati polgár pedig Péli S. István egyik fautora volt 1617-ben.⁶⁷

Utóljára említjük Békési János nevét. Békési 1600. febr. 4-én a Napló bejegyzése szerint Siderius János commendálására „dedit 100 flor. Ung.” A *Psalterium Ungaricum* előszavában pedig a következőket olvashatjuk róla:

„Ez előtt annakokaért hét esztendővel, midőn Cassán én tölem Magyar könnyvet kért volna az tiszteletes Békési János, (ki az én tanuságomra, az Istentől néki engedet jókból, más fél szaz forintot adot, kit megfizet Isten ő Knece.) miholt följutottam Heidelbergában, menten Magyaról fordítotam az Daniel Tossanus doctor Vigasztaló könyvét: melylyet ő előszszer Franciai nyelven irt, osztán Németül fordítot, es lelki Iscolánac nevezöt. Mellyel én az meg mondot Cassai személynece akartam háláadó vóltomat megmutatni.”⁶⁸

Molnár később könyvet is küldött haza pártfogójának.⁶⁹

Idővel megromlott Molnár viszonya Sideriussal és Békésivel. Tulajdonképpen erre utalnak már a zsoltárkiadás előszavának előbb idézett mentegetődzés-számba menő részletei. A harag oka úgy látszik az volt, hogy Molnár nem tért haza külföldről a peregrináció szokásos időtartamának leteltével.⁷⁰ Sideriusék csak 1608-ban engesztelődtek meg. Miskolczi Csulyak István így ír Molnárnak júl. 17-én Tarcalról:

„Coram Domino Siderio et Patrono tuo Cassoviensi Bekesii de te saepe multa sum locutus, palpum non obrudam, de te meliori nota commendare nunquam desistam, etiamsi rumpatur invidia. Obiicio multis zoilis tuis Calepinum tuum Ungarico-Latinum, pluribus Psalterium et hoc certe argumentum tui honesti nominis ita clarum est, ut vulgorum scommate fuscari nequeat.”⁷¹

Siderius megenyhüléséről tanúskodnak Szepesi Mihály 1608. jún. 21-én és Váradi Farkas Gergely 1608. jún. 26-án kelt levelei is.⁷² Békési idővel ugyancsak megbékélt. 1608. nov. 13-án értesíti Miskolczi Csulyak erről Molnárt: „Cum Bekesio fautore et patrono tuo hic nuper admodum multa de te contuli: mitior in dies fit. Vir ille bonus est et mihi plurimum favet.”⁷³ Siderius és Békési békü-

⁶⁴ „Abbatiam Setalkensem cuidam civi Tyrnaviensi Joanni Bornemissae dedit.” = Magyar Történelmi Okmánytár. A brüsszeli Országos Levéltárból... Harmadik kötet. 1553–1608. Pest 1859 205. l.

⁶⁵ TOEPKE 284. Veresmarti Mihály Megtérése históriája... Bevezetésül *Veresmarti Mihály élete és munkái*... írta IPOLYI Arnold. Budapest 1875 266. l.

⁶⁶ RMKT XVII/6 499. l.

⁶⁷ PELI S. István: *Positiones theologicae de Jesu Christi mediatoris et servatoris nostri persona, officio et beneficiis*... Heidelbergae 1617 RMK III 1200 ajánlása.

⁶⁸ RMKT XVII/6 14 l.

⁶⁹ PATHAI István: *Az sacramentumokról in genere*... [Sicz.] 1594 RMNY 731. Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi azt a példányt, amelynek első kötés tábláján a következő felirat olvasható aranyozott betűkkel: „BEKESI JANOSNAK CASSARA KÜLDI ALBERTUS MOLNAR HEIDELBERGABOL”.

⁷⁰ Erről ír Molnárnak Megyeri János 1602. jan. 29-én NLI 128. l.

⁷¹ NLI 277. l.

⁷² NLI 271, 273.

⁷³ NLI 293.

lése tehát akkor következett be, mikor a szótár, a zsolttárfordítás és a Biblia-kiadás hatására ők is megértették azt, amit Asztalos már éveekkel korábban látott, hogy Molnár különleges feladatokat teljesít a magyar művelődés és a hazai protestánság érdekében. Éppen e felismerés köti végül is Békésit e mecénási körhöz.

Miután kísérletet tettünk arra, hogy konkrétan, adatokkal rajzoljuk meg XVII. század eleji protestáns művelődési életünk egy darabjának társadalmi hátterét, működési mechanizmusát, megpróbáljuk néhány mondatban összegezni a felsorakoztatott adatokból levonható tanulságokat.

Számszerű összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a bemutatott 20 személy 10 komolyabb kiadvány vagy mű létrejöttében bábáskodott különböző mértékben, s kilenc egyetemi disputációt ajánlottak nekik az ő költséjükön külföldön tanuló diákok, összesen 12-en. További két diák tanulmányainak költségeire pedig végrendeletben hagyatkoztak. Különös törődéssel támogatták Szenci Molnár Albertet. A hazai iskolákra való gondjukat pedig szintén végrendeletben tett hagyatékok és a nagyszombati iskola ügyének felkarolása jelzi.

Tekintsük át mindezeket az adatokat táblázatban is:

	Asztalos András	Szegedi Márton és Thuri Anna	Paksi János Patali János Ványai Illés	Szegedi Gáspár és Echi Orsolya
Szenci Molnár támogatása	5 arany + 1 Mátyás arany + 25 pénz 15 oszpora + 5 arany		1614. dec. 12-től 1615. ápr. 12-ig eltartják Szenci családját.	Alkalmi vendéglátása Szencinek. 23 magyar aranyra, 2 tallérra és 47 dénár-ra rúgó kölcsön.
Nagyobb vallásos művek támogatása	RMK I 411–412 RMK I 434–435		RMK I 514 RMK I 540	RMK I 475 RMK I 514 RMK I 540 RMK I 573
Támogatott diákok	Taksonyi R. Péter Samarjai János Szepsi Mihály Foktői János	Kanizsai Pálfi János Miskolci Puah Pál	Péli S. István Csuzi Cseh János	Czeplédi Szabó Pál Kanizsai Pálfi János
Nekik ajánlott diszertáció	RMK III 993 Samarjai J.: De sacra Scriptura Heidelberg 1610	RMK III 1378 Kanizsai P. J.: De papae . . . et de Christi . . . ecclesia Heidelberg 1610	RMK III 1200 RMK III 1375	RMK III 1123 Kanizsai P. J.: De papae et de Christi ecclesia Heidelberg 1610
Egyéb	Épületet ad a nagyszombati iskolának. Szállást és ellátást az iskola-mesternek és néhány diáknak. 250 Ft büntetést fizet ezért.			Szállást adnak az elfűzött nagyszombati diákoknak. Az országgyűlésen képviseli a nagyszombati iskola ügyét.

A fenti, részben rokon szálakkal összekötött, részben földrajzilag összetartozó mecénási kör tevékenységét körülbelül 1600-tól 1624–25-ig kísérelhetjük figyelemmel, akkor is, ha a rendelkezésünkre álló adatok nyilvánvalóan töredékesek. Megállapíthatjuk, hogy ha nem is egymással összehangoltan, de azonos elvek szerint és meglehetősen tudatossággal támogatják a könyvkiadást és iskolázást. Példájukon jól megfigyelhető a királyi Magyarország polgárságának kultúrapártoló tevékenysége, s bizonyos mértékig művelődési igényeiket is tükrözik az ismertetett adatok. Két egymást váltó nemzedéket méltat Szenci a *Postilla Scultetica* előszavában: Asztalos András és Szegedi Márton idősebb nemzedék-

két, amely a század első évtizedeiben tevékenykedik, s mecénási működését főleg a Bocskai-féle mozgalom idején, illetve az azt követő években fejti ki, éppen Bocskai mozgalmanak eredményeire támaszkodva. A második nemzedék tevékenysége pedig nagyjából Bethlen Habsburg-ellenes mozgalmainak idejére tehető. Nem véletlen, hogy e szakasz nyitányát a Scultetus predikációinak kinyomtatásához nyújtott segítség jelzi. Scultetus ugyanis hamarosan mint V. Frigyes, cseh király prágai udvari prédikátora tűnik fel. Bátran állíthatjuk ezért, hogy ezek a kassai és nagyszombati polgárok egyik főtámaszát, bázisát jelentették Magyarországon Bethlen Habsburg-ellenes mozgalmainak. Bizonyítékul úgy véljük, elég a Szegedi családnak Kassán Bethlen hadai előtti meghódolásában vitt szerepére utalnunk.

Azok közül a diákok közül, akik e polgárok költségén tanultak, később többen komoly szerepet játszottak az egyházi életben. Samarjai János, Kanizsai Pálfi János, Ceglédi Szabó Pál, Simándi Bodó Mihály később, mint superintendensek (püspökök) tűnnek fel, Szepsi Mihály pedig, mint abaúj-tornai esperes hasonló jogkörrel rendelkezik. E személyek később maguk intézkednek olyan polgári adományoknak a felhasználásáról, amelynek segítségével korábban maguk is megjárhatták a külföldet. Mindez jól mutatja e polgári

Szegedi András Szegedi Mihály Szegedi György Szegedi István	Szegedi Anna és Krausz János	Bornemisza János Fekete Jakab (Somogyiné)	Debreczeni Bédi István Kőrösi Böldre János Bornemisza Miklós	Békési János
		1599-ben 6 arany		150 florenus
RMK I 475 RMK II 339 RMK I 500	RMK I 514 RMK I 540 Szegedi A. halotti versei	RMK I 540	RMK I 475 RMK I 540	Kéziratost Tossanus fordítás
Kanizsai Pálfi János Velechinus István + 450 Ft hagyaték + 500 Ft hagyaték	Krausz János maga tanult Heidelbergben	ifj. Bornemisza János Samarjai János Péli S. István	Simándi Bodó Mihály	
RMK III 1154			RMK III 1331	
A kassai iskolára 30 fl. hagyaték. Alvinci Péternek 10 arany, Velechinus Istvánnak 2 hordó bor. Bocatius üdvözlő ver- se Sz. Györgyhöz	Bocatius 3 üdvözlő verse Krauszhoz	Bornemisza J. Bocskaitól birtokadományt nyert.		

réteg és a helvétirányú protestáns egyház érdekeinek összefonódását, s azt, hogy a polgárságnak e kereskedő rétege elsősorban a református egyháztól várta művelődési igényei kielégítését is.

Ha e mecénási kör által támogatott műveken tekintünk végig, hasonló tapasztalunk, feltűnő, hogy kivétel nélkül a református egyházi életet szolgáló vagy tanító, illetve kegyességi munkák. Különösen meggondolandó, hogy az elsősorban támogatott Szenci Molnár Albertnek is csak a protestáns szempontból jelentős művei találhatók meg táblázatunkban, s a tudós humanista művek külföldi pártfogók költségén látnak napvilágot. Két dologra következtethetünk ebből: egyrészt arra, hogy Szenci e műveket nem tudta volna e polgári kör támogatása nélkül létrehozni, másrészt, hogy e körnek kifejezetten erre volt igénye, ezért volt hajlandó áldozni. Ez az áldozatosság

feltétlen elismerésre késztet, hiszen fontos és értékes munkákról van szó szinte valamennyi esetben, s a hozott anyagi áldozatok e réteg erős felelősségtudatára és önzetlenségére vallanak.

A támogatott művek féldadalassága, s az a körülmény, hogy tevékenységük fellendülő szakaszai elég szorosan a Bocskai- és Bethlen-féle mozgalmakhoz köthetők, viszont e réteg ellentmondásos helyzetére utalnak. Európa szerencsésebb tájain ebben az időszakban az abszolút monarchiák legfőbb anyagi erejét éppen a polgárság adja, nálunk éppen a tulajdonképpeni királyi hatalom gyöngülő szakaszaiban, a feudális rendek oldalán nyílnak számukra némileg nagyobb lehetőségek, s csak akkor mikor legalább távolról fel-felcsillan az egységes nemzeti királyság lehetősége.

HELTAI, JÁNOS

Ein bürgerlicher Kreis zur Förderung der Kultur am Anfang des 17. Jahrhunderts

Sein im Jahre 1617 herausgegebenes Werk, *Postilla Scultetica*, widmete Albert Szenci Molnár einer solchen Gruppe der Tyrnauer Bürger, deren Glieder immer bereit waren zur Herausgabe des Buches auch Opfer zu bringen. Auf Grund des Textes der Widmung kann man versuchen die konkrete Tätigkeit einer die Kultur unterstützenden Gruppe in Nordwestungarn (zu Nagyszombat, heute Trnava) am Anfang des 17. Jahrhunderts vorzustellen. Darum führt der Verfasser in seiner Studie der Reihe nach die in der Widmung erwähnten zwölf Personen auf. Unter ihnen spielte András Asztalos eine hervorragende Rolle, der von Szenci als erster unter den Mäzenen erwähnt wurde; er unterstützte die Bücherausgabe, er hielf auch den Schriftstellern selbst, er nahm sich der Sachen der Tyrnauer reformierten Kirche und Schule an und unterstützte die an ausländischen Akademien lernenden Studenten. Ein würdiger Geselle Asztalos's war Gáspár Szegedi, der mit seiner Frau zur Herausgabe mehrerer Publikationen seinen Beitrag leistete. Nebst ihnen ist noch die Mäzenrolle seines Vaters, des reichen Kaufmanns von Tyrnau und Kaschau erwähnenswert, Szenci würdigte aber auch die Rolle seiner Söhne, Gáspár, Mihály und György. András Szegedi's Familie nahm auch an der Unterstützung des Márton Szepsi Csombor ihren Anteil; unter den Gliedern der Familie war noch Anna Szegedi als Mäzen tätig. Ausser diesen zwei Familien waren auch andere Tyrnauer Bürger zu den Gliedern dieses Mäzenerkreises zu rechnen. Die Studie beobachtet die Tätigkeit des Kreises von 1600 bis 1625. Seine Glieder unterstützten, auch wenn nicht immer harmonisch, aber nach identischen Prinzipien die reformierte geistliche Buchausgabe und Schulung, und gewährten eine besonders bedeutende Unterstützung einem der hervorragendsten ungarischen Schriftsteller der Epoche, Albert Szenci Molnár.

Bessenyei második akadémiai tárgyú röpirata
(Beszéd az országnak tárgyárul, 1802.)

Bessenyei utolsó alkotó korszakában írt művei között van egy rövidke kis írás, amely témája és rövid terjedelme által egyaránt eltér a többi, abban az időszakban írt munkájától. Míg ugyanis az író utolsó alkotásaiban társadalomtörténeti, államelméleti és filozófiai kérdések nyomultak előtérbe, erre a kisebb méretű kéziratra nem ezek a problémák a jellemzőek. Bessenyei arra a témára tér vissza benne, amely visszavonulása előtt oly sokat foglalkoztatta: a nemzeti művelődés, és az azt támogatni hivatott akadémia programjára. Érdekes, hogy e témájánál fogva is oly érdekes munkával a Bessenyei-irodalom alig foglalkozott, jóllehet ez a műve volt a visszavonultan élő író utolsó írásai közül az egyetlen, amely — aránylag rövid időn belül — nyomtatásban is megjelent, igaz már Bessenyei halála után. 1817-ben, az akkor indított *Tudományos Gyűjteményben* Vitkovics Mihály *Hazafiúi elmélkedés* címmel közölte le, kis híján teljes egészében.¹ Sőt, hat évvel később, 1823-ban ugyanebben a folyóiratban újra napvilágot látott Bessenyei írása, ezúttal már csak szemelvényekben, de a szerző nevének feltüntetésével. (*Töredéke Bessenyei György értekezésének a magyar nyelv kimíveltetéséről*).² Valószínűleg Thaisz Andrásnak, a *Tudományos Gyűjtemény* ekkori szerkesztőjének és Mihálkovic Józsefnek, a szöveg másodszori közzétételére elkerülte a figyelmét az a körülmény, hogy 1817-ben Vitkovics már egyszer közzé tette e munkát. A későbbiek során azonban még a Bessenyei szakirodalom is alig foglalkozott vele, kivéve Gálos Rezső monográfiáját.³ Pedig Gálos úgy látta, hogy e publikáció révén egészen közeli kapcsolat jött létre a magyar akadémiai eszme legjelentősebb előharcosa, Bessenyei György és a Magyar Tudományos Akadémia megalapítói között. Nagyon elképzelhető feltételezése szerint ugyanis a *Tudományos Gyűjteményből* többen is olvashatták Bessenyeinek e második akadémiai tárgyú röpiratát azok közül, akik az 1825—27. évi országgyűlésen a magyar nyelv ügyével foglalkoztak és azt előbbre vitték. Érdemes tehát egy kicsit behatóbban megvizsgálni e sajátos című írást.

Bessenyei utolsó, nagy alkotói periódusában többek között olyan jeles prózai munkák készültek el, mint *A társaságnak eredete és országglása*, a *Magyarországnak törvényes állása*, *A bihari remete vagy a világ így megyen* és *Az értelemnek keresése* című értekezések. Az 1802—1804 között befejezett művek mellett azonban dolgozott az író ekkor néhány olyan íráson is, amelyeket még a korábbi időszakban kezdett el. Ekkorra fejezte be éppen azt a nagy tanítóköl-

¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1817. XII. 3—14.

² *Tudományos Gyűjtemény* 1823. I. 3—10.

³ GÁLOS REZSŐ: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 314. s. köv. 1.

teményét, amelyet *A természet világa* címmel 1796-ban kezdett el írni. Ekkor, 1801-ben fogott hozzá a *Rómának viselt dolgai* című történeti munkájához, amely Millot abbé Voltaire-i világtörténetének, a *Histoire generale*-nak kommentárokkal ellátott fordításából állt, a következő év nyarán pedig elkezdte a *Tarimenes utazása* című regényét. Ekkortájt, minden valószínűség szerint 1802-ben készült Bessenyei újabb akadémiai tárgyú röpirata is.

Már Gálos Rezső felvetette azt a lehetőséget, hogy e rövid kis írás eredetileg nem önálló műnek, hanem a római történet előszavának készült. Addig ugyanis elkészült a római témájú történeti fordításnak az 1–5. „kötése”-vel. A röpiratban többször is utalást olvashatunk e készülő történeti munkára; főként ennek alapján vetette fel azt a lehetőséget Gálos, hogy Bessenyei az addig elkészült részt 1802-ben sajtó alá akarta rendezni, és elé bevezetőül ezt a kis írást szánta.

A kritikai kiadás munkálatai során, amikor az eredeti kéziratot behatóbban tanulmányoztuk, e feltételezést megerősítő jelenségekre figyelhettünk fel.⁴ Az autográf kézirat címlapján ugyanis a mű eredeti címe eredetileg így hangzott:

Beszéd
A munkának tárgyáról

A kéziratban a *munkának* szót a szerző törölte, a névelőhöz egy z-betűt írt, és a törlés helyére az *országnak* szó került. Feltehető, hogy a *Beszéd*-szót is utólag írta a cím fölé, hiszen különben nem lett volna indokolt a névelő nagy kezdőbetűje. Mindez valószínűsíti, hogy e kis írás valóban bevezetőnek, minden bizonnyal a római történet (amelyre hivatkozás is történik) előszavának készült. Valószínűleg azután módosította így a címet az író, miután irreálissá vált a fordítás megjelentetése, és alkotott belőle, a hasonló témájú és műfajú *Jámbor szándék* analógiájára, „beszéd”-et, allocutiót, röpiratot.

A kézirat nem tünteti fel keletkezésének évét; Gálos ezt 1803-ra helyezte. Véleményünk szerint valószínűbb az, hogy a röpirat 1802-ben keletkezett. Ebben az évben nyerte el ugyanis az a Révai Miklós a pesti egyetemi tanári kinevezését, aki már a korábbi Bessenyei-féle akadémiai programnak is a leglelkesebb híve és a *Jámbor szándék* megjelentetője volt; akinek kinevezése ösztönzést adhatott Bessenyei e művének megírásához. És 1802-ben kereste fel a fogságból szabadult Kazinczy is levelével Bessenyeit, amelyben azt kérte az írótól: adja ki korábbi munkáit javítva, korrigálva.⁵ Bessenyei válaszából kitűnt, hogy noha jól esett Kazinczy érdeklődése, kérését mégsem teljesítheti, mert őt sokkal inkább készülő művei foglalkoztatják. „Azon írásaimnak tsoportja, melyek már koros időmben itt készültek, időmet többre kötik le.” És bár levele végén azt írta: látja, hogy Kazinczy elragadtatással van hazája nyelve és tudománya iránt; az ő vére már hidegszik, de — miként írja: „mégis sokat fogsz töllem látni tzelodra.”⁶ Márpedig a hazai nyelv és tudomány kérdéseivel ebben a korszakban Bessenyei főként ebben az írásában szólt, amelyhez Révai kinevezése mellett e Kazinczy-levél is ösztönzést adhatott.

⁴ A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Quart. Hung. 475. jelzet alatt található.

⁵ *Kazinczy Levelezése XXII.* 44. A levél dátuma: 1802. júl. 29.

⁶ *Kazinczy Levelezése I.* 487–488. Dátuma: 1802. aug. 15.

Az a téma, amely Bessenyei ifjúkori műveiben oly nagy szerepet játszott, a nemzeti nyelv és művelődés ügye, az író utolsó alkotó korszakában lényegesen kisebb helyet foglalt el munkáiban. De ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy az író e probléma iránt elvesztette volna érdeklődését, vagy hogy e témát nem tartotta volna változatlanul fontosnak és aktuálisnak. Ha késői műveiben kisebb mértékben is foglalkozik e kérdésekkel, éppen e munkája igazolja, hogy mégis hangsúlyos szerepet szánt neki: a remélt, kiadandó új művei sorozatának élére szánta, talán, hogy ezzel is bizonyítsa utoljára nyomtatásban megjelent művével, az 1790-ben Révai által kiadott *Jámbor szándék*-kal való szoros kapcsolatát.

A kapcsolatra nemcsak a két munka műfaji és tartalmi hasonlósága utal, hanem annak az íróársnak a személye is, aki már Bessenyei első akadémiai röpiratának megjelenése körül is oly sokat fáradozott, míg végül is 1790-ben sikerült kiadót találnia, és aki ez újabb írásnak is egyik indítékát adhatta.⁷ Révai Miklós Bessenyei visszavonulása után is lelkes folytatója maradt az anyanyelvért és a tudós társaságért indított harcnak. Rövid újságszerkesztői tevékenysége idején, 1784-ben Bessenyeit nemegyszer név szerint is példaként emlegette a *Magyar Hirmondó*-ban, és igyekezett programjának megvalósítását előbbre vinni. Sok lázas tevékenység, kudarc és újrakezdés után, 1802-ben végre sikerült elnyernie a pesti egyetem nyelvi és irodalmi tanszékét. Ez — miként az év másik hasonló, jelentős kulturális eseménye — a Széchényi Ferenc által történt nemzeti könyvtár alapítása, élénk visszhangot keltett a magyar irodalom és művelődés hívei körében. Nem sokkal korábban, 1801 júniusában szabadult ki Kazinczy a magyar jakobinusok perében számára kirótt fogságból, és látott hozzá ismét irodalomszervezői tevékenységéhez; mint láttuk, 1802. július 29-én Bessenyeit is felkereste levelével. Megismételte a fogsága előtt már egy ízben hozzá intézett kérését, hogy munkáit megtisztogatta és megjobbította — miként a német irodalom legjobbjai — adja ki. Kazinczy ezúttal nagy elismerését is kifejezte a már két évtizede visszavonult író iránt: „Nemzeded nem lesz háládatlan érdemeid iránt. Megvallja ő, hogy íróji közt nem nevezhet senkit, aki több genievel, több erővel s igazabb ízléssel költ volna elő Nyelvének virágoztatására.”

E mozzanatok, ha alapjában nem is változott meg a ferenci reakció jellege és légköre, mégis némileg biztató jelnek tűnhettek Bessenyei számára is, aki éppen ekkortájt kezdett nagyobb írói aktivitásba. Révai sikere, Kazinczy elismerése és biztatása közrejátszhatott abban, hogy indítékot nyerjen újabb írói munkájához. S ha ez a munka nem is az volt, amire Kazinczy gondolt: a korábbi művei megtisztogatása — Bessenyei maga utalt válaszában arra, hogy ő „koros” idejében készült műveivel van elfoglalva — mégis valami hasonló tevékenység foglalkoztatta. Bessenyei úgy írta ekkori új munkáit, hogy azok részben tartalmazzák, részben folytatták és összegezték korábbi munkásságát.

A röpirat maga, címétől és funkciójától függetlenül, Bessenyei kedvelt műfajára, a röpiratra emlékeztet. Aktualitását, bármi is volt az író számára a közvetlen indíték, mindenekelőtt az biztosította, hogy a nemzeti nyelv és műveltség ügye — a *Jámbor szándék* megjelenése ellenére — sem jutott előre; az országgyűlés 1791-ben az akadémiai tervvel együtt egy bizottsághoz utalta, ahol aztán teljesen el is altatták. Bessenyeinek volt alkalmuk megismerni a

⁷ L. GÁLOS: *I. m.* 313.

vidéki birtokos nemesség műveletlenségét és azt, hogy a tanügyi reformok és az iskolázás sem javított a helyzeten. Róma történetével való foglalkozására és az írás eredeti szándékára utalnak a Rómára való hivatkozások. Úgy kapcsolódik össze a két téma (ti. Róma története és a nemzeti nyelv ügye), hogy Bessenyei szerint Róma bukása után tudatlanság lett úrrá egészen addig, míg a nemzetek ráeszméltek: saját nyelvüket kell felemelni és a tudományokat azon művelni. Nekünk is magyarul kell a tudományt terjeszteni és az egész országot „tanuloház”-zá változtatni. És mindehhez: akadémia van szükség, melynek tagjai könyveket írnak és fordítanak. A Bessenyei által korábban is hirdetett tétel: „Nevezd egy Nemzetet, mely idegen nyelvel lett volna tanultá” — ismét nyomatékosan kap. (Korábban ezt így fejezte ki: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”)

Amikor Bessenyei úgy döntött, hogy — valamilyen okból — nem bevezető írás lesz munkájából, módosította címét és önálló röpirattá tette. A címet érdekes módon, csak részben változtatta meg, „a munkának tárgyáról”-ból „az országnak tárgyáról” kifejezést csinált, és elé írta e szót: Beszéd. Úgy érezhette, hogy a kis írásban foglaltak: a magyar anyanyelvűség és műveltség, valamint az akadémia ügye vannak olyan fontosak, hogy nevezheti őket az ország „tárgyá”-nak. Benne van ebben az a kor hazai köztudatában egyre inkább elterjedő felfogás, amely a nyelvnek a nemzeti életben is alapvető jelentőséget tulajdonított és a herderi jóslat nyomán, a nyelv elenyészésével a nemzethalál vízióját idézte fel. Bessenyei korábbi ily tárgyú munkáiban a nemzeti nyelv alapvető szerepe főleg a műveltség és tudomány kibontakoztatásában kapott hangsúlyt. Itt azonban már nála is felmerül — mégpedig úgy, mint ami ellen küzdeni kell — a nemzethalál lehetősége.

Bessenyei e munkájában nem foglalkozik behatóan azzal, hogy már korábban is írt hasonló jellegű röpiratot: mindössze röviden utal írása vége felé arra, hogy már máskor is foglalkozott e témával. Befejezésül ugyanis ezt írja: „Mind ezekre nézve szükség van egy oly Akadémiára a millyenrül a szép tudományokra nézve emlékeztem, és amely tanulás modja már más Nemzeteket fel emelt.” De miért érezte szükségesnek egy új röpirat megírását, ha ugyanarra a végkövetkeztetésre jutott vele kapcsolatban is mint a *Jámbor szándékban*? A magyarázatot azok az eltérések adják meg, amelyeket — a két röpirat hasonló és egyező részei mellett — az utóbb készült írásban felfedezhetünk, az előzőhöz képest.

Már az imént idézett mondatból is kitűnik, hogy Bessenyei hangsúlyozta azt a sajátosságát a korábbi megnyilatkozásának, hogy abban „a széptudományokra nézve” emlékezett elsősorban. Valóban korábbi művében behatóan foglalkozott a nyelv pallérozásának a különböző eszközeivel: egy lexikon, grammatika, recenziók és jutalmak szükségességével és azzal, hogy a prózai műfajok segítik leginkább elő a nyelv kiművelését. Ezek az eszközök voltak egyébként egy létrehozandó tudós társaság számára is a legfontosabb és legajánlottabb eszközök a nyelv fejlesztésére és a tudomány műveléséhez. Újabb munkájában viszont hiába keressük a „széptudományok”-nak ezt a kiemelt szerepét. Bár a lényeg ezúttal is a nemzeti nyelvű tudományosság kifejlesztésének szorgalmazása és egy akadémia létrehozásának sürgetése, háttérbe szorulnak a grammatikai, irodalmi szempontok. Helyükbe egy sokkal általánosabb szempont lép: a nép, s ezen elsősorban a köznemességet érti, — általános műveltségének kifejlesztése, a tudatlanság és parlagiasság felszámolása. Azt tekinti a fő kérdésnek, „hogy mitsoda módok által kellessék és lehessék hát a Nép

elméjét önnön méltóságára fel emelni, mellyet születése által megkapván, magában nem tud, nem lát. Úgy nyugosznak vérében kintsei mint a bértzek fenekére rejtet arany, ezüst 's egyéb drágaságok, hol emberi kezeknek mive nem ismértetik." Vagyis Bessenyeinél ekkorra a legfontosabb feladattá a társadalom nevelése válik, melynek a nemzeti nyelvű tudományosság csak eszköze, de persze nagyon fontos és pótolhatatlan eszköze.

A két, hasonló témájú röpirat megírása között eltelt két évtized, és az ez időszak alatt bekövetkezett hazai fejlemények, valamint az a körülmény, hogy Bessenyeinek alaposan alkalma nyílt megismerkedni a magyar vidéki nemesség életével, elmaradottságával és kulturálatlanságával, eléggé megmagyarázzák az írónál felismerhető hangsúlyeltolódást. Írásának kezdetén már érződik az a szenvedélyes írás- és szólás-kényszer, amely hazája állapotából következik: „Ha Nemzetünknek értelme tökéletességre ment, halgassunk; ha nem beszélyünk. De a tudományra, mesterségre, nyelveknek ismértire, kivált születet nyelvünknek tudására oly szembe tűnő szükségünk van, hogy annak megallítására okokat keresni haszontalan idő töltés lenne. Ki fáradjon annak meg bizonyítására hogy ez a kólduló állapot ditsösséges sors annak részire, ki minden ellene való küszködésnek truttzára is véle birni kéntelen!" Az írástudói felelősségtudat szólaltatja meg tehát ismét e tárgyban. Nem találja elegendőnek, hogy csak néhány tudósunk van, hanem a nemzet széles rétegeit, a „nemzeti karokat" akarja felvenni az „ország értelmének világába". Bár kihagyja ezek sorából a parasztok és a kézművesek millióit, a „kaszást, kapást, csizmadíát", de azzal a figyelemre méltó indokkal, hogy rájuk „a tudományok sehogy se tartoznak, mivel kézi eszközök, és szükségesé voltokra nézve egyenlő soron állnak a tudománnyal."

Hamarosan rátér a falusi nemesség bírálatára, kiemelve azt, hogy e rétegek műveletlenségén az iskolázás vajmi keveset változtatott. „Látod, hogy az oskolában tanulnak, és a falukon semmit se tudnak. Közönséges nemességünknek (értem az Armalistakat) sokasága szántásba vetésbe fulva minden országos értelmetet pipájából füstöli ki, hol hosszas elmélkedésdre ásitva asztag buzája, kazal szénája felé fordul, 's pompás okaidnak hátat vét. Ne legyen átallyában mondvá hogy falun tudomány ne tanáltatna, de egy hordo vízben tiz tsep olaj..." Hangsúlyozza, hogy mindezekről közvetlen élményei nyomán ír. Ezt írja: „nagyon oktat a tapasztalás." A rövidke kis munkában is kapunk ízelítőt abból a tablóból, amelyet teljes részletességgel az ezekben az években írt nagyobb terjedelmű műveiben dolgozott ki. De így is megtudjuk, hogy vármegyénként mindössze két-három a hozzáértő emberek száma; hogy sok tisztségviselő azt tekintené bűnnek, ha változtatnának tájékozatlanságukon és „olvasatlanság"-ukon. Vannak, akiknek egyetlen tudományuk az, hogy kívülről megtanulták a törvényeket és a vármegyei végzéseket, de Bessenyei szerint „Nem következik onnan ha az elédbe irt dolgot meg tanulod, hogy magadra is oly tudós légy. Sok ifiu el mondotta Ciceronak leveleit köny nélkül, ki olyat irni soha se tudot. Más letzkét mondani, más magátul tudni valakinek." Gúnyosan szól azokról is, akik vármegyéjük végzéseit kocsijuk ládjába zárják, és azt hiszik „hogy a Vatikanum Bibliotekájára tetéztvén fel magát, utazik az emberi Nemzet eszével." Hangsúlyozza az író, hogy nem elég ismerni a meglevő törvényeket, hanem azt is tudni kell, hol kellene javítani, változtatni rajtuk. Az elavult és korszerűtlen törvények megváltoztatásának szándéka lüktet Bessenyeinek azokból a mondataiból, amelyekben a hazafiak köteletségévé teszi ennek felismerését is. „Mihent a világi törvényt emberek

tsinállyák, tudni kel a hazafinak hogy azon időben mikor él mitsoda törvények tartoznának hazája bóldogságára, külömben nem törekedhetik életének tzéllára, hogy hazája sorsát javittsa, mivel rövid látása elibe ki tet tárgyáig el nem juthat, mely szerint tévelygése közt tsak szerentsére hányattatik.”

A két évtized alatt lefolyt nagy társadalmi mozgalmak: paraszt-felkelések és mindenekelőtt a francia forradalom megerősítette Bessenyeiben azt a Voltaire-i felfogást, amely a forradalmakat és egyéb lázadásokat a tudomány terjedésével kívánja elhárítani. Maga is utal a Hora és Kloska-féle felkelésre, és hogy tételét kellően illusztrálja, azt írja, képzeljük helyükre Burkust és Senecát, akikről elképzelhetetlen lett volna ilyesfajta vérengzés. De saját korának hivatalos tényezőire, mindenekelőtt a műveit cenzúrázó hatóságokra is gondolt és rájuk is hatni akart talán akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy a tanultság és a tudás kevésbé fenyeget lázadással mint a tudatlanság. „A dolog következésének ki nézése okozza a veszedelemtül való félelmet, ellenben a jó reménységet is, mely tulajdonságot tudomány, tanult ész ad. Innen van hogy egy valóssággal tanult férfit nehezebb hazája tsendessége ellen lázadásba hozni beszéddel, mint a tudatlant, ostobát ki a dolgok esésének kelésének következéseit okait nem vizsgálhatván, tsak azon tzéllya után fut mellyet orára ragaszt.”

Ezután tér rá az író arra, hogy miként lehet kiművelni a nemességet. Sötét színekkel festi a Róma bukása után kialakult európai állapotokat, amikor a világi tudományok eltűntek, és amikor még Cicero munkáit sem volt szabad olvasni. A változást a nemzeti nyelvek és tudományok elterjedése okozta, s e téren Franciaország járt az élen. „A Frantzia Nemzet különösen minden föld színén fel tanálható könyveket a maga nyelvére tet által. Azon beszél, perel, okoskodik, ir, papol: abban szerzi törvényeit azon könyörög Istenének is. A forráshoz Görög Deák mellé ül, onnan meriti a tudományt, böltességet, és születet nyelvén terjeszti ki elméjében: Így ot már egész ország változot Akadémiaivá.”

Ezt szeretné Bessenyei hazájában is megvalósítani: az országot akadémiává tenni. A műveltség eszközei közül az iskolázásról nincs jó véleménye, de nemcsak az iskolák állapotára gondol, hanem az ifjúkor sajátosságaira. Saját példáját is felhozza: ifjúsága idején ő is poémákat, tragédiákat írt, de most úgy látja mégis, hogy „vak és esztelen gyermek” volt. Az a véleménye, hogy az élet minden napján tanulni kell. A „nagy lelkek” csak tíz-húsz év alatt forrnak ki; sokan közülük az iskolában még semmi jelét nem mutatták a tehetségüknek.

A legfontosabbnak ezúttal is — és e téren teljesen megegyezik a *Jámbor szándék* mondanivalójával — az anyanyelvű tudományosság kifejlesztését tartja. Bírálja a meglevő magyar könyveket, tárgyak és közérthetőségük hiánya miatt egyaránt. Régi állításait ismétli meg: „Valameddig a Nemzet minden dolgaiban anya nyelvén nem él, elméjével tudományával fel emelkedésbe nem jöhet. Nevez egy Nemzetet, mely idegen nyelvel let volna tanultá.”

Azt is aláhúzza, hogy tudatában van saját személye csekély lehetőségeinek, de annak is, hogy sok embernek, hosszú korszakokon át történő erőfeszítéseire van szükség ahhoz, hogy a nyelv valóban kiművelődjék. „Az írás módgya olyan erőt kíván mely embertül, időtül telik. Sok nagy elmének kel dolgozni százrul, százra mig egy ország nyelve fel emelkedésbe jön. A nyelvnek mélységét, méltóságát méltóságos lelkek szülik.” A „méltóságos” jelzőn azonban Bessenyei nem társadalmi rangot, hanem szellemi méltóságot, rátermettséget ért. Míg a *Jámbor szándék*ban még a főrendekhez fordult kulturális és nyelvi

programjának támogatásáért, ezúttal már teljesen elmarad a főnemesség szerepe. Miként Bessenyeinek egyéb, ezekben az években írt munkáiból is kiderül, az író csalódott a főnemességben: elidegenedése és elnemzetietlenedése miatt már szóba sem hozza nyelvi programjának támogatójaként. Ehelyett teljes egészében a köznemességre kívánja építeni programjának megvalósítását, de mivel látja annak műveletlenségét, ezért elsősorban ennek az osztálynak a kiművelését tartja legfontosabbnak.

Nem azért nincsenek megfelelő magyar nyelvű könyvek, mert magyarul nem lehet ilyeneket készíteni, hanem egyszerűen azért, mert nem ültetnek nyelvünkbe tudományokat, nem írnak magyar nyelvű színvonalas és közérthető könyveket. „Valaki hazájának nyelvét emeli, Nemzetének érdemét teszi ragyogó fénybe.” Azoknak, akik mindenre magyarázatként Mohácsot emlegetik, de azoknak is, akik a herderi jóslattal hozakodnak elő, a nemzeti önismertet fontosságára hívja fel a figyelmét és a nemzet élni akarására. „Élni igyekszem hogy mindenestül meg ne hallyunk. Szomorú pusztulás egy oly Nemzetnek el mulni, melyet a természet ragyogó érdemekre szül, préda kezekkel hányván életére ajándékait, melyeket a végezés, sorsának setét mélységébe sijjesztet fenekre, hogy e tulajdonság valóságátul el legyen rejtve.”

Az emberi természettel magyarázza a nemzeti sajátosságok szükségességét, vitatkozva azokkal, akik csak az egész emberi nemzetről szoktak beszélni. A magyarság hun eredetét ismerve el igaznak, arra hivatkozik, hogy még azt sem szabad szégyelni, hogy Attila világhódító és „ragadozó fenevad” volt, hiszen a többi nemzet sem volt eleinte szelídebb.

A röpirat utolsó szakaszaiban azután még egyszer tömören összegezi a teendőket. „Mire várunk?” — teszi fel a kérdést. Ismét szóba kerül az idegen nyelven nem tudók művelődési igényei kielégítésének szükségessége, a falvak lakosainak kultúrára való nevelésének fontossága. „Hogy tanuljanak a falukon; pedig ot a Nép és a termékedtség. Ahol a Nemzetnek születet nyelvén minden tudomány ki terjed, ot az egész ország változik tanuló házzá, és Akadémiává. E' kellene.” Pontosán is meghatározza, hogy egy 12 személyből álló Akadémiára lenne szükség, amelynek tagjai csak azért kapnának fizetést, hogy magyarra fordítsanak és magyarul írjanak könyveket. Ez többet érne az ország pallérozása szempontjából, mint ezer iskola. Sajnálattal fűzi mindehhez hozzá azt, hogy az Akadémiára mégsem áldoznak, viszont katonai iskolák létesítésére nem sajnálják a pénzt.

Majd ismét utal az általa készített római történetre, melyhez e röpirat bevezetőként készülhetett, és megállapítja, hogy Róma története „világ tüköre”, melyben az emberiség felismerheti saját magát. Azt is hírül adja még, hogy Romulustól I. Ferencig kívánta megírni a világ történetét. De figyelmezteti olvasóit: ő csak egy „pusztai gazda”, „ki valamit tud, mindenre maga tanította magát. Semmit se hozván ki magával oskolájából egyebet az ártatlan együgyűségnél, és boldog tudatlanságnál, kihez mikor leg tsendesebben elmélkedik gyapjas bundájával, gulyássa tolodik bé és lábát fel tartván: Né Uram! mond, ki hullot a tsizmám talpa: — tsizma kel, és valamennyi Likurgus, Brutus, Zerdus, Zalandus, Minos sat. akar Cezár vólt e világon egytzerre üti ki fejébül.” E sorok világosan igazolják, hogy Bessenyei mennyire tisztában volt azzal az éles ellentéttel, amely műveinek jelentősége és helyzetének, körülményeinek mostohasága között fennállt. Szerénykedő megjegyzése mögött is jogos öntudat érződik és elszigeteltsége, valamint „írói műhely”-ének méltatlansága miatt érzett keserűség, szemrehányás.

Ilyen körülmények között még fokozottabb a felismerés értéke: akadémiai programjának 19. század eleji megismétlése illetve módosítása. E módosítás a lényegét: a nemzeti nyelvű tudományosság kifejlesztésének előtérbe helyezését változatlanul hagyta. Ugyanakkor azonban a „széptudományok” helyett a hangsúlyt a vidéki nemesség kulturális kiművelésére helyezte. Az ehhez vezető utat pedig a magyar nyelvű könyvek számának szaporítását magára vállaló Akadémia megalapításában jelölte meg. Bár szembeszegülést hirdetett a tétlenséggel és a nemzethalál lehetőségének elfogadásával, de I. Ferenc abszolutizmusa túl sok optimizmussal sem tölthette el. Úgy érezte, hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy a magyar nyelvű tudományosság általánossá váljon. A keserű valóság mellett tervei szinte álmoknak tűntek számára is, de reményét egykori megvalósulásukban mégsem volt hajlandó feladni. „Had járjon, ha reménységemet álmoknak veszed; de had meg szívemnek, mert édes néki. Legyen álmom, valóság! . . . ha gyönyörködtet, mind egy. Jobb az édes álmom a keserű valóságnál. Ha én nem is, meg érhetik a maradékok, hogy ditsóségek, erkölcsök, fel emelt nyelveknek méltósága közt ragyogjon és böltsességek mélységébe heverjen. Meg halok e' tántorgó reménységgel; Nemzetemnek hagyván sirom szélirül utólsó fohászzkodásomat, hogy ez írásban Egei közt bujdosson!”

KÓKAY, GYÖRGY

Le deuxième pamphlet de György Bessenyei en connexion avec l'Académie

(Discours sur l'affaire du pays, 1802)

György Bessenyei, la figure principale de la renaissance littéraire de l'époque des Lumières hongroises qui passait la seconde partie de sa vie retiré sur sa propriété à la campagne, dans l'un de ses derniers ouvrages est retourné au sujet qui l'occupait déjà longtemps avant sa retraite: à l'affaire de la culture nationale et au projet d'une académie. Ce travail ne pouvait pas paraître du vivant de l'écrivain, mais il a été publié en 1817, puis en partie en 1823 dans la revue *Tudományos Gyűjtemény* (Recueil Scientifique), et ainsi il pouvait exercer une influence immédiate à la fondation de l'Académie des Sciences de Hongrie. L'étude du manuscrit autographe de l'ouvrage a confirmé l'hypothèse que ce pamphlet a été écrit en guise d'introduction à l'ouvrage historique intitulé *Róma viselt dolgai* (Les Gestes de Rome).

L'étude explore les antécédents de l'origine et les causes de la rédaction de l'ouvrage. Son actualité principale consistait peut-être dans le fait qu'en Hongrie l'affaire de la langue et de la culture nationales — malgré les initiatives de la fin du XVIIIe siècle — n'a pas avancé; le projet de l'Académie s'est enlisé, lui aussi. L'écrivain vivant dans sa retraite de campagne avait l'occasion de voir le manque de culture de la noblesse.

Presque un quart de siècle après la création de son premier ouvrage se rapportant à l'académie, intitulé «Un dessein pieux», Bessenyei a senti le besoin d'écrire un pamphlet nouveau sur ce sujet. Cette fois-ci il a rejeté en arrière les problèmes de l'évolution grammaticale et littéraire, à leur place il passait au premier rang le désir de développer la culture générale de la moyenne noblesse; il ne considérait qu'un instrument la science en langue nationale. Son exemple était cette fois encore la France où, selon lui, «tout le pays s'est changé en une académie». Selon lui la tâche principale de l'Académie à créer consistait à publier des livres en langue hongroise. Mais son époque — l'absolutisme de François I — ne l'a pas rempli d'optimisme: il était convaincu de ce que beaucoup de temps devrait encore passer jusqu'à ce que la culture et la science en langue hongroise pourraient devenir générales.

Egyházi könyvtárak állományvédelme Magyarországon

1972-ben indult meg az egyházi gyűjtemények legjelentősebb értékeinek restaurálása a kulturális tárca támogatásával. A *Magyar Könyvszemle*ben 1975-ben szóltam az addig e téren végzett munkáról, néhány különösen szép, nehéz, érdekes restaurátori teljesítményről.¹

1980 év végéig e gyűjtemények megóvásra — nemritkán megmentésre — szoruló pergamen- és papírkódexeinek, valamint ősnymtatványainak nagy része a szakemberek kezébe került. Kilenc év alatt az Országos Széchényi Könyvtár restaurátorai több mint háromszáz dokumentumot restauráltak. Ha továbbra is ilyen ütemben halad a munka, néhány év múlva nem lesz veszélyeztetett állapotban levő kódex és ősnymtatvány az egyházi könyvtárakban.

Évek óta folyik az RMK és egyéb értékes nyomtatványok, valamint kéziratok állagmegóvása is. Ezenfelül számos egyházi gyűjteményben — eleinte az OSZK restaurátorainak segítségével — majd önerőből — megindult a helyi konzerváló munka: bőr és pergamen kötések portalanítása, tisztítása és kezelése konzerváló pasztával. E rendszeres tevékenységgel megelőzhető a baktérium-, penészgomba- és rovarfertőzés elterjedése a könyvtárakban.

Az utolsó 5–6 évben számos érdekes — a szakember számára izgalmasan szép — feladat megoldására került sor a restauráló munkában.

1. A kódexek közül említésre méltó a *Budai Psalterium*,² amelyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz. A kézirat a XVI. század elejéről származik. A múltban sokat használhatták; pergamen levelei erősen szennyezettek, gyűröttek, deformáltak, csonkák. A levelek alsó széléből sok helyütt nagy darabokat kivágtak. A psalterium igen szépen illuminált. A korabeli, fatáblás, német reneszánsz stílusú, vaknyomással díszített sötétbarna bőrötés is erősen sérült, rovarrá gott, bőrborítása hiányos volt. A sarokveretek közül csak egyiknek a fele és a két középeret maradt meg. Amikor a kötetet szétbontottuk, a táblákban élő kenyérbogár lárvákat és imágókat találtunk. Ezért különös gondossággal kezeltük a táblákat. A fertőtlenítés termosztátban, széntetraklorid gőzben történt. Ezután a rovarjártatokba injekciós tűvel folyékony rovarirtószert is befecskendeztünk. Majd a csonka fatáblákat ún. műfával kiegészítettük. (Folyékony anyag, amely megszáradva megkeményedik.) A bőrborítást enyhén bázikus folyadékkal megtisztítottuk és konzerváló pasztával kezeltük. A táblák belső felén hangjegyes kézírattöredékek voltak, amelyekben igen nagy kárt

¹ B. Kozocsa Ildikó: *Az egyházi könyvtárak múzeális értékeinek restaurálása*. Magyar Könyvszemle 1975. 2. sz. 154–163.

² *Budai Psalterium*, XV/XVI. sz. Ms. I. 3/b. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) Restaurálta BALLAGÓ Lászlóné, OSZK.

tettek a kenyérbogarak. Ezeket a töredékeket valamikor enyvvel ragasztották a táblákra. Leválasztásuk hosszadalmas, türelmes munka eredménye volt. Először átlátszó, erős japánpapírt kasíroztunk védelmül a kéziratokra, alkoholban oldott szintetikus ragasztóval. Ezután meleg vízzel átitatott vattatamponokkal oldottuk lépésről lépésre a kézirat és a fatábla közötti vastag enyvréteget, ügyelve minden kis darabka töredékre. E munka közben a japánpapír tartotta össze a töredékeket. A lebontás után kiderült, hogy alattuk még 14 darab pergamen kódextöredék van. Ezeket is leválasztottuk a táblákról karbamidos alkohol oldattal, majd tisztítottuk, konzerváltuk azokat. A papír kézirat töredékeket bátran meleg vízfürdőbe tehattuk, mert a tintával írott felületet védte és a darabokat összetartotta a japánpapír, amely vízben nem oldódott le. Letisztítás után az eredetihez hasonló, kézi merítésű papírral kiegészítettük a hiányokat, vízben oldódó metilcellulóz ragasztóval dolgozva, majd a védelmül szolgáló japánpapír réteget alkohollal pillanatok alatt leválasztottuk. Az egész kötet restaurálása után a két táblára — eredeti helyükre — visszarakasztottuk e papír kéziratokat metilcellulózzal.

Az ujjnyomos, piszkos pergamen leveleket megtisztítottuk szerves oldószerrel, majd lágyítottuk, simítottuk karbamidos alkohol-víz elegyével. Szárítás és préselés után a csonka leveleket kiegészítettük új, megfelelő színűre festett írópergamennel. Az utolsó levél annyira gyenge és rovarrágott volt, hogy ezt — erősítésül — lekasíroztuk aranyverőhártyával. Ez egészen átlátszó, erős marhavakból hártya, tehát szintén bőr. A többi, jobb állapotban levő levelet erősítő Calaton oldattal kentük át. Szárítás után az íveket bőrből készült bordákra fűztük fel. Kézimunkával készült oromszegő szalagok felvarrása után a fatáblák felerősítése következett, az eredeti módszer szerint: faékek segítségével. A csonka bőrborítást kézfestésű, az eredetihez hasonló juhbőrrel kiegészítettük és rádolgoztuk a fatáblákra. A sarokveretek — amelyek a kötés védelméül szolgálnak, de egyúttal díszítő elemek is — ez esetben elvesztek, csak egyik darabnak a fele maradt meg. Ennek alapján rekonstruáltuk és ötvösmesterrel elkészítettük a hiányzókat. Sárgarézből készültek és a méretük, körvonaluk azonos az eredetivel, de nem cizelláltak, így jól látható, mi a pótlás. A szép középdíszeket csak tisztítottuk és visszaszereltük. Végül új bőrpántok és részesatok fogják össze a tekintélyes súlyú és méretű kötetet.

2. Veronában készült 1395-ben a *latin biblia*, amely a soproni Evangélikus Gyülekezet tulajdona.³ A 40 cm magas, arasznyi vastag, illuminált pergamen kódexet szintén megtámadták a könyvpusztító rovarok. A mintegy 200 évvel későbbi fatáblás, sötétbarna bőrkötés igen sérült állapotban került műhelyünkbe: mindkét fatábla leszakadt a súlyos könyvtestről, a bőrbordák nyílásban eltörték. A szépen megmunkált, kecses állatfigurát ábrázoló gótikus sárgaréz sarokveretekből kettő hiányzott, elveszett a két bőrpánt is a csatokkal. A kötéstábla sérült állapota következtében a pergamen levelek — különösen elől és hátul — beszakadtak, elpiszkolódtak. Amint a bőrborítást leválasztottuk a fatáblákról, azok szinte porrá omlottak szét. A megkeményedett, kiszáradt bőrt nemcsak a szokott módon tisztítottuk, hanem még különleges módon is kezeltük: lágyító és puhító folyadékkal, amelyben tojás emulzió, ricinusolaj, pataolaj, lanolin, zsíralkoholszulfonát, méhviasz és fertőtlenítő vegyszer volt. A könyvtestet nem kellett ívekre bontani, csak az első és utolsó ívet fejtettük

³ *Biblia Latina*, Verona, 1395. La 1. (Sopron, Evangélikus Gyülekezet Könyvtára) Restaurálta B. Kozocsa Ildikó, OSZK.

le, és konzerváltuk, restauráltuk. Bőrnyílasos, japánpapírból készült előzékkel ellátva visszafűztük e két ívet a könyvtestre. A leszakadt bőrbordák végeit kecskebőrpántokkal egészítettük ki. A két rétegből összeragasztott bőrszíjak közé erősítésül lenzsineg került. A gerincről letisztítottuk a vastag régi enyvréteget, majd új bőrral borítottuk. Az eredeti táblák mérete és formája szerint új táblák készültek műrostlemezéből. A bordavégeket a fatáblákba besüllyesztettük, majd faékekkel megerősítettük. Ezután kézfestésű birkabőrből egészborítást készítettünk és a régi bőrborítás maradványait rádolgoztuk. Új bőrpántokat és rézcsatokat szereltünk fel. A háttábláról hiányzott sarokvereteket a többi meglevő alapján ötvös készítette el, majd az összes veret és részszögálatét megtisztítva eredeti helyére került vissza.

3. A *Karthusi Breviáriumot* 1452-ben írták papírra és pergamenre.⁴ A 17,5 cm magas, fatáblás, gótikus bélyegzőkkel díszített, piros bőrborítású könyvet a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik. Az előlapon a két csatnak csak a lenyomata látható, a csatok és a bőrpántok elvesztek. A fatáblák belső felületén két utólag színezett fametszet volt. A színeket rögzítettük, majd lebontottuk a metszeteket, mert alattuk nyomtatványtöredékek voltak. A gerincről néhány pergamen kódextöredék került elő. A táblán levő csatok lenyomata alapján újakat készítettünk, majd a bőrborítás tisztítása és restaurálása után új bőrszíjakkal együtt felerősítettük a könyvtestre.

4. A *Nyírkállói kódex* szintén a XV. századból származik.⁵ A tábla mérete 12,5 × 15 cm. Gótikus jellegű, vaknyomással díszített fatáblás könyv. Az eredeti, gerincet borító bőr hiányzott, helyette későbbi, más színű kiegészítés borította, amely az előlapon és a hátlapon is eltakart egy-egy csíkot az eredeti bőrből. Ezt a bőresíkot leválasztottuk, így láthatóvá vált a letakart rész, majd úgy restauráltuk a gerincet, hogy az új borítást a régi szélek alá dolgoztuk. A papír leveleket nedvesség következtében penészgomba támadta meg, erősen sérültek, csonkák és gyengék voltak. A könyvtestet szétbontottuk ívekre, majd mechanikai tisztítás után fertőtlenítő, erősítő oldattal kezeltünk minden egyes levelet. A csonka részeket megfelelő színűre festett japánpapírral kiegészítettük. Elkészítettük a könyvtestet, ráerősítettük az eredeti restaurált fatáblákat, rádolgoztuk a bőrborítást és a csatot.

5. A veszprémi Püspöki és Káptalani Könyvtár tulajdona az 1459-ből származó *missale*,⁶ részben pergamen, részben papír lapokkal. Az előlapi fatábla kettétörött. A bőrborítás hiányos volt, a könyv gerincét zsákvászonnal „restaurálták” valamikor. Mivel a fűzés több helyen meglazult, illetve elszakadt, a könyvtestet szét kellett bontani. A lapokat portalanítottuk, radirozógéppel tisztítottuk. A vetemedett pergamen leveleket kisimítottuk. A nagyon piszkos papírleveleket fürdőben kezeltük. A meggyengült szeleket szintetikus oldattal erősítettük meg. Restaurálás után az íveket újra zelfűztük, valódi bordákra. Új fatáblák és bőrborítás került a könyvtestre és a konzervált eredeti bőrmaradványokat erre ráragasztottuk. Végül a csúsztató gombok és rézcsatok felerősítése következett.

⁴ *Karthusi Breviárium*, 1452. Ms. 200. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár) Restaurálta FODOR ÉVA, OSZK.

⁵ *Nyírkállói kódex*, XV. sz. Jelz. nélk. (Pécs, Egyházmegyei Könyvtár) Restaurálta GÁLOS GÁBORNÉ, OSZK.

⁶ *Missale*, 1459. (Veszprémi Püspöki és Káptalani Könyvtár) Restaurálta GÁLOS GÁBORNÉ, OSZK.

6. Érdekes munka volt a *C. A. 1. jelzetű, XVI. századi kézirat*. Őrzőhelye a Görögkeleti Szerb Egyház szentendrei Könyvtára.⁷ A kéziraton víz- és penészfoltok, a lapszélek csonkák, rongyosak voltak. Sok helyen tintamarásból eredő lyukak, elmosódott szövegrészek viaszpecsétek és régi átragasztások nehezítették az olvasást. A XVI. század elején készült későgótikus fatáblás bőrkötés rovarrágott, szakadozott.⁸ A kéziratot a restaurátor szétbontotta. Mivel a piros és barna színű tinta vízben oldhatónak bizonyult, szintetikus oldattal rögzítette. Az oldatba a savas tinta közömbösítése céljából semlegesítő vegyszert kevert. A víz- és penészfoltos leveleket sterogénolos fertőtlenítő fürdőben tisztította. A régi, szakszerűtlen átragasztásokat fehérjebontó enzimek segítségével sikerült leválasztani, majd a csonka levelek kiegészítése következett. A tinta magas savtartalma következtében meggyengült, megsérült lapokat átlásztó japánpapírral kasíroztuk, hogy a betűk kihullását megakadályozzuk. Végül a szokott módon elkészítettük a könyvtestet és restauráltuk a kötést is.

7. Ugyancsak nehéz és hosszadalmas munka volt egy *XVII. századi szerb kézirat* restaurálása is.⁹ A korabeli, fatáblás, aranyozott bőrkötésen keleties stíluselemeket is láthatunk (pl. a keleti szőnyegekhez hasonlatos kompozíció) mégis a barokk jelleg szembeűnő. A középmező centrális dísze a keresztre feszített Krisztust ábrázolja, körülötte néhány emberalak. A középmező négy sarkában a négy evangélista alakja látható jelképeikkel és nevükkel. A szabadon maradt felületet hatszirmú kis virágbélyegzők sokasága díszíti. A középmezőn túli területet sávokkal osztotta tovább a könyvkötőmester. E mezőkben indafonatos díszítőelemek futnak körbe. Szerencsére ez a szépen komponált — bár nem hibátlan technikával elkészített — előtábla csak kevéssé sérült meg. A gerincborítás és a háttábla azonban csaknem teljesen elégett. A kézirat hátulsó harmada is égett, csonka. A levelek erősen szennyezettek, fejnél és lábnál víz- és penészfoltosak. Szétbontás és mechanikai tisztítás után az írást levédtük szintetikus oldattal, majd a leveleket óvatosan átírtuk sterogénolos vízzel. A csonka, égett leveleket japánpapírral kiegészítettük, a nagyon törékeny lapokat polietilén fólia közé ágyasztuk. (Lamináltuk.) Majd elkészítettük a könyvtestet és a kötést restauráltuk.

8. Az *Ö. V. 4. jelzetű ősnymtatvány*¹⁰ szemléltető példa arra, hogy a penészgomba fertőzést általában nyomon követi a könyvpusztító rovarok megjelenése. Ennek az a magyarázata, hogy a legtöbb rovar nem tudja megemészteni a tiszta cellulózt (a papír alapanyagát), ezért szimbiózisban él olyan penészgombákkal és egyéb mikroorganizmusokkal, amelyek enzimeik segítségével lebontják a cellulózt előbb hemicellulózzá, majd cellobiózzá, azaz szőlőcukorrá, amely már könnyen emészthető. A rovarok maguk is terjesztik a penészspórákat, magukon hurcolván azokat.

A budai reneszánsz kötés igen sérülten került a restaurátorok kezébe. A háttábla fele a bőrborítással együtt letörött és elveszett. A megmaradt bőrbori-

⁷ Kézirat, XVI. sz. C. A. 1. Zoltároskönyv, 1545. Szentendre, Budai Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár. Restaurálták az OSZK restaurátorai.

⁸ A kötések pontos meghatározásánál dr. ROZSONDAI Marianne volt szíves segítségemre lenni.

⁹ Kézirat, XVII. sz. C. A. 4. Tetra evangélium. Szentendre, Budai Görögkeleti Szerb Püspöki Könyvtár. Restaurálták az OSZK restaurátorai.

¹⁰ RABANUS MAURUS: *De sermonum proprietate, sive Opus de universo*. Strassburg, 1467. HC 13669. Ö. V. 4. (Győr, Egyházmegyei Könyvtár). L. SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 91. l. Jegyzék 251. Restaurálta GÁLOS Gáborné, OSZK.

tás piszkos, rovarrágott, csonka. A díszítő motívumokból alig vehető ki néhány vonal. Több sarokveret, egy középveret és két rézcsat elveszett. A levelek penészfoltosak, vízfoltosak, csonkák. A nyomtatványt ívekre bontottuk szét, a bőrborítást lefejtettük. A fatáblák annyira sérültek és fertőzöttek voltak, hogy nem lehetett azokat újra felhasználni. A mechanikai tisztítás után minden levelet borax oldatban megfürdettünk. E módszerrel enyhe tisztító, fehérítő hatást értünk el. Az első négy és utolsó négy ívet az erős penészfoltok halványítása céljából tovább kezeltük káliumpermanganátos fürdőben. Ezzel egyúttal fertőtlenítettük is. A többi levelet sterogénolt és pentaklórfenolt tartalmazó fertőtlenítő oldattal itattuk át. A meggyengült rostszerkezetű papírt alkoholban oldott műanyaggal erősítettük meg. A csonka leveleket japánpapírral kiegészítettük, merített papírból bőrnyílásos előzéket készítettünk. Az eredeti, bőrből készült bordákat lágyítottuk, konzerváltuk, majd ráfűztük az íveket. Új fatáblákat készítettünk, majd felerősítettük a könyvtestre. Új juhbőrrel borítottuk a táblákat és a megtisztított, konzerváló anyagokkal kezelt eredeti bőrborítás töredékeket rádolgoztuk. A régi és új vereteket visszahelyeztük a könyvtestre. A szép, budai reneszánsz stílusú bőrborítás — bár hiányos és sérült — mintázata a felújítás után jól látható: a díszítés centrális elrendezését, a középmezőben kettős vonalú kör közepén foglal helyet a gótikus jellegű csúsztató veret. A két kör közötti mezőben makk alakú bélyegzők sora helyezkedik el. A kissé nyújtott négyzet alakú középmezőt egyre nagyobbodó téglalap alakú sávozások keretelik és osztják több mezőre, amelyeket italo-arab fonadék díszít. Az utolsó előtti keskeny mezőben fonadékos minta fut körbe. A háttábla egyszerűbben díszített, kevesebb mezőre osztott. A sarokveretek és a középdísz még gótikus jellegű.

9. Még egy szép budai reneszánsz kötést mutatunk be, jelzete *Ms. 311*.¹¹ Kötéstábláját Koroknay Éva Egidus Mester munkájának tulajdonítja. 1470-es években készült, pergamenre írott kéziratot takar. Mindkét tábla azonos, a bélyegzők elrendezése szőnyegszerű mintát alkot. Jellemző díszítése a középmezőben látható S idomú hajló levél, valamint a külső keret Mária feliratú bélyegzői. A sarok- és középveretek közül egy sem hiányzott, a rézcsatok is eredetiek. A fatáblák rovarrágásból eredő nagymértékű sérülései miatt szét kellett bontani a kötést. A könyvtestre új fatáblákat erősítettünk. A bőrborítás csak kissé sérült meg, elsősorban a gerincen. A kézitról csak az első és utolsó ívet vettük le, tisztítottuk és új előzésekkel ellátva visszafűztük.

10. A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára tulajdonát képező *Okiratgyűjtemény*¹² az 1644–46-os években íródott. A 33,5 cm magas, pergamen kódextöredékbe kötött, vaskos, 252 számozott levelet tartalmazó kézirat minden levelén erős vízfoltok voltak. A papír szélei rongyosak, szakadozottak. Az egész kötetet szétbontotta a restaurátor, majd minden levelet zsiralkoholszulfonátos fürdőbe helyezett. A foltok teljesen eltűntek, a kézirat megtisztult. A meggyengült leveleket ezután megerősítette, a sérüléseket restaurálta, majd új félbörkötést készített. Az eredeti pergamen kötésborítót megtisztította és konzerválta.

¹¹ COLUMNA, Guido de: *Historia Troyana*, 1470. Ms. 311. (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár) L. Sz. KOROKNAY ÉVA: *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. 91. l. Jegyzék 256. Restaurálta FODOR ÉVA, OSZK.

¹² *Okiratgyűjtemény*, 1644–1646. Kt. 1384. (Sárospatak, Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtára) Restaurálta GÁLOS GÁBORNÉ, OSZK.

11. Az Evangélikus Országos Könyvtár őrzi az *R 1011 jelzetű*¹³ XVII. századból származó *RMK kolligátumot*, amelynek minden darabja valószínűleg unikum. A művek azonban hiányosak. Az arasznyi magas, vaskos könyvecskének a kötése leszakadt és elveszett; a könyvtest rendkívül megrongálódott. A gerinc homorúvá vált, a lapok összegyűrődtek, beszakadoztak, megcsönkultak és beszennyeződtek. A nyomtatványt ívekre bontotta szét a restaurátor, minden levelet tisztítófürdőben kezelt. A sérüléseket japánpapírral restaurálta. Mivel a papír igen gyenge megtartású volt, a leveleket szintetikus erősítő oldattal vonta be. Eredetileg a könyvtestet valódi bordákra fűzte fel a könyvkötő, de a belső margók annyira keskenyek voltak, hogy ott a szöveget csak a kötés erőltetett feszegetésével lehetett jól-rosszul elolvasni. Ezért a restaurálás során az íveket nem valódi bordákra, hanem vászon szalagokra fűztük fel. Így már könnyebben lapozható és jól szétnyitható a könyv. Papírtáblák és kézfestésű kecskebőr felhasználásával egész bőr kötéssel láttuk el a nyomtatványt.

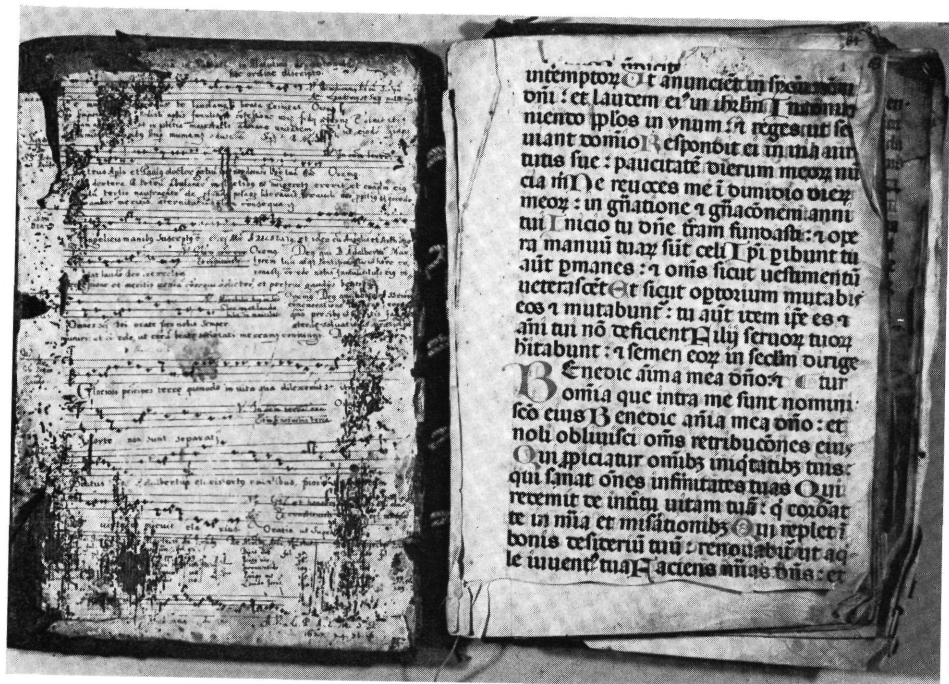
KOZOCSA, ILDIKÓ

Bestandsschutz der geistlichen Sammlungen in Ungarn

Im Restaurationslaboratorium der Nationalbibliothek Széchényi, mit der Unterstützung des Ministeriums für Kultur, begann man seit 1972 die im Eigentum der geistlichen Bibliotheken bewahrten Buchraritäten zu restaurieren. Während den vergangenen neun Jahren wurden mehr als dreihundert Dokumente von hohem Wert restauriert, unter ihnen wurden zahlreiche mittelalterliche Pergamen- und Papierkodexe, Inkunabel und alte ungarische Bücherseltenheiten erneuert — sogar in mehreren Fällen gerettet.

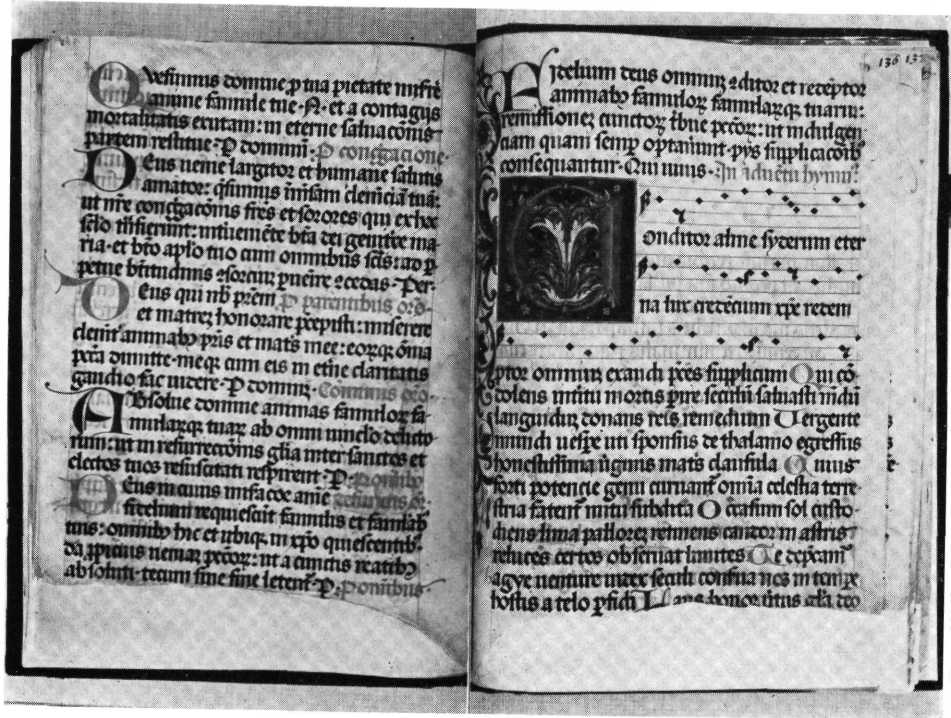
Im Jahrgang 1975 unserer Zeitschrift berichtete schon die Verfasserin über die bisher fertiggestellten Arbeiten. Diesmal macht sie die interessanteren Restaurationslösungen und -verfahren bekannt, die in den letzten 5—6 Jahren von den Restauratoren der ungarischen Nationalbibliothek zur Bewahrung der Manuskripte und gedruckten Seltenheiten der verschiedenen katholischen, reformierten, evangelischen und orthodox-serbischen Bibliotheken verwendet worden.

¹³ RMK III. 2682. H. é. ny. n. XVII. sz. Kolligátum, R 1011. (Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár) Restaurálta BALLAGÓ Lászlóné, OSZK.

intemptor. Et annunciet in speculo
 domini: et laudem eius in orbem. In nomine
 nuncio ipsos in vnum: et reges ut se
 uiant comio. Respondit ei in ira an
 tuis sue: paucitate dierum meorum
 cia in. Ne reuoces me in duniom die
 meorum: in gnatione et gnatione anni
 tui. In mico tu die fram fumoasti: i ope
 ra manu tuaz sicut celi. In pi pibunt tu
 aut pmanes: et omis sicut uestimentu
 uetera. Et sicut optorum mutabis
 eos et mutabunt: tu aut utem iste es et
 ani tu non deficiet. In illy seroz tuoz
 hirabunt: et semen eoz in seclm durige
 bit.

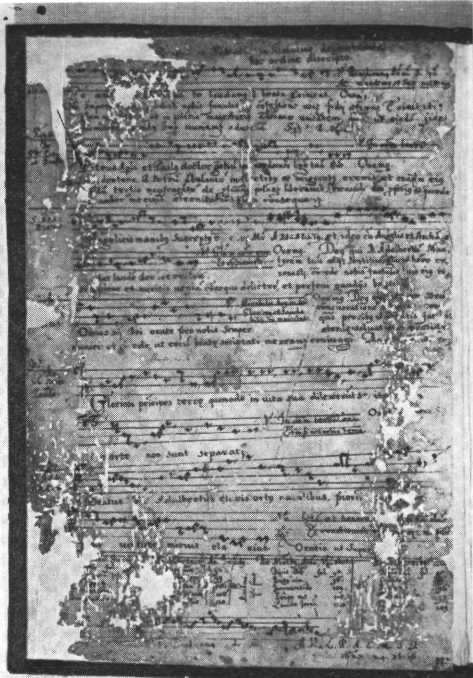
Benedic anima mea domino: et tur
 omnia que intra me sunt nomi
 sco eius. Benedic anima mea domino: et
 nobi obliuisci omis retribuciones eius.
 Qui ppiatur omibz iniquitatibz tuis:
 qui sanat omes infirmitates tuas. Qui
 recepit te in uita uitam tuam: qui cordat
 te in misericordia et misericordibus. Qui repleti
 bonis testerunt tui: renouabit ut aq
 le iuuent tuam. Faciens misericordias tuas: et

Desimus domine pro tua pietate misere
 anime famule tue. Et a contagis
 mortalitatis erutam: in eterne salutis comi
 partem restitue. P. dominum. P. congaione
Deus uenie languor et humane salutis
 amator: quoniam in istam clenciam tua
 ut in congaione freres et soceros qui ex hoc
 scto infigunt: inuicem et bsa tei genitricis ma
 ria. et bto aplo tuo am omnibus scis: ad p
 petue bntudinis elozur puenire eccas. Per
Deus qui in pccm p paramibus ois
 et matre honozare pcepisti: misere
 demit amabo pps et matris mee: eozqz oia
 pta dimitte meqz: am eis in etne claritatis
 gaudio sic uicere. P. dominum. Conuincis oia
Absolue domine animas famuloz fa
 miliazqz tuaz ab omni unclio delicto
 rum: ut in resurrectionis glia inter sanctos et
 clares tuos resuscitati respiciant. P. dominum
Deus in amnis misericordie
Steclian requiescat famulus et famulab
 tus: omnibz hic et ubiqz: in xpo quiescentibz
 da pprius nemaz pccoz: ut a amnis reatibz
 ab soluti: team sine fine letent. P. ponibus

Proterium deus omnium creator et receptor
 amabo famuloz famulazqz tuaru:
 remissione amatoz: tunc pccoz: ut in diligen
 tiam quam semp optauerunt pps supplicatibz
 consequantur. Qui unis. In adueta hymni:
 on ditor alme sycerum eter
 na lux eternum qz recent
 proter omnium exaudi pces supplicium. Qui co
 solens in situ mortis pte scilicet saluasti michi
 languiduz conans reus remediun. Tergente
 omnium diuise uti sponis de thalamo egressus
 honestissima niguns matris clausula. Quis
 soti potenge genu curuant omnia celsa terre
 stria fatent michi subdita. O cassum sol custo
 diens lima pallioz remmens canoz: in astris
 reuolues ceteros obferat lantes. O e cepam
 agere namur inter seclm consua nos in tanqz
 hostis a telo p fidi. L. am. h. m. c. t. m. s. l. a. t. o

1-2. képek. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. levelei restaurálás előtt

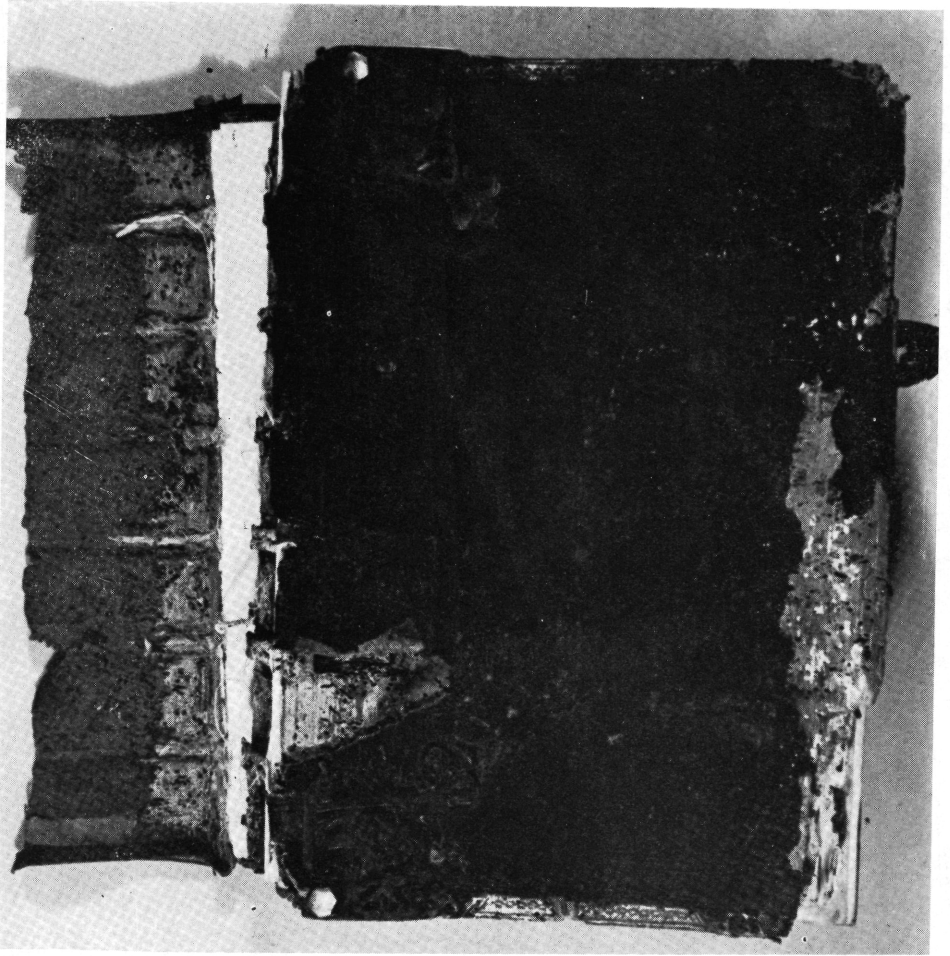

inemptor. Et annuncia in hoc mundo
 omni: et laudem ei in idibus. In manu
 mento ipsos in unum. In reges ut ser-
 uiant comio. Respondit ei in manu
 tuis sue: paupertate dierum meorum nu-
 cia in Deo reueres me et dimitto dicit
 meorum: in gnatione et gnationem annu-
 tu. In nio tu dñe tram fundasti: et ope-
 ra manuu tuarum sunt celi. Ipsi pibunt tu
 aut pmanes: et omis sicut uestimenta
 ueterascet. Et sicut optorium mutabit
 eos et mutabunt: tu aut item ipse es
 ani tu non deficiet. Pili sermo tuorum
 bitabunt: et semen eorum in seculum digne
Benedic anima mea dño. **B**enedic
 omnia que intra me sunt nomini
 scō eius. **B**enedic anima mea dño: et
 noli obliuisci omnes retribuciones eius.
 Qui respicitur omnibus iniquitatibus tuis:
 qui sanat omnes infirmitates tuas. Qui
 noli obliuisci uitam tuam: quod exorat
 te in misericordia et misericordibus. Qui replet
 bonis testerum tuum. **B**enedic anima mea dño: et
 le uenturam faciens anima mea dño: et

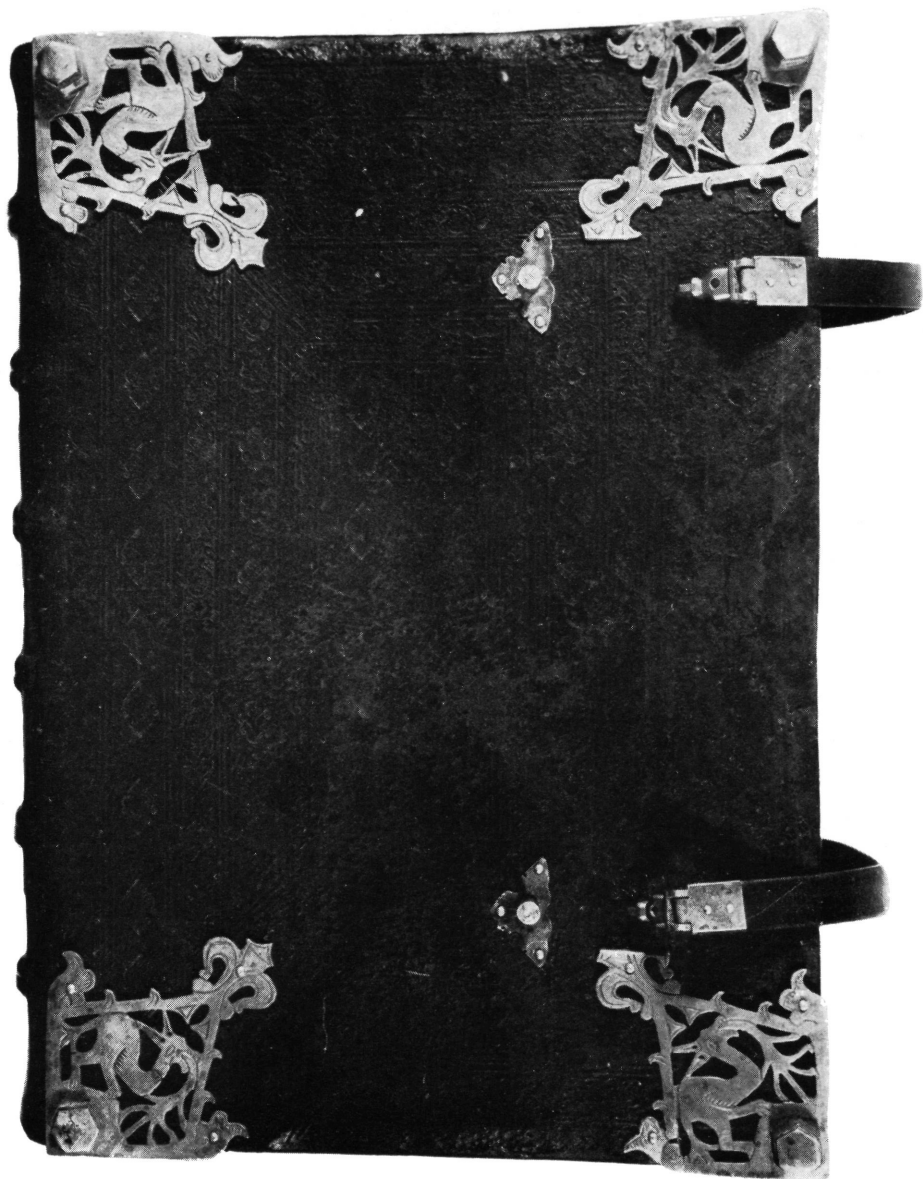
Definimus comite pua pietate misere
 anime familie tue. Et a contagis
 moraliuus eritiam: in eterne saluacionis
 partem relinuit. **P** comini. **P** confectione
Deus uenit largitor et humane salutis
 amator: quoniam in simam deitiam tuam
 ut inre confectionis fies et sorores qui ex hoc
 seculo infigunt: inueniunt bñtia dei genitricis ma-
 ria: et bñtia aplo mo omni omnibus suis: ad p-
 petue bñtitudinis eorum pñire ecclesias. **P**
Deus qui in pñtia in puritibus o-
 et matre: honore precepit: misericere
 deitiam amabo pñe et matris mee: eorum omnia
 peccata dimitte meque: omni eis in etne clamans
 gaudio fac uicere. **P** comini. **C**omunis dō
Ammatoz tuarum ab omni inuicelo deitiam
 tuam: ut in reuerentiam gñtia inter sanctos et
 electos tuos relinquant respiciant. **P** comini
Deus in carnis in facie anime reuerentis et
 in seculum in requiescit famulis et famula-
 bus: omnibus hic et ubique: in ipso quiescentibus
 de pñtia ueniam peccatorum: in a carnis reuerentibus
 ab soluti reuerentium sine fine letent. **P** omnibus

Rexium teus omnium dñe et rector
 animarum famulorum famularumque
 remissionem peccatorum tibi precor: ut in indulgentiam
 quam semper optulisti pijs supplicacionibus
 consequamur. Cui inuis. In aduertentium
Dñe dñe abne sperem eter-
 na lux crederem: ipse recem
Dñe omnia eorum in pñe supponam. Qui es
 solens in simi monis pñe scanti saluati in diu
 languidum conans reus reuerentiam. **D**e gente
 in mudi uenit in sponsus te thalamo egressus
 honestissima uirgine matris gloriosa. **C**omunis
 cori potencie genitricis omnia celsa reuerentia
 stria fatent in mudi subdita. **O** dñe in sol in mudi
 dñe anima pñe reuerentis carior in adu-
 reuerentis carior obliuisci laudes. **D**e de pñtia
 agere in mudi in reuerentis confusa nos in reuerentis
 inuis a relo pñtia. **D**ñe in mudi in reuerentis

3—4. képek. A Budai Psalterium, Ms. I. 3/b. levelei restaurálás után

5. kép. Biblia Latina, La 1. előlapja restaurálás előtt

6. kép. Biblia Latina, La 1. előlapja restaurálás után

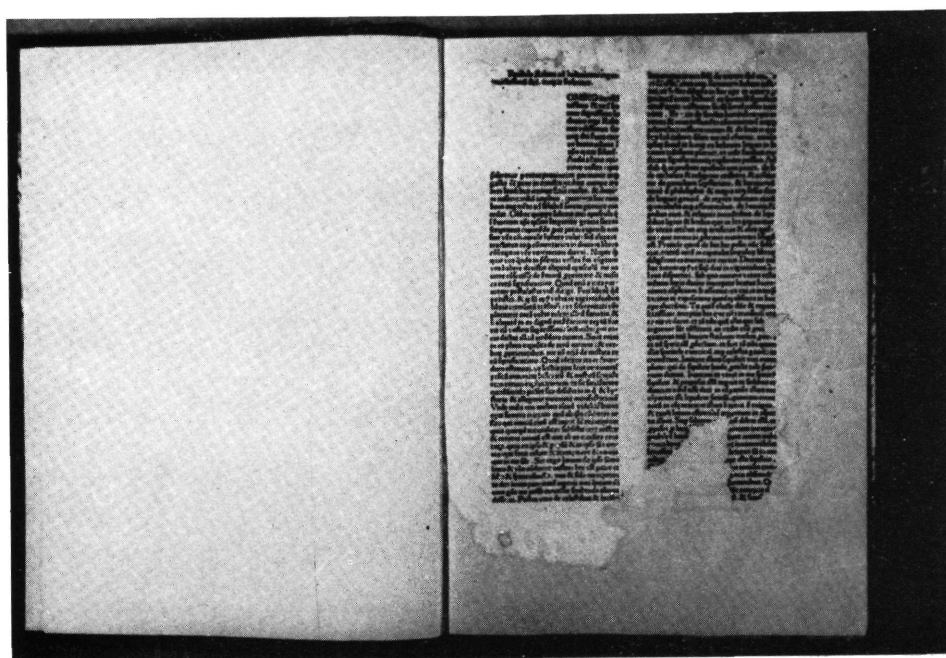
7. kép. XVI. sz.-i papírkézirat levelei restaurálás előtt

8. kép. XVI. sz.-i papírkézirat levelei restaurálás után

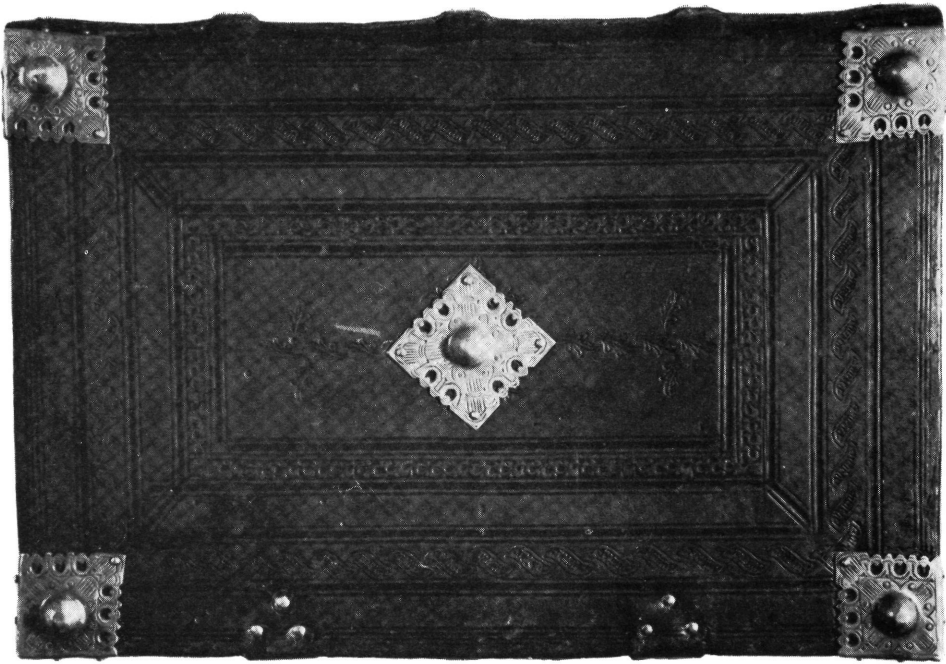

9. kép. Ősnyomtatvány, Ö. V. 4. csonka fatáblája és pernyéses első lapja restaurálás előtt

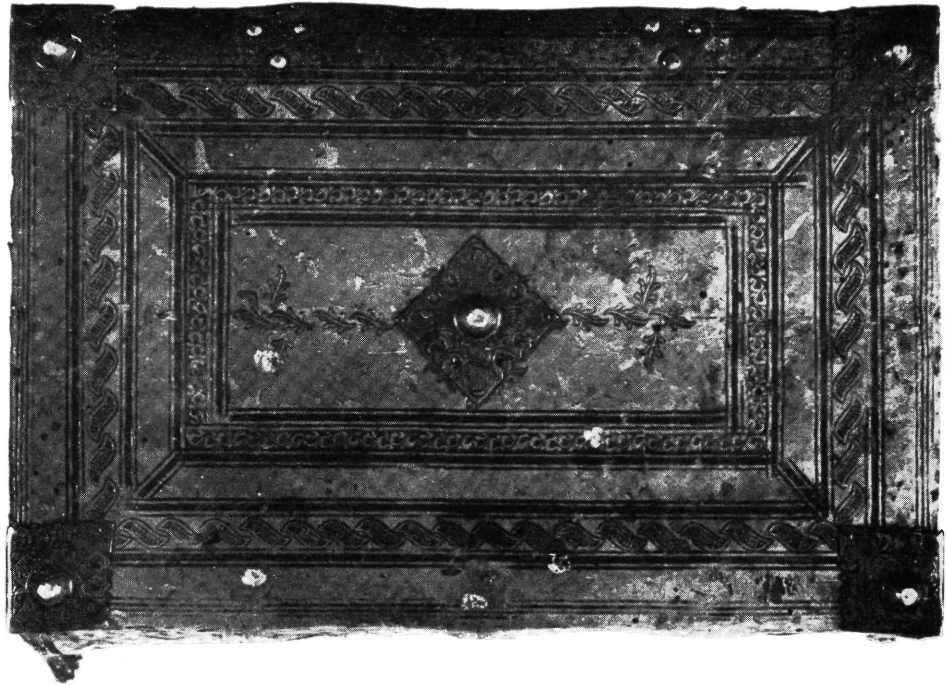

10. kép. Ősnyomtatvány, Ö.V. 4. restaurálás után

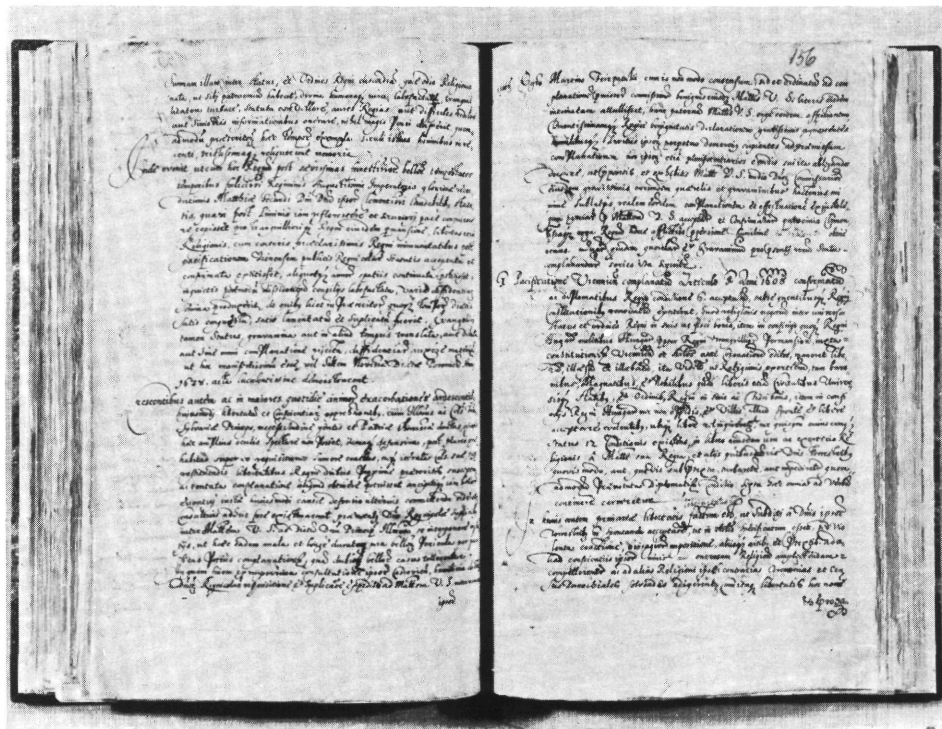
12. kép. A kötéstábla restaurálás után

11. kép. Budai reneszánsz kötéstábla (Ms. 311.) restaurálás előtt

13. kép. XVII. sz.-i okiratgyűjtemény vízfoltos, penészes levelei

14. kép. Az okiratgyűjtemény ugyanazon levelei restaurálás után

15. kép. XVII. sz.-i kolligátum FMK III. 2682. restaurálás előtt

10. Von den brechen Kambhagen.

sichs Wort im Strid noch länger schollen.

4. Mer dient haben wir alle soill / und leidens mit Gedult / doch deine Gnad griffen son soll / dem unser Stand und Schuld / darum vergib / nach Deiner Lieb / die du seist zu uns tragenst.

5. Es ist groß Stand und Ehre / wo Weisheit regiert / das wird griffen ist für war / wo Sorg gehret wird / da wird betradt / und nicht betrachte / was nicht und schlich redre.

6. Da fragt man nicht nach Erbarte / nach Sachte und nach Ehrlich / dein Wort ligt auch in solcher Zeit / un geht im für und se inder / drum hilf uns **Wort**

von den brechen Kambhagen. 35

ih von uns fer / Krieg und Il schlich Beten.

7. Erleucht doch unser Sinn und Serch / durch den Geist beu in Gnad / das wir nicht treiben raus in Eherg / der unser Erden schad / O Gese Derril / allen du bist / der solchs soill ausrichten.

V.

8. Sage nicht / O Sauffte sein / ob schon die Geil / Bilsens seyn / dich stang sich zu verstoren / und suchen dem men Untergang / davon dir wird recht angst und bang / es wird nicht lange waren.

2. Er offte dich nur / das deine Sach ist O Dires / dem behest die Sach / und las es ihn selrecht waltren / er wird durch seinen **Wort**

A könyvtörténet levéltári forrásaiból

Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában

A városi levéltárak iratanyaga rendkívül becses forrása a könyv- és könyvtörténeti kutatásoknak. Az iratokat létrehozó városi tanács igyekezett ellenőrizni a könyvek kiadásával, forgalmazásával kapcsolatos tevékenységet, közvetítette a felsőbb hatóságok, elsősorban a helytartótanács ilyen irányú rendelkezéseit. Állást foglalt a könyvkötők letelepedését, iparúzését illetően, és a mesterek vagy könyvkereskedők halála után szerepet kapott a hagyatéki és gyámügyek intézésében. Szintén a városi levéltárakba kerültek az egyes polgárok hagyatéki leltárai, így azoké is, akik kisebb-nagyobb könyvtárakkal, könyvgyűjteményekkel rendelkeztek. A 18. század végén, 19. század első felében a fővárossá fejlődő Pest-Budán, a szellemi élet központjában egyre nagyobb jelentőségük volt a könyveknek.

Az eddigi kutatás elsősorban a 18. századi nyomdákkal, könyvkereskedőkkel és könyvgyűjtőkkel foglalkozott. Ki kell emelni ezek közül Gárdonyi Albert 1917-ben megjelent munkáját, amely — levéltári kutatás alapján — a két város 18. századi nyomdáit és könyvkereskedőit veszi számba. Kutatásainak alapját a pesti és budai városi adminisztráció iratai jelentik.¹ A pest-budai hagyatéki leltárakban végzett könyvtörténeti kutatásokat Holl Béla,² Dümmerth Dezső,³ Füves Ödön⁴ főként a 18. század vonatkozásában.

Jelen összeállításunkban néhány, kevésbé ismert és nem feldolgozott könyvtörténeti forrásra, főként könyvjegyzékre szeretnénk felhívni a figyelmet Budapest Főváros Levéltárából. Elkülönítjük a könyveket előállítókra és forgalmazókra vonatkozó iratokat, valamint az olvasók, gyűjtők, könyvtárak anyagát.

A 18—19. században a kiadók, könyvkötők, könyvkereskedők tevékenysége között nehéz a pontos határt meghúzni, bár felügyelet szempontjából a városi tanács e kategóriákat Pesten és Budán egyaránt megkülönböztette. 1789-ben például Kesten összeírás készült, amely szerint 3 nyomdász, 6 könyvkötő, 4 könyvkereskedő dolgozott a városban.⁵ Nyomda és könyvkereskedés létesítéséhez a helytartótanács engedélyére volt szükség, a könyvkötők számára az

¹ GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp., 1917.

² HOLL Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században*. Tanulmányok Budapest Múltjából, 15. kötet. Bp. 1963. 289—327.

³ DÜMMERTH Dezső: *Régi pesti könyvek és könyvtulajdonosok*. Magyar Könyvszemle 1961. 175—178.

⁴ FÜVES Ödön: *Egy pesti görög könyvtára 1820-ban*. Magyar Könyvszemle, 1966. 245—247.

⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Pesti lt. Intimata a. m. 3157.

iparúzést a tanács engedélyezte. A könyvkötők Pesten és Budán egyaránt laza céhes szervezetben dolgoztak, kiváltságlevelüket uralkodó nem erősítette meg.⁶

A két városban a nyomdászat a 18. században gyors fejlődésnek indult. Budán az első nyomdát Landerer János Sebestyén alapította 1724-ben, Pesten 1755-ben kelt Eitzenberger, 1773-ban Royer Ferenc könyvnyomtató engedélye. Royer Landerer pénzt vette igénybe nyomda létesítéséhez. 1748-tól működött Bécsben a Trattner-nyomda, amely kereskedői hálózatát és üzleti kapcsolatait Magyarországra is kiterjesztette. A Trattner nyomda Pesten kapott döntő szerepet, míg Budán a század végén az Egyetemi Nyomda erősödött meg.⁷ A nyomdák — kötelempéldányaikat elküldve — rendszeresen beszámoltak a helytartótanácsnak, és közölték, hogy egy-egy évben milyen könyvet adtak ki. 1733-ban Landerer nyomdájáról készült nyomtatott jegyzék, amikor annak tulajdonosa Nottstein János volt, majd 1784-ben Landerer Katalin készítetett ilyen jegyzéket.⁸ Ezen túlmenően érdekes könyvtörténeti adatokat tartalmaznak a nyomdák szabadalmaival, azok betartásával, illetve megszegésével kapcsolatos eljárások iratai, valamint a cenzúra által tiltott könyvekre vonatkozó levelezések is.

A nyomdák eredeti feladataik mellett foglalkoztak kereskedői tevékenységgel is, részben saját városaikban, részben más városokban létesítve könyvkereskedéseket. Sokszor azzal bővítették ki üzletüket, hogy engedélyt kértek idegenből hozott könyvek árusítására. Ezt az utat járta id. Trattner János Tamás, aki 1783-ban kapott engedélyt arra, hogy külföldi könyveket is árusítson. Nyomdáját 1789-ben unokaöccsére, Trattner Mátyásra bízta, aki 1913-ig vezette azt. Ekkor fia, ifj. Trattner János Tamás vette át, aki már Pesten, 1789-ben született. A nyomdát a pesti szellemi élet egyik központjává fejlesztette. Jó kapcsolatok fűzték Kazinczy Ferenchez, Kultsár Istvánhoz, Vitkovics Mihályhoz, Döbrentei Gáborhoz.⁹ 1824-ben, viszonylag fiatalon meghalt Trattner János Tamás, majd 1831-ben özvegye is. 1831-ben leltárba vették az üzletben és boltban található könyveket.¹⁰

A még feldolgozásra váró jegyzék képet ad a korszak irodalmi életéről, és magában foglalja azokat a tudományos munkákat, amelyeket a reformkori nemzedék a művelődésben fontosnak tartott. A leltár két részből áll: az első 61 oldal szerzők szerint ábécé rendbe szedve kb. 1500 tudományos művet tartalmaz, majd a Miscellanea és Annalecta rovat következik, kb. ugyanilyen terjedelemben. A jegyzék a mű szerzőjét és a címet jelöli meg, a kiadás évét és helyét nem közli. A könyvek zöme német és latin, kb. 5–6% magyar nyelvű. A magyar irodalom alakjai közül megtaláljuk Ányos Pál, Bessenyei György, Fáy András, Gyöngyösi István, Faludy Ferenc, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Szabó Dávid, Révai Miklós, Verseghy Ferenc, Bacsányi János, Virág Benedek műveit. A leltárba egy sor történeti munkát is feljegyeztek, a középkori történetíróktól Trattner kortársaiig. (Pl. Bonfini, Pray György, Kovachich Márton György munkái, Horvát István *Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégebb történetéből*¹¹ című műve, Katona István *Historia*

⁶ DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872)*. Akadémiai K. Bp. 1979. 83.

⁷ GÁRDONYI, i. m. 4–11.

⁸ BFL Budai lt. Locumtenentia ant. 2728. Gárdonyi, i. m. 22.

⁹ *Könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 453.

¹⁰ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 1477. (melléklet).

¹¹ HORVÁTH István: *Rajzolatok a magyar nemzeti legrégebb történetéből*. Pest, 1825.

Crisicája,¹² Fejér György *Codex diplomaticusa*¹³ első kötetei.) Nem hiányoztak a könyvkereskedésből a jogtörténeti munkák, törvénytárak, ókori filozófusok művei, térképek, útleírások sem. Az orvostudományt képviselték — többek között — Bene Ferenc¹⁴ magyar, német, latin nyelvű munkái, Diószegi Sámuel fűvészkönyve,¹⁵ a mezőgazdaságot Pethe Ferenc *Pallérozott mezei gazdasága*,¹⁶ de megtaláljuk Gergelyffy András kézműiparról írt munkáját is.¹⁷ A leltár *Miscellanea* és *Annalecta* részében ünnepi beszédeket, térképeket, statisztikákat, énekszövegeket, kottákat és néhány színdarabot jegyeztek fel.

A nyomdák fejlődése Pest-Budán már a 18. század közepén életre hívta a kézműves könyvkötő ipart. A nagyobb példányszámmal dolgozó nyomdáknak nem volt lehetőségük arra, hogy a kötészetet munkát is egyedül végezzék. A könyvkötők viszont rendszerint értékesítették a bekötésre szánt könyveket, sőt foglalkoztak idegenből hozott könyvek eladásával is. Számuk folyamatosan emelkedett. Budán 1802-ben 6, 1835-ben 8, 1855-ben 19, Pesten 1789-ben 6, 1827-ben 12, 1835-ben 15, 1855-ben 62 könyvkötő élt.¹⁸ Pest első könyvkötőjé közé tartozott Müller Jakab, aki 1752-ben költözött be Gyórból, és 1775-ben bekövetkezett haláláig itt űzte mesterségét.¹⁹ A hagyatéki leltárában található könyvjegyzék az egyik igen értékes 18. századi könyvtörténeti dokumentum. Müllernek két házasságából összesen 10 gyereke született. Örököse az özvegy lett, aki 1776-ban Fischer könyvkötőhöz ment feleségül. Műhelyét új férje vitte tovább.²⁰

Müller Jakab hagyatéki leltára szerint egész vagyona 2799 Ft 41 krajcár volt, amelyet 2031 Ft 28 krajcár adósság terhelt. Az adósság fele, 974 Ft 21 krajcár, a Landerer-nyomdát illette, ahonnan — kötésre és eladásra — könyveket vett át. Müller Jakab készpénzt nem hagyott, volt azonban két háza 1525 Ft és 416 Ft 50 krajcár értékben. Ingóságai között ezüst tárgyakat, cin, vörös- és sárgaréz edényeket, férfi ruhát, ágyneműt, képeket, bútort, konyhaedényt írtak össze. A bekötetlen könyvek száma 1267, a bekötötteké 767 kötet volt. A könyvleltárt felületesen vezették, csupán az érték megállapítására törekedtek. Csak a könyvek rövidített címét közölték az összeírók, kivételes esetben a szerzőt is. A könyvek nyelve általában német, volt azonban néhány latin, magyar és szlovák könyv: jellegükre nézve elsősorban imakönyvek, egyházi énekeskönyvek, prédikációgyűjtemények. A kevés világi könyv között történeti, pedagógiai és ismeretterjesztő munkákat találunk. E csoportba sorolhatók Ciceró beszédei, Csapó *Új füves és virágos magyar kert* című műve,²¹ Kemény János munkái és a *Hármas História* is.²² A könyvjegyzék értéke abban van,

¹² KATONA István: *Historia critica regum Hungariae. (I—XLII)*. Pest, Pozsony, Kassa, Buda, Kolozsvár, Vác, Kalocsa, 1779—1817.

¹³ FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae. (I—XLIII)*. Buda, 1829—1844.

¹⁴ BENE Ferenc (1775—1858) orvos, pesti egyetemi tanár.

¹⁵ DIÓSZEGI Sámuel: *Orvosi fűvészkönyv, mely a magyar fűvészkönyv praktikai része*. Debrecen, 1813.

¹⁶ PETHE Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság*. Sopron, 1805—1814.

¹⁷ Gergelyffy András: *Technológia, avagy mesterségek és némely alkotmányok rövid leírása*. Pozsony, 1809.

¹⁸ DÓKA, i. m. 217, 222—223.

¹⁹ ILLYEFALVI I. Lajos: *Pest polgárai*. Bp. é. n. 216.

²⁰ HALÁSZ Margit: *A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1966. 138—145.

²¹ CSAPÓ József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

²² *Hármas História*; a 18. század végén, évtizedeken át megjelenő népies, ponyva kiadvány.

hogy viszonylag korai időszakban keletkezett, és azokról a munkákról ad áttekintést, amelyek a pesti piacon a helyi és átutazó lakosok számára kelendők voltak.²³

A könyvkötők rendszerint nem rendelkeztek széles üzleti kapcsolatokkal, ezért igyekeztek Pesten és Budán, főként a polgárság és értelmiség körében vevőket keresni. Ezt tette a következő példánkban szereplő id. Kiss István is, aki 1799-ben Pápáról költözött Pestre.²⁴ Üzletét úgy bővítette ki, hogy 1800-ban 137 ezüst Ft-ért megvette a mesterjogot Hertrung János könyvkötőtől fia, ifj. Kiss István számára.²⁵ Fia önálló házat és polgárjogot nem szerzett, és 1817-ben már meghalt. Örökösei özvegye és két lánya voltak. Egész vagyona 6147 Ft 43 krajcárt tett ki, ezt azonban adósságai felülmúlták. A könyvek értéke 5281 Ft 29 krajcár volt, a szerszámoké 38 Ft 14 krajcár, a bolt berendezése pedig 162 Ft-ot ért. 186 Ft 17 krajcárral a Trattner-nyomdának tartozott. Id. és ifj. Kiss István egyaránt nemesi származású volt és magyar anyanyelvű. Így ifj. Kiss István műhelyében és boltjában is főként magyar könyveket tartott. Ezek zöme vallásos könyv volt, de akadtak versek, irodalmi olvasmányok, gyakorlati tanácsadók, népszerű tudományos könyvek is. A család irodalmi érdeklődésére mutat, hogy Dajka Gábor verseit, Kisfaludy Sándor műveit, Vitkovics meséit, Gyöngyösi Murányi Vénuszá-t, Révai Carminá-ját,²⁶ Faludi Ferenc műveit is forgalmazták.²⁷

Sok könyvtörténeti adatot találunk a könyvkereskedők üzleti nyilvántartásaiban, leltárkönyveiben és hagyatéki irataikban is. A könyvkiadó tevékenység növekedése és a nyomdák fejlődése alapján szükség volt arra, hogy a kiadott könyveket ne csak a nyomdászok és könyvkötők, hanem a kizárólag e tevékenységgel foglalkozó könyvkereskedők is forgalmazzák. Pest-Budán a könyvkereskedelem az 1770-es években lendült fel. 1748-ban Mausz Gellért könyvkereskedő kapott polgárjogot és letelepedési engedélyt, aki Kölnből származott.²⁸ Üzletét 1774-ben Weingand János Mihály vette meg, aki 1770-ben Bajorországból költözött be.²⁹ 1774-ben társult Köpff János Györggyel, aki szintén Bajorországból származott.³⁰ A társulás létrejötte után 1774-ben Köpff György házasságot kötött Hoffer Márton özvegyével. A házassági szerződés szerint a könyvkereskedői jog és a közös üzlet fele halála után özvegyét illette meg.³¹ Köpff György 1785-ben halt meg, amikor az özvegy és Weingand János között hosszas vita kezdődött. Elsősorban a vagyont terhelő adósságot és a kintlevő követeléseket kellett tisztázni.³² Az adósok és hitelezők listája, amelyre 1917-ben már Gárdonyi Albert felhívta a figyelmet,³³ képet ad arról, hogy a könyveket a két üzlettárs kiktől, mely városokból szerezte be, másrészt megjelöli a vevők körét is. A két listán kívül fontosak az üzlettársak kereskedelmi könyvei, számlái, amelyek 1773-tól 1789-ig találhatóak meg.³⁴ A Weingand-féle

²³ BFL Pesti lt. Testamenta a. a. 1178.

²⁴ ILLYEFALVI, i. m. 166.

²⁵ BFL Pesti lt. Relationes a. m. 3585.

²⁶ GYÖNGYÖSI István: *Márssal társalkodó murányi Venus*. Kassa, 1664.; RÉVAI Miklós: *Carmina quaedam*. Sopron, 1801.

²⁷ BFL Pesti lt. Testamenta a. m. 346.

²⁸ ILLYEFALVI, i. m. 46.

²⁹ ILLYEFALVI, i. m. 338.

³⁰ ILLYEFALVI, i. m. 177. BFL Pesti lt. Intimata a. a. 6184. Gárdonyi, i. m. 12.

³¹ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 1335.

³² BFL Pesti lt. Intimata a. m. 272.

³³ GÁRDONYI, i. m. 49–50.

³⁴ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 272. (melléklet).

üzletet 1802-ben Eggenberg József vette át, aki Ausztriából Pestre költözve 1801-ben kapott polgárjogot.³⁵ Köpff Anna özvegy üzletét 1786-tól Fingerhuth Adolf vezette, majd Strohmayer Ignácnak adta el. Strohmayer Erdélyből jött Pestre, ahol 1788-ban vették fel polgárnak. Kereskedését Budán is folytatta.³⁶ Itt 1789-ben könyvesboltja készletéről szakszerű leltár készült, amely Buda város tanácsi irataiban található.³⁷

A leltár készítői tárgy szerinti csoportosításban, ábécérendben haladtak a könyvek számbavételénél, az általános munkákat pedig a szerzők neve szerint sorolták be. A jegyzékből a következő tárgyi csoportok állapíthatók meg:

- vallásos könyvek
- klasszikusok fordításai
- természettudományos munkák
- építézet, vízépítés
- történeti munkák
- politikai munkák
- jogtudomány, törvények
- drámák, komédiák, színjátékok
- pedagógiai könyvek
- szabadkőműves munkák
- versek
- nyelvkönyvek, szótárak
- orvosi könyvek
- matematikai munkák
- hadtudományi munkák
- zenei könyvek, kották
- gazdasági kiadványok (ezen belül elkülönítve a méhészet és lótenyésztés)
- számadások, statisztika
- útikönyvek
- regények
- evangélikus egyházi könyvek
- térképek
- rézkarcok

A kb. 10 000 tételre tehető könyvjegyzékből a 18. század második felének magyarországi könyvkiadása végigkísérhető, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a Strohmayer-féle anyag a nagy múltú Köpff-féle könyvkereskedésből származott. Maga a tulajdonos, aki haláláig, 1793-ig vezette az üzletet, művelt könyvkereskedő volt. 1790-ben hirdetést tett közzé, hogy üzletébe segédet venne fel, aki magyarul, szlovákul, németül, latinul tud, és hajlandó franciául is megtanulni. A hirdetés Strohmayer segédjével és egyúttal saját magával szemben támasztott igényére mutat.³⁸

A 19. századi könyvkereskedők közül Magyar Mihály levéltári anyagára hívjuk fel a figyelmet. Magyar Mihály 1820-ban született, az 1840-es években Ivanovics pesti könyvkereskedő segédje volt, majd 1848-ban önálló könyvkereskedést nyitott. Nem üzleti haszonra törekedett, hanem a magyar könyvterjesztését tartotta fontosnak. A könyvkereskedelem mellett kiadói és szerkesztői tevékenységet folytatott, és cikkeivel is igyekezett a magyar irodalmat népszerűsíteni.³⁹ 1860-ban halt meg, nagy energiával létrehozott könyvkereske-

³⁵ BFL Pesti lt. Relationes a. m. 3628. ILLYEFALVI, i. m. 93. GÁRDONYI, i. m. 50.

³⁶ ILLYEFALVI, i. m. 304. BFL Pesti lt. Intimata a. n. 3157.

³⁷ BFL Budai lt. Miscellanea nova 80.

³⁸ Könyv- és könyvtár ... i. m. 464.

³⁹ Könyv- és könyvtár ... i. m. 465—487.

désének azonban nem volt méltó folytatása. Vagyona még utódai megélhetéséhez sem volt elegendő. Két házasságából összesen 5 gyermeke született. Első feleségének a Serfőzőutcában volt egy háza, ezt két gyermeke örökölte. Ő maga a Cukor utcában lakott, a könyvesbolt pedig az Egyetem u. 7. szám alatt működött. Halálakor kb. 30 000 kötet könyve volt, azonban az egész hagyatékot 13 000 Ft adósság terhelte. Özvegye átvette a könyvkereskedést, amelyet Kallesz Albert vezetett. Kallesz korábban is társ volt, de csak a német könyvekhez értett. A régi könyvek és a magyar irodalom terjesztésére berendezett könyvkereskedést nem tudta megfelelően irányítani, így hamarosan csődbe jutott és megszökött.⁴⁰

Magyar Mihály végrendeletében a könyveket új és régi kiadványokra osztotta. Az új könyvek német és magyar nyelvűek voltak, a németek már korábban is a társ, Kallesz Albert tulajdonát képezték. A magyar könyvekről jegyzékek, leltárak álltak rendelkezésre, a régi kiadványok azonban leltározatlanok voltak. A végrendelező szerint nem volt olyan könyvkereskedő a városban, aki a régi könyvekkel érdemben foglalkozni tudott volna, ezért azt javasolta, hogy egyben adják el az egészet, és abból fizessenek a hitelezőknek. A hagyatéki eljárás során ezek leltára nem is készült el, a magyar könyvekről azonban összeállítottak egy új jegyzéket. 390 művet vettek számba, amelyek főként a népszerű tudományos irodalom kategóriába sorolhatók. (Orvosi könyvek, útleírások, pedagógiai munkák, műszaki könyvek, nyelvtanok.) Mellettük azonban megtalálhatók a 19. századi magyar irodalom új alkotásai is: Kölcsey *Országgyűlési Naplója*, Petőfi, Tompa, Fáy András, Vörösmarty versei, Csengeri *Budapesti Szemléje*. A szakirodalmat képviselte például Toldy Ferenc *A magyar irodalom története* című munkája vagy Galgóczy Károly 1855-ben megjelent mezőgazdasági statisztikája.⁴¹

A könyvtörténet levéltári forrásait az olvasók oldaláról is meg lehet közelíteni. A gazdagabb és műveltebb polgárok már a 17. század végén gyűjtötték a könyveket, majd ez a tevékenység a 18. század második felében egyre nagyobb méreteket öltött. Figyelembe véve a bevezetőben említett, 18. századra vonatkozó feldolgozásokat, néhány 19. század közepén felvett polgári könyvleltárra hívjuk fel a figyelmet.

A budai levéltár egyik hagyatéki iratában⁴² található Döbrentei Gábor vagyónának összeírása. Az 1851-ben készült jegyzékben 64 művet vettek számba, amelyek közül 48 magyar nyelvű, a többi német és latin nyelvű könyv volt. A jegyzék — több-kevesebb pontossággal — közli a szerzőt, a mű címét, a kiadás évét és néha helyét is. A legrégebbi könyvek a 17. századból valók. Például Wilhelm Schäffer *Ungarische Cronica* című műve 1606-ban jelent meg, és 1692-ben Frankfurtban adták ki Döbrentei legrégebbi magyar nyelvű könyvét, Meiszner Boldizsár *Catolicus válasz* című munkáját. Megtaláljuk a könyvtárban Brockhaus *Conversations Lexiconját*, Fényes Elek két országleírását,⁴³ Döbrentei saját műveit, ezen kívül történeti munkákat, szótárakat, törvénytárakat, jogtudományi könyveket stb.

⁴⁰ BFL Pesti lt. Visszaállított városi törvénytörvény 719/1861—1865.

⁴¹ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1851.; GALGÓCZY Károly: *Magyarország és a szerb vajdaság és temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest, 1855.

⁴² BFL Budai lt. Inventaria n. n. 49.

⁴³ FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája. (I—III.)* Pest, 1841—1843.; *Magyarország geographiai szótára. (I—IV.)* Pest, 1851.

Igen gazdag könyvtárral rendelkezett Rottenbiller Lipót, Pest város első polgármestere. 1849-ben vádat emeltek ellene felségsértés címén, és Gaál Eduárd tábori biztos 1849. júl. 21-én összeíratta vagyonát. Az egész vagyon 52 705 Ft 20 krajcár volt, amelyet 31 847 Ft-nyi adósság terhelt. Készpénzzel, ékszerekkel Rottenbiller nem rendelkezett, vagyonát 3 háza, 6 szobából, konyhából, pincéből álló lakása és annak berendezése jelentették. A könyvtár, amelynek értéke 202 Ft 51 krajcár volt, 594 műből állt.⁴⁴ A katalógus készítői a könyvek címét, szerzőjét és értékét jelölték meg. Az anyag zöme magyar nyelvű volt, de gyűjtött könyvtárában Rottenbiller német, latin, francia, olasz műveket is. Tematikai bontásban elsőként a hivatalos munkához is szükséges közigazgatási, jogi műveket említhetjük. Ide tartozott — például — az 1808-ban Pesten kiadott *Die Städte Ordnung* című mű, Palugyay Imre megyerendszere,⁴⁵ Rupp Jakab pénztörténete,⁴⁶ valamint különféle kéziratok és nyomtatott városi utasítások, városjogi munkák. Fontosak voltak a térképek, útleírások, város-és országleírások is. Bél Mátyás 1735-től megjelenő műve mellett⁴⁷ megtaláljuk Schams Budáról,⁴⁸ Patachich Pestről készült leírását,⁴⁹ az 1847. évi iparcímétárat, Fényes Elek földrajzi-statisztikai munkáját,⁵⁰ Schwartner 18. század végén készült⁵¹ és Ludovicus Nagy 1828-ban kiadott⁵² országleírásait. A történeti művek között Kovachich Márton György, Istvánffy, Bonfini munkáit, Katona *Historia Criticá*ját, Fejér György *Codex diplomaticus*át, Pray munkáit említhetjük, de megvolt Rottenbiller könyvtárában az angol forradalom története, Viktor Hugo Napóleon életrajza⁵³ és Palacky Csehország történetének néhány kötete is.⁵⁴ A klasszikus irodalmat Plinius, Livius, Tacitus, Cicero, Cornelius Nepos munkái képviselték, a kortárs magyar költészetet pedig Kazinczy, Tompa, Kisfaludy, Vörösmarty, Kölcsey művei.

Érdekességként megemlítjük a Budán lakó Orieska István számvevőtiszt könyveit. Orieska nem volt városi polgár, házzal, ingatlannal nem rendelkezett, 1845-ben halt meg. Hagyatékában 32 művet jegyeztek fel, köztük többkötetes munkákat is. A jegyzék a mű szerzője és címe mellett feltünteti a fordítót, a könyv kiadásának helyét és évét is. Valamennyi könyv német nyelvű, a legrégebbit 1677-ben, Nürnbergben adták ki. Orieska főként ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmányokat gyűjtött, őrizte azonban Schams budai városleírását, Kossuth az 1842-es iparkiallításról készült munkáját is.⁵⁵ A jegyzéket Lászy József budai könyvvizsgáló is átnézte, és a kamara szolgálatában álló tisztviselő 32 könyve közül hatot minősített tiltottnak. Köztük volt Viktor

⁴⁴ BFL Pesti lt. 1848—1849. évi vegyes iratok 1364.

⁴⁵ PALUGYAY Imre: *Megyrendszer hajdan és most (I—IV.)* Pest, 1844—48.

⁴⁶ RUPP Jakab: *Magyarország ekkorig ismeretes pénzei.* Pest, 1842.

⁴⁷ BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1—5) Viennae, 1735—1742.

⁴⁸ SCHAMS (Franz): *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn.* Ofen, 1822.

⁴⁹ PATACHICH (Joseph): *Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth,* Pest, 1833.

⁵⁰ FÉNYES Elek: *Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* 1—6. Pest, 1836—1840.

⁵¹ SCHWARTNER (Martin): *Statistik des königreichs Ungarn.* Pest, 1798.

⁵² NAGY (Ludovicus): *Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae.* (1—2) Buda, 1828.

⁵³ HUGO (Viktor): *Napoleons Geschichte.* (Ford: August Schaffer) Stuttgart, 1834.

⁵⁴ PALACKY (Frantisek): *Geschichte von Böhmen* (1—5) Praga, 1836—1867.

⁵⁵ Idézet a leltárból: „Bericht über die erste ungarische Gewerbs-Ausstellung im Jahre 1842 von Ludwig Kossuth — übersetzt von Emerich Henszlmann. Pest, 1843.”

Hugo Napóleon életrajza is, amelyet ebben az időszakban — mint említettük — más polgári könyvtárban is megtalálunk.⁵⁶

A történetírás eddig viszonylag keveset foglalkozott a különféle városi intézmények könyvgyűjteményeivel.⁵⁷ Mivel a tanács ellenőrző szerepe ezekre az országos jelentőségű közkönyvtáraknál jobban kiterjedt, a városi iratokból ezek története nyomkísérhető. Elsőként a pesti Német Színház könyvjegyzékét említjük.⁵⁸ A színházat Hentzi 1849-ben lebombázta, és ekkor a berendezéssel együtt a könyvtár is elpusztult. 1850 májusában a károkat számba véve elkészítették a könyvek, kéziratok, partitúrák teljes leltárát, az ostrom előtti állapotnak megfelelően. 1801 kötet könyvet és kéziratot írtak össze, azonban egy-egy kötetben — összefűzve — több színdarab szövege is szerepelt. Megjelölték a művek címét, a szerzőt, a műfajt és az értéket. A színdarabok műfaja tragédia, komédia, szomorújáték, vígjáték lehetett. A leggyakrabban előforduló szerzők között Kotzebeut, Calderont, Lessinget, Ifflandot, Collint, Schillert, Schrödert, Shakespeare-t, Molière-t, Vulpiust találjuk. A zenei művek (operák, daltjátékok, paródiák — azaz vígoperák, balettek) között 518 önálló művet soroltak fel, rendszerint csak a cím megjelölésével. A páratlanul gazdag gyűjtemény — a könyvek olcsó árait figyelembe véve is — jelentős értéket, 6357 Ft 30 krajcárt képviselt.

A pesti levéltárban 1834-ből megtalálható egy másik városi intézmény, a Rókus kórház könyvtárának leltára is.⁵⁹ 1834-ben Radoicsics Dömötör kórházi gondnok betegsége és hivatalának átadása miatt leltározták a kórház berendezését, készpénzét, az orvosi műszereket, és elkészítették a könyvtár összesítését is. A részletes, szerzőt, címet, a kiadás évét és helyét jelölő leltár 691 művet tartalmaz, amelyek hét mű kivételével német és latin nyelvűek. A magyar orvosi könyvek — a leltár szerint jelölve — a következők:

- Mátyus István: Ó és Új dialektika. Pozsony, 1787. 6 k.
 Kiss József: Egységet tárgyzó Katekizmus. Sopron, 1796. 1 k.
 Csapó József: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony és Pest, 1792. 1 k.
 Nyulasz Ferenc: A Rádna vidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről. Kolozsvár, 1800. 3 k.
 Diószegi et Fazekas: Magyar Fűvész Könyv. Debrecen 1807. 1 k.
 Kováts Mihály: A gyenge élet meghosszabbításának mestersége. Pest, 1802. 1 k.
 Kováts Mihály: A gyógyíthatatlan Nyavalyákban való huzásának a mestersége. Pest, 1802. 3 k.⁶⁰

A leltár -- a gyűjtemény rendezettségének megfelelően — a könyveket 5 szekcióba osztja, és megjelöli a kötetek számát is.

A könyvek 16—19. századi kiadásúak, azonban a 16. századból mindössze 5 db található. Köztük Avicena,⁶¹ Savanarola,⁶² Valcarengi⁶³ egy-egy munkája, a legtöbb mű azonban a 18. században keletkezett. A kiadás helye általában az osztrák birodalom és Poroszország volt, akadtak azonban a kórházban olasz, francia, angol kiadású munkák is. A nem orvosi jellegű könyvek is a gyógyítás

⁵⁶ BFL Budai lt. Inventaria n. 1595.

⁵⁷ A kevés példából KERÉNYI Ferenc: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története.* Magyar Könyvszemle, 1974. 331—338. c. munkáját említhetjük.

⁵⁸ BFL Pesti lt. Városi mérnök iratai 924.

⁵⁹ BFL Pesti lt. Relationes a. n. 8956.

⁶⁰ Idézetek a könyvleltárból.

⁶¹ „Avicena: *Liber canonicus medicus.* Basiliae, 1556.” 1 kötet.

⁶² „Mich. Savanarola: *Practica major.* Venetiis, 1559.” 1 kötet.

⁶³ „Paul Valcarengii: *Mirae corpus et animi affectiones.* Cremona, 1500.” 1 kötet.

szolgáltatásban álltak. Ilyenek voltak a kémiai, fizikai, biológiai munkák, a fürdővel, gyógyforrással rendelkező városok leírásai, a schematismusok, évkönyvek, bibliográfiák.⁶⁴

Végezetül két „közkönyvtár” jegyzékére szeretnénk felhívni a figyelmet a pest-budai levéltári anyagból. A magánkönyvtárakkal szemben ezeknél a tulajdonos érdeklődése volt elsődleges, hanem szélesebb igényeket kielégítő, tudatos gyűjtéssel állunk szemben. Mint az irodalomból ismert, a 19. században Pest-Budán négy nagy közkönyvtár volt, az Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudós Társaság Könyvtára és a szerb Zavirász könyvtár.⁶⁵

E könyvtárak országos intézmények voltak, a két város könyvtári igényeinek kielégítésében azonban már a 18. század végén szerepet játszottak a kölcsönkönyvtárak, olvasókabinettek is. Az 1820–1830-as években Pesten ilyen könyvtára volt a 32. gyalogezrednek, a Jótékony Nőegyletnek; 1839-ben Pesten Heckenast Gusztáv, 1843-ban Emich Gusztáv létesített ilyen intézményt.⁶⁶ Budapest Főváros Levéltárában 1842-ből Unverderben Amália kölcsönkönyvtárának jegyzéke található.⁶⁷

A több ezer kötetes könyvtárban mindössze 123 magyar és 55 francia kiadvány volt, a többi német nyelvű. A tudatos gyűjtés eredményeként a tulajdonos nem egyes műveket, hanem egy-egy írótól rendszerint sorozatokat őrzött. Sok volt a német fordítás is angol, francia, magyar, olasz szerzőktől. A német nyelvű könyvek között például Balzac, Cooper, Goethe, Herder, Viktor Hugo, Kotzebeu, La Fontain, Schiller, Schelling, Shakespeare munkáit olvashatták az érdeklődők, a magyar irodalmat pedig Jósika Miklós, Kisfaludy Károly, Gvadányi József, Vörösmarty Mihály képviselte. A könyvtár gyűjteménye az irodalmi érdeklődésű, polgári olvasóközönség igényeit elégítette ki.

Már 1850-ben felvetődött a gondolat, hogy Pesten önálló városi könyvtárra lenne szükség. Frank Ignác egyetemi tanár azzal az elhatározással gyűjtötte a könyveket, hogy ezzel egy ilyen intézmény alapjait veti meg. 1850-ben kelt végrendeletében a gyűjteményt a városra hagyta. Halála után azonban azokat nem bocsátották az olvasóközönség rendelkezésére, hanem hét évig a Városháza különtermében helyezték el. Az volt a kifogás, hogy az anyag — főként — klasszikus irodalmat, jogi és történeti munkákat tartalmaz, a városi könyvtárnak pedig elsősorban műszaki és természettudományos könyvekre lenne szüksége. 1858 januárjában a gyűjteményt az Egyetemi Könyvtárban helyezték el, ahol gondoskodtak rendezéséről, kezeléséről.⁶⁸

Az 1850-ben készült leltár 5745 művet tartalmaz, amely 13 242 kötet könyvből, 364 térképből, 205 kötet vegyes anyagból (főként hiányos munkák) áll. Az összesített kötetszám 13 810 db.⁶⁹ Az összesítés a könyvek címét, szerzőjét, a kötetszámot közli, azonban a kiadás évét és helyét nem tartalmazza. Az anyag 5%-a magyar nyelvű, zöme német és latin, de vannak olasz és francia művek is. A szépirodalmi alkotások konzervatívabb szemléletre vallanak az

⁶⁴ Dóka Klára: *A pesti Rókus kórház könyvtára 1834-ben*. Kézirat a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattárában. Bp. 1970.

⁶⁵ *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Bp. 1975. 481–482.

⁶⁶ *Budapest története* . . . i. m. 483.

⁶⁷ BFL Budai lt. Miscellanea nova 79. Catalog von 1842 Leich Lese Bibliothek der Amalia Unverderben.

⁶⁸ BFL lt. Tanácsi ír. IX. 75/1857.

⁶⁹ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 5060. (melléklet).

ez idő tájt élő könyvtulajdonosoknál. Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Szabó Dávid, Dajka Gábor, Virág Benedek stb. művei képviselik a magyar irodalmat, és konzervatívok a korhoz képest a magyar történeti munkák is (pl. Buday Ézsaiás históriája, Pray György művei stb.).⁷⁰ A filozófiai anyag viszont rendkívül gazdag, az ókori filozófusok mellett megtaláljuk Voltaire, Schlegel, Kant, Hegel, Feuerbach munkáit is.

Mint a bemutatott anyagból látszik, a levéltári iratok tanulmányozása a könyv- és könyvtártörténet kutatói számára rendkívül fontos. A néhány példával a kutatás lehetséges területeire kívántuk felhívni a figyelmet.

(A kérdésfelvetésnek a Magyar Könyvtárosok Egyesülete XIII. kaposvári vándorgyűlése ad aktuális tartalmat. E vándorgyűlésen első ízben vettek részt az ország levéltárosainak képviselői, akik a MKE Levéltári Szekciójában hozták létre szakmai szervezetüket. Az összejövetel egyik témája a hagyatéki iratanyagok, összeírások országos feltárása volt, ami a könyvforgalmazás, könyvkötészet, nyomdászat alakulásáról, és az olvasóközönség könyvigényéről sok új adatot fog szolgáltatni. E munka megindulása és sikeres elvégzése után a korábbinál teljesebb képünk lesz a művelődéstörténet ezen alapvető területének fejlődéséről is.)

DÓKA, KLÁRA

Aus den archivatischen Quellen der Buchgeschichte (Bücherverzeichnisse im Budapester Hauptstadarchiv)

Das Archiv der Hauptstadt Budapest — wie im allgemeinen das Schriftenmaterial der Stadtarchiven — ist eine ausserordentlich reiche Quelle der buchgeschichtlichen Forschungen. Die bisherige vaterländische Forschung beschäftigte sich hauptsächlich mit den Druckereien, Buchhändlern und Büchersammlern zu Pest-Buda im 18. Jahrhundert. In dieser Studie will die Verfasserin auf einige wenig bekannte und unbearbeitete buchgeschichtliche Quellen, hauptsächlich auf Bücherverzeichnisse des Budapester Hauptstadarchivs aufmerksam machen. Sie beschäftigt sich mit Druckerei-, Buchbinder- und Buchhändlerlisten, Bestandsverzeichnissen und Geschäftsinventaren der 18—19. Jahrhunderte, weiterhin führt sie mehrere aus dem 19. Jahrhundert stammende bürgerliche Buchsammlungeninventare auf. Diese letztere Quellen, die sich der archivatischen Quellen der Buchgeschichte von der Seite der Leser näherten, ergänzt sie mit der Beschreibung der Büchersammlungen einiger städtischer Institutionen.

⁷⁰ BUDAI Ézsaiás: *Magyarország históriája*. Debrecen, 1805—1812.

K Ö Z L E M É N Y E K

Melyik Tolnai könyve? (Herepei egyik következtetésének helyesbítése, és Tolnai Dáli nevének írása). Gondolkodóink és szellemi mozgalmaink történetében tisztázatlan még, és mert adataink úgyszólván nem maradtak, jórészt nem is tisztázható, hogy milyen a könyv-könyvtár-olvasó kapcsolódás Tolnai Dáli János szellemi alkatának helyes megítélése szempontjából. Azért örvendetes, ha legalább egy-két kötetről megállapíthatjuk, hogy az ő könyvtárába tartozott és vélekedésében felderítetlen részletekre irányíthatja figyelmünket. Könyvtára két kötetének méltán szentelt külön tanulmányt Herepei János az *Adattár* . . . I. kötetében, a 418–420. lapon.

Az Erdélyben megmaradt kötet hozzáférhetetlen lévén, főleg a debreceni református kollégium könyvtárának a Mértan-természettan osztályába O 970 jelzettel sorolt kötettel foglalkozom, némely más adalékokkal egybevetve. Elsősorban azért, mert Herepei közlésében a félreértések miatt néhány apróság nem teljesen pontos vagy hiányzik; ám ezek az önmagukban lényegtelen eltérések aztán olyan megállapításban összegződnek, amely valójában megokolatlan: azaz nem tartható Tolnai Dáli János könyvtárába tartozónak ez a kötet. Részleteznem kell az állításom nem éppen olvasmányos hátterét.

(1) Teljes bizonyossággal megállapíthatjuk a megviselt címlapon az ismert (és feltehetően legelső) tulajdonos neve mellett az évszámot, amelyet Herepei hibásan 1635-nek olvasott. Ez a helyesbített szöveg: „Est Johannis / L. Kapossj / 1 6 3 6 / Mpria.” Ezért aztán érvénytelennek kell tekintenünk mindazokat a fejtegetéseket, amelyeket hozzáfűz az ügyvélt tényhez, hogy a még felső évfolyamra sem lépett diák, mint neki túl tudós könyvet, egy esztendővel alsóbb tanulmányai bevégzése előtt vásárolta volna meg a kötetet. A maguk helyén idézem még azokat a későbbi bejegyzéseket, amelyek értelmében sokkal inkább elmondhatjuk azt, hogy használatos volt ez a kézikönyv az oktatásban is, ezért vásárolta meg a már akadémiai fokra lépett diák.

Az *Egyháztörténet* 1943. évfolyamában (a 233. lapon) közölt beiratkozáshoz hozzávetve a leydai beiratkozást, annyit tudhatunk, hogy Kapossi 1615-ben született, és valahol a könyv vásárlása előtt az alsóbb osztályokat kb. 1630-tól már elvégezve, 21 évesen kezdte felsőbb tanulmányait, és a szokásos öt esztendő elteltével ment külföldi tanulmányútra.

Több adatunk hazai pályafutásáról nincsen számomra, ezért arra semmiféle szempontot nem kereshetünk, mikor és hogyan jutott más birtokába a kötet. Én legalább annak semminémű alapját nem találok, hogy Tolnai Dáli megvásárolta volna tanítványától, Kapossitól ezt a kötetet, még a tanítvány külföldre kerülése előtt, vagy mindjárt akkor, hogy a pataki iskolához került. Csupán ilyen érveléssel tudja ezt bizonygatni Herepei: „. . . e könyv a pataki subscripciót megelőző évben jutott tulajdonába . . .” — és ebből következőleg: „. . . se tudásának, se érdeklődésének köre nem terjedhetett ki e könyv tartalmára.” Mindez csupán az évszám hibás olvasásán alapul.

(2) Néhány szóból igen kockázatos valakinek a kezeírását megállapítanunk, még ha Tolnai Dáli Jánosról van is szó. Az mindenestre tény, hogy az ár jelzése más tintával,

más dőlésszögű írással került a címlapra, mint akár Kapossi, akár az alábbi következő és Tholnaira vonatkozó adat. Herepei közlésétől eltérően a családnév TH-val van írva!

Az első kötetáblát belülről borító, valamint az előzőkül és őrlepel szolgáló levelek hiányoznak. Nem csupán a kitépés nyomából bizonyos ez, hanem a kötet végén megmaradt ugyanilyen üres levélből is erre kell következtetnünk. A hiányzó leveleken pedig több tulajdonos is felírhatta nevét, akár korábban is, mint Kapossi. Tehát még arra is gondolhatunk, hogy egészen más névhez tartozóan tekinthetjük a hagyatékából vásárláskor vagy kótyavetyén kifizetett ár (Fl. l. d. 25.) összegét.

(3) Nem illeszkedik a Herepei következtetésébe a név előtt olvasható R. D. rövidítés sem, annak ellenére, hogy a feloldás helyes, tehát szó sem lehet a Dáli családnév-elem és a Dominus összecsereléséről. Ha valóban Tolnai írta volna nevét a könyvre, aligha jelöli magát úgy, hogy Reverendus Dominus. Rector Primarius vagy Professor Sacrosanctae Theologiae sokkal inkább várható lenne, vagy éppen Doctor et Professor, — amint erre van is példánk az öntudatos Tolnai ügyében. A másik kötetben, amelyről látatlanban is bizonyosra vehetjük, hogy Jakó Zsigmond megítélése helyes, így van írva: „... Illustris Scholae S. Patakiensis P. Rector et SS. Theologiae Professor...” Ennek a címnek az elmaradása csak olyan időben volna elképzelhető, amikor még az egyházmegye felügyelő lelkészi elnöke akadályozta és halogatta a Tolnai beiktatását hivatali tisztségbe, ha igazolhatnánk valami módon, hogy ez az állítólagos vásárlás 1638 szeptembere és 1639. április 18. között történt volna.¹ Ennek azonban semmi bizonyítéka nincsen kezünkben, sőt egyszerűen nem is lehet, az adatok másféle tanúskodása miatt.

De akkor sem könnyebb a Tolnai személyével kapcsolatban beilleszteni a Reverendus megjelölést, ha mástól ered, és nem Tolnai kezeírásával olvashatjuk a címlapon. Mindenkor megkülönböztetést járt az academica peregrinatio után tudományos fokozattal hazatért és többnyire érett korú lelkész-tanároknak. Amikor a közzsínaton együtt beiktatták őket megválasztott lelkészként (ordinálták), a jegyzőkönyvben is külön csoportot alkotnak nevükből, mindig az élre kerülve az academici. A domidoctus lelkésznek nem járó címmel is ugyanígy illették őket: Clarissimus ac Doctissimus Dominus lenne itt is természetes.

A könyvtáros diák bejegyzéseként tudom leginkább értelmezni a Herepei által tulajdonosi megjelölésnek tekintett bejegyzést. (Egyéb adatok nélkül is kétségtelen lenne ez, ha a szokásos forma, Reverendus Dominus Verbi Divini Minister in . . . formula után odaírták volna a helységnevet.) Herepei nem tudta értékelni, tehát nem vette figyelembe a lapalji tékajelzetet. A gyűrött-elszakadt lapon, az elmázolt és lehúzgált alfanumerikus jelzettel együtt ilyen az összefüggő szöveg, amelynek más kéz írta az átrendezés következtében megváltozott könyvtári számát: „Ex Libris R[everendi] D[omini] Joh[annis] Tholnai. O. G. O. l. L. 24. (illetve: N Int. 5. 17.)”

(4) A XVII. században az állományba kerülő könyvekre nem írtak mindjárt raktári számot, hanem többnyire együtt maradt az egy ajándékozótól, hagyatékozótól került több polenyi anyag is. Csupán a tulajdonjogot írta rá a kezelő diák. Később aztán cserélték a példányokat, ha szebb került, aukciókon értékesítették a nélkülözhető fölsőpéldányokat, betöltötték és újrendezték az üres polcokat, és az át csoportosítások közben került egymás közelébe az egyazon témájú művek sora, vagy egy mű több kiadású példányai. A bejegyzések itt használt formájából arra kell következtetnem eddigi ismereteim alapján, hogy maga a kötet legkorábban akkortájt kerülhetett Debrecenbe, mikor már átjöttek Martonfalviék Váradról, és a könyvtári szokások is megváltoztak a gyarapodó

¹ HERPEI János: *Tolnai Dáli János hazatérésének ideje.* = Adattár . . . I. köt. Bp. 1965. 411–414. — ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. 52. l. — Makkai könyve ilyen részletekre nem terjed ki.

könyvtár átalakulása során. A hagyatékozásnak, ajándékozásnak ekkor már kialakult módja volt, ilyen a bejegyzés megmaradt részében nem található.² Ha olyan Tolnai tulajdona lett volna, aki a XVII. század elején él, akkor a Kapossi hagyatékából (mert nincsen későbbi tulajdonos); ha egy XVII. század végén élő, akihez Kapossi hagyatékából jutott el, akkor csupán a század vége felé kerülhetett mostani helyére a könyv. Ezért meg kell gondolnunk, hogy számításba vehető-e másik Tolnai János?

(5) Ha egyáltalán számításba jöhetne, akkor a wittenbergi diákjaink között az 1587-ben iratkozott Tholnai Garai János, és az 1592-ben iratkozott Tholnai K. János neve éppúgy említendő, mint a többiek, mert a kételemű családnév teljes alakját nagyon kevesen használták állandóan, sokkal gyakrabban egyszerűsítették. Van aztán egy Joannes Tolnensis, aki a bursának egy tallért küldött 1560-ban.

A XVII. század folyamán pedig nem kevesebb, mint kilenc Tolnai János iratkozott be Debrecenben: 1613. július 27-én, 1626. november 15-én, 1634. május 23-án, 1639. március 17-én, 1642. június 23-án, 1653. október 21-én, 1655. március 22-én, 1664. május 5-én, végül 1669-ben. Ezek között Tholnaeus formát használ az 1642-ben, Tolnai formát az 1664-ben, illetve Johannes G. Tholnai formát az utolsónak beiratkozott.³ A Kaposinál fiatalabbak közül bármelyikre gondolhatnánk, mert nincsen egyiküknek sem részletesen és mindvégig számon tartott életútja. Ezzel együtt nem állíthatjuk, hogy másutt tanult diákokról nem lehetne szó, akiknek szintén Tolnai (Tholnai) János a nevük.

Jóllehet, a formai jegyekből, pl. az Amplissimus Coetus kifejezés elhagyásából, arra következtetek, hogy a kötet az utóbbi két Tholnai valamelyikének hagyatékából való, eldönthetetlenek tartom a szerencsés továbbkutató adalékaik nélkül, hogy ez mennyire bizonyos. Sem Szinnyi, sem Zoványi nem ismeri egyikőjüket sem, és az sem segít, hogy későbbi kézzel az elsőhöz odajegyezték: „Ductus Beregszászinum”; a későbbihez pedig: „Ductus Biharinum [majd Bakóczy János nyomán Thury még hozzáteheti:] tandem pastoratum Szőlősinum ubi obiit in Domino.”⁴ — Mindkét megjegyzés azt jelenti azonban, amit fentebb már említettem, hogy nem akadémiát járt, hanem csupán itthoni képzésű lelkésszel van dolgunk. Tolnai pedig nem ilyen volt. (Kézírásukat azonban nem azonosíthatjuk, mert a subscriptiók könyv csonka lapjait a Martonfalvi idején újramásolták, és az elrongyolódottakat nem őrizték meg eredetiben.) Most tehát lépünk tovább, és keressük, hogy a könyvtárba kerülés feltehető ideje megegyezik-e ezekkel a következőkkel.

(6) A Naszályi B. István által megújított jegyzékben Sebastian Basso munkáját nem találjuk, a Szilágyi István féle jegyzékben már igen. Ebből az következik, hogy 1706 és 1714 között szerezte a könyvet valamelyik könyvtáros vagy senior.⁵ Ennek a közvetlen

² Az 1706-ban készült, Naszályi B. István féle jegyzék végén (ff. 23 – 33.) 1722 – 1737-ig terjedő időből vannak feljegyzések az évenként-kétévenként váltakozó diákkönyvtárosok működése idején történt ajándékozásokról. Korábbi időből csak egy-egy könyv címlapján megmaradt jegyzetekből tudunk valamit a gyarapítás menetéről. Nagyobb hagyatékoknak az egyházkerület jegyzőkönyvében, vagy egyéb hivatalos iratokban is van nyoma. De a rendezett, iratokkal dokumentált vásárlások, aukciók, kötetések, cserék naplói csupán a Sínai idejétől maradtak meg. A XVII. századi szerkezeti átalakulásról szóló rendelkezések, a könyvtári törvény, és azok a könyvek, amelyekbe egyházkerületi és városi tanácsi kötelezés alapján mindezeket be kellett írni, valószínűleg 1705 – 1707-ben semmisültek meg, vagy az elkobzás után valamire elkallódtak.

³ Series studiosorum in schola Debrecina Helveticae Confessionis Addictorum. Egyházkerületi Nagykönyvtár, R 495. — Liber legum antiquus, Bursa Witembergensis. Egyházkerületi Nagykönyvtár, R 544. — Mindkettőt kiadta THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II. köt. Pápa, 1908.

⁴ Az előző jegyzetekben említettekén túl I. még TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez*. Debrecen, 1894. (L. még MKSz 1980. 54. l. 6. jegyzet.)

⁵ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 71/5a és R 71/6.

bizonyítéka azonban ismét hiányzik, mert a megmaradt számadásokban nincsen olyan felsorolás, hogy Ex libris Johannis Tholnai . . . — ahogyan az ajándékoknál és hagyatékoknál szokás. Azonkívül, a labancok dúlása következtében, a két év alatt háromszor is menekülő coetus könyvtára majd csak a XVIII. század második évtizedének közepére rendeződik a károsodások után, a Naszályi jegyzőke nem tartalmaz mindent. Aztán van egy másik kötet is Tholnai Jánostól, amely már 1706-ban is megvolt, — még erről szólok alább. De mindezek a bizonytalanságok azt azért megindokolják, hogy miért nem kell egészen korai Tholnaira, vagy pedig Tolnai Dáli könyvtárából származásra gondolnunk. Még a kötet használatára utaló bejegyzések is segítenek ebben.

(7) Filozófiát tanuló diákok írták be a kötet végére, hogy Basso művét mikor használták (usuálták). Czeglédi M. Pál, aki 1713-ban és 1714-ben subscribált, Kölgyesi Pap Pál, aki 1717-ben és Makai D. N.—, aki a beiratkozottak között nem található.⁶ Ez egyrészt mutatja, hogy ha a XVII. században, Tolnai Dáli elhunytá után, az ő könyvtárából jutott volna ide a kötet, akkor korábbi használókat találánk, vagy ha más tulajdonosa lett volna közben, akkor nem a használóknak a nevét, hanem azét, aki tőle kapta vagy örökölte volna. Másrészt azt is elmondhatjuk, hogy nem csupán a pataki kollégiumban majd száz esztendővel korábban, illetve Porcsalmi András munkásságában találkozunk a Sebastian Basso munkájának használatával, hanem volt keletje már Póсахázit megelőzőleg Sárospatakon, amint a Kapossi L. Jánostól maradt kötet mutatja, de még az évtizedekkel későbbi oktatásban is, pl. Debrecenben.⁷

Herepei az aprólékos latolgatást nem végezhetette el valamennyi kötetrel kapcsolatban, ezért nem egyetlen kérdés a Tholnai név félreértése, és jóindulatúan eltúlzott magyarázat hozzáfűzése. Általánosan mutatja a könyvtártörténetileg megalapozott vizsgálatok sokesélyes voltát. Ezért kellett a lehetőségek közül mindazokat érintenem, amelyek megokolják, hogy miért nem Tolnai Dáli János, hanem egy későbbi Tholnai János nevű lelkész birtokából valónak állítom ezt a kötetet. Mindezeket a meggondolásokat vázoltam már évekkorábban, de a kérdés megnyugtató eldöntésére szükségesnek tartottam volna Tolnai Dáli János kezeírásának ismeretét. Most, hogy alkalmam volt a perének jegyzőkönyvét tanulmányoznom, nyomban rátaláltam a mellékletek között levélformában írott tiltakozására.⁸ Megtaláltam aztán később, hogy Zoványi utal is rá, meglehetősen eldugott helyen, de idézésre egyetlen mondatát sem méltatja. A hazai puritán mozgalom minden bizonytalansággal legelőbb látott képviselője e vizsgálódástól függetlenül is megérdeklődött, hogy

⁶ A kötet végén, az őrleveleken „Usuavit N. D. Makaj — Usuat hunc librum Paulus M: Czeglédi Anno Dñi 1717. — Philosophia Ill: Colleg: Debrec: usuat Paul: P. Kölgyesi Año Dñj 1718 Mensib, 4. Sep: Oct: 9br: Decembris. — Philosophiae Scholae Debr: usuat Paul, M. Czeglédj anno Dñj 1713. 16. Novembris.”

⁷ ZEMPLEN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961. Póсахázinál említi (283. lap). Részletesebb méltatása nincs. Sándor Pál félreértésből írja, hogy 12 kötetes a munkája (Filozófiai lexikon, Bp. [1941.]), — későbbi munkájában (Bp. 1965.) már nem említi, ahogyan az Enciclopedia Italiana, Noack és Eisler sem; Jöchernél (*Allgemeines Gelehrten-Lexikon* . . . Leipzig, 1750. I. 847.) is csupán néhány sor van.

⁸ Protocollum Venerabili Tractus Zempleniensis. I. köt. Bekötetlen lapok, a 313. f. után, az esperes részletes hozzáfűzéseivel és intézkedéseivel. Korábban a könyvtár kézirattárában, ma ismét az Egyházkerületi Levéltár, Sárospatak állományában őrzik. — ZOVÁNYI: *Puritánizmus* . . . a 38. lap 2. jegyzetében utal rá, hogy a fejedelemnél tiltakozott Tolnai az arminianizmus vádjá ellen; majd a 43. lap 1. jegyzete végén jegyzi meg zárójelben ugyanerről a mellékletéről, hogy „ . . . szövegét egészen Tolnai írta.” Az ugyanott őrzött Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempleniensis, Anno 1628, fol. 333. (Postulata visitatorum Ecclesiae Praestantissimo domino Johanni Tholnai ab subscribendum oblata, antequa in numerum Collegiarum in gymnasio Patakiensi docentium coopturetur, Anno 1639.) aláírása, melyet Zoványi szintén idéz, szintén Johannes Tolnai, latinul is *h* nélkül!

egyetlen saját kezű írásocskáját rövidítés nélkül idézzem. (Az elhanyagolt ékezetést ugyan pótlom, másként azonban híven követem a helyesírási jellegzetességeket; a nyomda munkájának könnyítésére, és az olvasó kedvére mellőzöm a régi kézírásban szokásos betűalakokat, mint az ü hang ékezetes W-vel jelölését.)

(8) Tolnai Dáli János a mondvacsinált ürüggyel összetrombitált és a kicsinyes ostobaságokat kétségbeejtő vétekként tálaló egyházmegyei gyűlés előtt eredményesen védte nyilvánvaló igazát, ezért igyekeztek kerülni, hogy szóhoz jusson. Ha szóban nem, akkor írásban tiltakozott hivatali felettesénél, és aláírta ezt a tiltakozást sorstársa is, amelynek következzék a szövege.

„Az szent Szeretetnek Lelke Kegyelmetekkel!

Mivel hogy tegnap az föl háborodot Elmék közöt, dolgunknak vége nem szakadhata: Lelkünknek nagy Fájdalmával kellett mostan kegyelmeidet ez Irással meg találunk. Szánakodunk ugyan (:az sziveket és veséket vizsgáló Istennel bizonyitunk:) az Ecclesiának törődésén; de mi annak okai nem vagyunk. Ez végre akarunk mostan józan elmével Protestálni az Igazat Itélő Biró Istennek szine, és az kegyelmekek keresztyéni Tekintete előtt, imez dolgokról:

1. Minthogy láttyuk, nem lehet semmi állapotunk; el kell az Országban bujdosnunk ide s tova, jó akaróink közzé (:mert Tolnai István Uram tanáclása és Jövendölése szerént, sem Falut, sem Várost, sem Oskolat és Ecclesiát mostanában ujonnan nem csinálhatunk:) hogy ha tudakozzák az Emberek okát Bujdosásunknak; igazán egyebet nem valhatunk, hanem hogy némelly Prédikátoroktul nem lehet bizonyos helyben való lakásunk az Liga miat. Mellynek alkotmatosságát, végét⁹ és hasznát mi készek leszünk fundamentomból,¹⁰ Értelmével edgyüt tökéletes szivből meg mutogatni: Az kegyelmekek effelöl való Tegnapi Gyűlésbeli czuda kívánságát meg jelenteni: és másoknakis lelkök esméretből való Itéletöket ezen dolog felöl hallani. Melly minémő, és kitöl leszen, nevezetenként Catalogusban szedgyük: és így jövendőben ez Igyünkbeli Artatlanságonkatis az mi kegyelmes Urunk és az egész Ország eleiben terjesztyük. A hová minapi Supplicationkban apelláltunk amaz dögletes Arminianismusnak reánk való fogása miat. Mellyet noha tagadnak immár némelly Emberek és kegyelmekekis Tegnapi csak halgatással mulatá el; mi mindazáltal ü Nagyságátul alázatosan sollicitállyuk, hogy Inquiráltasson azok felöl, kik azzal bennünket hamissan vádoltanak.

Innét ha mi Böcztelenség térül kegyelmekekre, mi ne légyünk az okai semmiképpen.

2. Mivel hogy minket kegyelmekek Tegnapi napon Lelke ismérete szörént semmivel egyébbel nem tudá méltán kárhozatni (: mert az töb Postulátumokban meg egyeztönk:) hanem csak az Ligának (:nem substantiájával, hanem:) módgyával; eztsi pengig nem mutogatta meg kegyelmekek, mellyik Paranczolat ellen vagyon (:mert ot az vétek, a hol az Paranczolatnak meg szége:). Annakokáért mi eztsi voltaképpen megmutogaty-tyuk minden Értelmes Emberek előtt, hogy az Mód is jó és Isten Törvénye szerént vagyon.

3. Nagy Lelki szomorúsággal mindenek előtt bujdosnunkban eztsi meg kellett beszélgetnönk, hogy Tolnai István Uram se Lelki Ismeretönk, sem Hitünk szerint való Vallástétönket be nem vészi: Holot, az szent Léleknek röndölése szörént minden veteködésnek a Hit szakasztya végét.

4. Im mi készök volnánk (:az mint Tenapis Protestálánk:) az Isteni szolgálatra és az Christus Nyájának szorgalmatos, hüséges és kedvünk szerént való éppítésére: De minden akaratunk ellen meg öli kegyelmekek bennünk az Felséges Ur Istentül az ü Fiának drága bérén nyert, és köztönséges haszonra adatot Ajándékit.

Erről is Isten Itélete előtt kegyelmekek adgyon számot.

⁹ Értsd: célját. (Az arisztotelészi causa finalis a vádak elhárítása szempontjából igen fontos része volt az összeesküvésnek híresztelt londoni liga ügyének.)

¹⁰ A kötelező érvényű hitvallási: cikkelyeket megalapozó bibliai lókusok; a későbbi, és csak egyfajta szűken értelmezett szövszerintiség irányzata, az ún. fundamentalizmus gyökerei oda nyúlnak vissza, hogy a XVI. századi legvitatottabb teológiai kérdéseknek általánosán használt hivatkozási anyaga rögzítődött, a kardinális textusgyűjtemény logikai kötelmek szerint feldolgozott állaga miatt a loci communes elnevezés a voltaképpeni és későbbi dogmatika. A rövidített, népszerű hitvallás kiadások szokásos elnevezése még a XIX. században is fundamentum.

5. Protestálunk, hogy noha kegyelmek láttatot Tegnapi István Uram meg átalakodot akarattyan meg állani, mindazáltal nekünk nincz annyi hitelünk, hogy kegyelmek felől edgyenként (:noha közönységessen kegyelmeknek irunk, az köz gyűlésre nézve:) ugy itélnék (:az mint Tegnapi bizonyos jelétis ellenköző értelemmel kétizben mutatá egyik Tudós Jámbor Attyánkfia:) hanem derekas okát csak Tolnai István Uramra vetettyük méltán, szomoru és minden jó itéletű Emberek előtt hallatlan fortélyos Igyünknek. Ennekokáért az Hatalmas Istennek Diczösségére kérjük, és készörityük az Jésus Christusban kegyelmeket, hogy az Ecclesiának Tisztességét velünk egyetemben oltalmazza és mentőesse: hogy az egy Ember keménysége, az egész szent Gyülekezetre ne háromlyon.

6. Ugy olvassa penig kegyelmek és visgállya s fontollya meg ez mi Protestatióunkat az Jehovának Tisztöletire, hogy az Ligával edgyüt mi ugyan ezönöket minden Értelmes emberek előtt, valahol és valameddig forgunk ez bizontalan állapotunkban, meg mutogatytuk.

Az Békességnek Ura penig adgyon nekünk mindnyájan örök

Békességet minden helyen.

Az Ur legyen mindnyájan kegyelmekkel

2 Thessalonika: 3. 16.

Mi kegyelmek Attyafiai és Társai az szenvedésben, az uralkodásban, és az Chritus Jesusnak Türesében.

Apokalypsis: 1. 9.¹¹

11. Novembris.

In Collegio S. Patak:

Anno Nati Salvatoris

Tolnai János¹²

1 6 3 8."

A mi kérdésünk szempontjából ez az írásos tiltakozás magában szemlélteti, hogy Tolnai Dáli János híre-neve hamar olyan volt, hogy aki könyvet kap vagy szerez tőle, az nem nevezte egyszerűen ugyanazon címmel, ami a domidoctus lelkésznek járt (reverendus).

Figyelmeztető jelenség az is, hogy Tolnai Dáli itt, és még egyetlen latin nyelvű aláírásában is következetesen T-vel, és nem TH-val írja a nevét. De így írja a Tolnai Istvánét is. A perhez tartozó jegyzőkönyvi lapokon pedig az esperese rendre TH kezdettel írja — latinul és magyarul. Tolnai, ha maga könyvére írta volna a nevét, szintén nem tette volna másként (nyomatásban is így van, erre még alább visszatérek).

Mindenekelőtt azonban ez a levél eléggé mutatja kezének vonását, és ebből magában eldől, hogy a kérdéses kötet egy másik Tholnai János írásával éppen kerülhetett a könyvtáros diák kezelésébe, ha ugyan nem ő írta, hogy kitől való, de a Herepei által idézett szavakat Tolnai Dáli János nem írhatta.

(9) Korábban már megemlítettem, hogy még egy kötetet ismerek egy bizonyos XVII. századi Tholnai János nevű tulajdonos birtokából. A ma E 1155 jelzetű kötet Haimo, a halberstádti püspök kommentárja Pál leveleihez, 1539. évi kiadásban.¹³ A tulajdonos bejegyzése (ha nem ez is a könyvtáros deáktól való) az elülső kötéstáblán olvasható: „Ex libris R. D. Johannis Tholnaj.” — Az írás nem egyezik a másik kötetten olvasható név

¹¹ A hivatkozott szövegrész a Szenci Molnár oppenheimeri Bibliájában így hangzik: Én János, ki ti néktec atyátoc fiais vagyoc, és társ az szenvedésben, az uralkodásban, és az Christus Jesusnac türesében: Valéc az szigetben melly Pathmosnac neveztetit, az Istenec beszédéjért és a Jesus Christus felől való bizonságtételért. — Ez elég nyílt beszéd, és ha nem tudatos is, Szilvásujfalvi ügyére utal, aki ugyanezen lókus jegyében írt tiltakozást a hatalmaskodó püspök ellen. A történész Miskolci alighanem elérte a célzást, még ha nem is ez volt a Tolnai kimondott célja.

¹² A levél külsején megvan a címzés, vörös viaszba nyomott gyűrűspecstés, és az esperes rájegyzésével: „Az levél hozó iffjutól levelét meg nem feleltem; hanem azt izentem, hogy ha meg kel felelnem ez írásra, mászor felelek meg, de ma prédicatiós napom vagion.” — az ugyanott őrzött, többleveles replica tartalmazza a tiltakozás cáfolatát.

¹³ A kötet teljes címe: Haymonis episc. Halberstatteñ. in omneis[1] D. Pauli Eplás Enarratio, ad vetustissimof. quorūq; exēplariū fidē a mendis nō paucis repurgata. Cū luculēto rer. indice, iā recens excuse. Coloniae, ex officina Heronis Alopedij. Anno 1539. Számos lapszéli kivetítéssel, fametszetes címlappal. Első kiadás 1519.

frójának kezevonásával, de semmiképpen nem olyan, mint Tolnai Dáli levelében, mint ahogy a kötetben széljegyzetelő négy-öt XVI. illetve XVII. századi írás közül egyik sem azonos a Tolnai Dáli vonásaival. Ezen Kapossi neve nem található, ha tehát Herepei ezt a kötetet ismerhette volna, nem a másikat, aligha jutnak eszébe a tanulmányában leírt következtetések. Ez a kötet aztán, esetleg a másiknál hamarabb, de mindenesetre 1706 előtt már a könyvtár állományába tartozott, megvan a Naszályi jegyzékében éppúgy, mint a későbbi katalógusokban.

Mindezek alapján többszörösen megerősítve látom, hogy a debreceni diákság könyvtárába akár nem is egy, hanem több Tolnai János nevű református lelkész hagyatékából kerülhettek könyvek, de eddig egyet sem ismerünk olyat, amelyiknek a tulajdonosa Tolnai Dáli János lett volna. Ezért aztán nem is szükség keresnünk, hogy munkásságában milyen nyoma volt Sebastian Basso vagy esetleg Haimo munkájának. Természetesen az egyáltalán nem lehetetlen, hogy mindkettő megvolt az ő könyvtárában is egy másik példányban, noha egyetlen, megmaradt vitatkozó munkájában egyikre sem hivatkozik.

Ha némi sajnálattal kell tehát ezt Herepeivel ellentétben helyesbíteniünk, sokkal nagyobb sajnálatra méltó az, hogy a Tolnai Dáli alighanem jelentős angol könyvanyagából minden nyomtalanul eltűnt, és a sárospataki református kollégiumban sincsen tőle örökölt kötet.¹⁴

(10) Végül meg kell még okolnom, hogy a szokásostól eltérő módon írom a puritánizmus legharcosabb hazai személyiségének nevét. A fentebb idézett kéziratos tiltakozás nem tartalmazza ugyan teljes családi nevét, de a szintén említett egyetlen nyomtatott munkájában a címlapon és az előszó végén egyaránt Dáli formában olvasható a neve.¹⁵ Ez azért súlyosabb dolog az esetlegesnél, mert kézírásában nem mindenütt törődik az ékezetekkel, ahogyan korában főleg a hosszú magánhangzókat nem különböztették meg kialakult szabályok szerint a többnyire latinul író értelmiségiek.

Ellenfelétől, Váci Pap Andrásról is gyűjthetünk bizonyítékokat arra, hogy a maga korában a szerző nevének tudatos használatát ismerték, és nem a későbbi gyakorlatot követték, amelyik talán a daliás/dali öntudatlan szófejtés miatt lett általános irodalmi közvéleményünkben. Nincsenek ugyan adataim a családnév eredetének megbízható eldöntésére, de úgy vélem, helységnévhez is kapcsolhatjuk a második elemet, noha manapság csupán a Makóhoz tartozó Dáli ugar és Dáli tanyák földrajzi név használatos. Váci mindenesetre egészen következetesen Dáli alakot használt még. Leszámítva néhány bizonytalan előfordulást, amikor a letört ékezetű *á* és az *a* hangzóval szedett változat nem különböztethető meg, illetve másik példányból nem ellenőrizhető, mert csupán egyetlen darab maradt korunkra, ötvennél többet számláltam meg a Dáli írásmódú névből.¹⁶ Ugyanígy idézi a munkával kapcsolatban a családnév helyes formáját Szabó Károly kézikönyve. Mindezek alapján úgy vélem, a szakirodalomnak illenék tisztelnie a helyes névformát, és Tolnai Dáli Jánost kellene használnia.

FEKETE CSABA

¹⁴ Ugyanannak a domidoetus Tholnai Jánosnak a könyvtárából, akié a debreceni példány, Sárospatakon is őrznek két kötetet (C. *Pellican: Commentaria Bibliorum*, Zürich 1533, jelzete B 511; és Th. *Morton: Apologia Catholica*, London, 1606, jelzete C 173).

¹⁵ RMK I. 892. A bács megyei Dál megvan Györffy György munkájában (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 217. lap), míg Lipszky-nél (*Repertorium locorum ... Hungariae ... Budae*, 1808. 125. lap) az egyetlen előfordulás: Dál praedium Comitatus Csanadiensis.

¹⁶ RMK I. 888. (A lapszámok elsorolása túlzás lenne.)

Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz. Ismeretes a debreceni költő mélységes vonzalma „a másik magyar haza”, a „magyar Helvécia” iránt, aminek hatására ösztönzést az adott, hogy az 1793 őszén Marosvásárhelyt megalakult Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai közé választotta.¹ Erre válaszul írta meg *Marosvásárhelyi gondolatok* című híres bölcselő versét, amelyet az újabb kiadások már 1794-re tesznek,² noha korábban 1798-ra keltezték.³ Ennek a későbbre keltezésnek az alapja az lehetett, hogy 1798. aug. 4-én intézte Aranka Györgyhöz, a marosvásárhelyi Társaság titkárához nevezetes levelét, amelyben elragadtatottan adott hangot tisztelő rokonszenvének:

„Bóldog vagy, óh kised Erdély! bár a csinos. Európának legvégsőbb szélein fekszo is, bóldog vagy; és te fogod bé a legutólsó magyarnak szeméit, mikor mi már vagy oesterreicherek, vagy rusznyákok lészünk, az Árpád és a hét kapitányok sírja felett! De nem panaszo[ol]kodom. — Biztat engemet a szűk Erdély, még ha Magyarország Styriává lesz is, biztat engemet ez a kis tartomány, amelynek nemes törekedései a Duna, s a Tisza négy tágas circulusait megszegyenítik. Vajha tihozzátok, Bethlen fejedelem tartományának nagylelkű polgárjai! — vajha tihozzátok csak egyszer beútazhathatnék: akkor — óh akkor Volga és Caspium kiköltözött lakosinak, édes elhúnyt őseimnek ereklyéit bámúlhatnám máz nélkül való egyenességtekben!

Ennekem ez a szerencse — egy Bihar vármegyében születettnek — nem adatott.”⁴

De a nagy könyv olvasóra, akinek jelmondata a „chartis immori” volt, más vonzást is gyakorolt az erdélyi város: Teleki Sámuel itt alapította meg híres könyvtárát, a nemzeti könyvtár jellegű híres Teleki Tékát, az akkori hazai világ első tudományos kölesönkönyvtárát,⁵ amely ugyan mai helyén csak 1802-ben nyílt meg,⁶ de nyomtatott katalógusának I. kötete már 1796-ban, a II. pedig 1798-ban megjelent.⁷ Fől lehet tétéleznünk, hogy Csokonai mint a marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja, kapott tiszteletpéldányt e katalógusból is, ahogy Széchényi Ferenc 1802-ben megalapított nemzeti könyvtárának hasonló kiadványából.⁸ S ahogy Széchényit ebből az alkalomból ódával üdvözölte (*A nagyméltóságú gróf Széchényi Ferenc ő excellenciája Nemzeti könyvtárjára*), ugyanígy köszönthette verssel Teleki Sámuel is. Mindenesetre meglepő, hogy Csokonai címjegyzékoin már 1794 óta szerepel egy később 3 ív terjedelműnek megjelölt vers Teleki Sámuelhez. A *Bétsi Magyar Merkuriusban* 1794 októberében közzétett kiadási tervén így fordul elő: „II. Gr. Teleki Sámuel Úr ő Ex.ja és Gr. Károly József Úr ő Nagysága Instellátziójokra[!] Magasztaló Versek.”⁹ Az 1795-i ún. Első katalógusban a két „magasztaló vers” már „Épósz” megjelöléssel, két külön tételként szerepel. „CIII. G. Károlyhoz. Épósz.”, „CIV. G. Telekyhez. Épósz. Megigazítani.”¹⁰ A „megigazítás”-ra vonatkozó megjegyzés arra mutat, hogy még javítani akart rajta a költő.

¹ L. JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest. 1955. 41, 347, 351.

² L.: *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*; [MM.] Bp. 1973. 218., *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. Versek*. Bp., 1981. 201.

³ L. *Csokonai Vitéz Mihály összes versei*. I. Bp., 1956. 569., noha az 1922-i Harsányi—Gulyás kiadás (a továbbiakban: HG.) már azt írta, hogy 1798-ban „Átdolgozta a Marosvásárhelyi gondolatokat”, s Jancsó is úgy vélekedett, hogy „első fogalmazványát 1794-ben írta” (i. m. 42).

⁴ L. MM. II, 839—840., továbbá Jancsó i. m. 41.

⁵ Vö.: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta DEÉ NAGY Anikó. Bukarest. 1976. 49 kk.

⁶ L. Uo. 51.

⁷ L. Uo. 215., 218.

⁸ L. MM. II, 926.

⁹ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények*. I. (Cs/ÖM. I.) Bp. 1975. 207.

¹⁰ Uo. 212.

Az 1796-i ún. Első számvetésből derül ki, hogy 3 ív terjedelmű volt az alkalmi vers.¹¹

Utoljára 1801-i ún. Vázlatos kiadási tervében találkozunk vele, az alkalmi versek sorában; itt mindössze *Teleki* utalással fordul elő.¹²

A 3 ív terjedelmű vers azóta lappang, mert az bizonyos, hogy elkészült. Az meggondolkozató, hogy az első kidolgozásában 1794-re datálható *Marosvásárhelyi gondolatok* — legalábbis ezzel a címmel — csak az 1802-i Új katalóguson bukkan föl először, a 133. tételként,¹³ s ráadásul a kinyomtatott vers eleje hiányzik, amit nemesak a kipontozás jelöl egyértelműen, hanem tartalmilag is az előzményeket kívánó első mondat: „A ti szavatokra lelkem felhevüle, ! És Vásárhely kies halmára repüle . . .”. A *ti* megszólítás azonban világosan mutatja, hogy ez a vers nem szólhatott Telekihez, hanem a Nyelv-mívelő Társaság vezetőihez, elsősorban Aranka Györgyhöz, akit szintén versben üdvözölt.¹⁴ Arankát üdvöző verse szintén töredékben, egy megcsontított lapon maradt ránk.^{14a} A *Marosvásárhelyi gondolatok*ban nincs szó külön a Teleki-tékáról, de „Pallás oltára”-nak említése magában rejtheti ezt is, hiszen az 1760-as, 70-es évektől már kölesönzött ki Sáromberkéről, illetőleg Szebenből könyveket a nagy könyvgyűjtő, amint erről a *Magyar Hírmondó* hasábjain Benkő József is hírt adott.¹⁵ A *Marosvásárhelyi gondolatok* mégsem azonosítható a Teleki Sámuelhoz írt „éposz”-szal, már csak azért sem, mivel az a *Bétsi Magyar Merkurius* kiadási terve 1794 őszén határozottan „Installátzió”-ra, vagyis főispáni beiktatásra írt alkalmi versről beszél.

A Teleki Sámuelhez szóló 3 ívnyi alkalmi vers tehát éppúgy lappang, mint az Aranka Györgyhöz írt vers elküldött, teljes szövege.

Előkerült azonban a Teleki-tékából Csokonaiak egy eddig ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhez: a *Diétai Magyar Múza*s egyik példányát ajánlotta a nagy könyvgyűjtőnek. A példány — ritka módon — őrzi eredeti rózsaszínű borítóját, s éppen a borító belső oldalán olvashatók a költő autográf sorai:

„Méltóságos Gróf és
Cancellárius Széki
TELEKY SÁMUEL
Ur' Ó Excellentiájának
alázatosan
ajánlja
az Író m. k.”¹⁶

Ezzel Csokonai ismert könyvbejegyzéseinek s könyvajánlásainak száma¹⁷ eggyel ismét szaporodott.

Bármily nyereség is azonban ez, sokkal fontosabb volna, hogy a Teleki Sámuelhez intézett három ívnyi alkalmi vers s az Aranka Györgyhöz szóló töredék teljes szövege előkerüljön (valamint a *Marosvásárhelyi gondolatok* elhagyott bevezető része).

Jancsó Elemér az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaságról szóló munkájában Csokonai „Arankához írt leveleinek kéziratát”-t említi az RNK Akadémiája [= Román Tudó-

¹¹ Uo. 217.

¹² Uo. 225.

¹³ Uo. 229.

¹⁴ L. MM. I, 129.

^{14a} Cs/ÖM. I. 140.

¹⁵ L. DEÉ NAGY Anikó i. m. 49.

¹⁶ Marosvásárhelyi Teleki Tudományos Könyvtár (Teleki Téka). Jelzete: To. 1548^b. Az m. k. = maga kezével.

¹⁷ Vö. Cs/ÖM. I, 168, 182, MKSz. 1975: 169 kk.

mányos Akadémia] kolozsvári fiókjának kéziratárában.”¹⁸ Kívánatos volna, hogy a Társaság rendkívül fontos levelezése, amelyből Janesó több mint ezret lemásolt, s halála miatt csak néhányat közölhetett,¹⁹ akadémiai szinten, közös kiadásban kerülhessen mielőbb a tudomány asztalára.

SZILÁGYI FERENC

Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műipar. A Joó János által szerkesztett *Hétlapok Műtudomány és Egyéb Hasznos Ismeretek terjesztésére*¹ (1838-ban megindított és félévi megjelenés után megszünt) című folyóirat kiadása után a *Műipar* volt a második jelentősebb vállalkozás annak érdekében, hogy színvonalas magyar nyelvű ipari folyóirat kerüljön az érdeklődők kezébe. Míg a *Hétlapok* elsősorban kisipari, műszaki, művészeti, iparoktatási célokat kívánt szolgálni, addig a *Műipar* főleg agráripari jellegű cikkeket tartalmazott és a viszonylag elmaradott hazai mezőgazdaság gépesítését kívánta elősegíteni.

A *Műipar* a „Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő” szakosztálya felügyelete alatt jelent meg. Szerkesztői Kacs Kovics Lajos és Török János voltak. A folyóirat alcíme utal a tartalomra is: „Heti Közlöny a géptan, vegytan, mű- és gyáripár köréből.” A lap első száma 1841. július elsején jelent meg a *Magyar Gazda* melléklapjaként, utoljára ugyanez év december 23-án látott napvilágot, majd beolvadt a főlapba.² Tanulmányunk csupán a lap beolvadás előtti korszakával kíván foglalkozni.

A múlt század harmincas-negyvenes éveiben hazánkban már jelentkezett olyan igény, hogy az általánosabb jellegű sajtótermékek mellett szakfolyóiratok is jelenjenek meg. Ezen a területen az orvostársadalom mutatott példát a viszonylag hosszú életű *Orvosi Társ* (1831–1848) megalapításával. Az ipari műszaki terület nem könyvelhetett el hasonló eredményt ebben az időben, csupán igen szerény kezdeményezésekről beszélhetünk.³

Azonban a *Műipar* megjelentetése mégis jelentős kísérletnek tekinthető, mert alapvető célkitűzései lényegében a reformkor programjának a szolgálatába szegődtek és annak megvalósítását igyekeztek elősegíteni.

De a *Műipar* célkitűzéseiről leghelyesebbnek látszik idézni magukat a szerkesztőket, ahogy azt a Helytartótanácsához benyújtott kérvényükben megírták: „Gyorsan és pontosan fogja tájékoztatni ez a lap a közönséget mind azon felfedezésekről és tapasztalatokról értesíteni, melyeket a gazdasági technológiában és mechanikában sikerült elérni, vagy megpróbáltak a honi és külföldi vállalatok, cukorgyárak, sör- és pálinkafőzések . . .”⁴

A „K. F. Egyetem betűivel” nyomott lap első számában a „Vezérszó”-ban még bővebben fejti ki a célkitűzéseit, melyek lényegében a Magyar Gazdasági Egyesület céljai is:

„Fő törekvésünk tehát egyedül az leszen hogy a' mezőgazdasági műiparnak és kereskedésnek hazánkban fejldezésére 's gyarapodására eszközül szolgáljunk. Jelenen: miután a' m. Gazdasági Egyesület kebelében műtani szakosztály keletkezett, ennek munkáit latit hiven közölve, mint mező gazdaságra nézve a Magyar Gazdában, azon akadályokat

¹⁸ L. JANCsó i. m. 399.

¹⁹ L. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények [Kolozsvár.] 1970: 189–196.

¹ BATÁRI Gyula: *Az első magyar ipari folyóirat, Joó János „Hétlapok”-ja.* = OSZK Évkönyve 1968–1969. Bp. 1971. 361–372. l.

² SZALÁDY Antal: *A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780–1880-ig.* 161. l.

³ TURÁNYI Kornél: *Az első műszaki és ipari szakfolyóiratok Magyarországon.* = Magyar Könyvszemle. 1967. 3. sz. 255–258. l.

⁴ Országos Levéltár Ht. Dep. grem. 1840–9–48.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. V. köt.* Bp. 1896. 764–768. l.

⁶ *Magyar Irodalmi Lexikon. III. köt.* Bp. 1965. 411. l.

födözzessük föl, mellyek hazánkban általán nézve, s annak egyes vidékein és helyein a gazdasági müipar haladásának utjában állanak, 's nevezük meg a' módokat és eszközöket, mellyek a' felfedezendő akadályok elmozdításául alkalmasak lehetnének.

Gyenge tehetségeinket pótolni fogja esüggedhetetlen igyekezetünk, mellynél fogva a' külföld müipar-vállalatának sikerét 's ennek okait folytonos figyelemmel kísérendjük, de még inkább azon lelkes hazafiak, kiktől lapjaink elősegítésében munkás részvételt annyival alaposabban reménylünk, mert ezt többen megigérni szívesek valának, s' mert a' mütani ismeretek terjedése saját érdekökben fekszik, hogy hazánk reményteljes sarjadéki kedvet nyervén azon tudományok művelésére, mellyek hazánkban eddigelé tisztelőinek kegyeret nem adhattak, 's ezek segítségével ügyes gyártókká képezendvén magokat, zárják be ama' nyugoti kapukat, honnan . . . annyi kontár menekszik hozzánk elhagyott honából, . . . Mert valljuk meg legnagyobb bajunkat: minthogy műgyetemünk (politechnicum) nincs, addig nem igen remélhetünk ügyes gyárosokat, míg gyáraink szaporodni nem fognak, 's viszont ezek szaporodásának fő akadály: hogy ügyes gyártóink nincsenek.

Mi a' lapjainkban közlendő müipari tárgyakat közelebb érinti, ezek között fő helyet foglaland el a géptan (mechanica) továbbá czukor-, szesz-, ser-, eczet-, keményítő-gyártás, selyemtenyésztés, — ide nem értvén azon nyers anyagszerek természetmódját, mellyek bár gyárakban dolgoztatnak fel, de kizárólag mezőgazdaság körébe, 's így a' „Magyar Gazda” lapjaiba tartoznak. Nem mulasztandjuk el honi gyáraink részletes leírását, 's azok működésének sikerét vagy sikertelenségét adatokkal felvilágosítva közölni. Végül, ha olvasó közönségünk többségének igényeivel egyezni fog, a' természettudományok köréből szinte fogunk néha kedveskedni apró közleményeket . . .

Szerkesztők”

Tehát lényegében a *Müipar* az iparfejlesztés elé háruló akadályokkal, a külföldi példákkal, külföldi lapok referálásával, hazai szerzőknek a tárgyhoz tartozó írásainak a közlésével, iparoktatási problémákkal, általában műszaki és gyáripari kérdésekkel kívánt foglalkozni.

Ami a szerkesztők személyét illeti elsőnek talán Kaeskovics Lajos (1806—1891) ügyvéd, bíró, publicista, politikus nevét említjük meg. Élénk résztvevője volt a pozsonyi reform országgyűléseknek, kapcsolatba került Kossuthtal és Széchenyivel is. Majd Pesten a kiseddóvók szervezését propagáló egyesület, később az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára lett. E minőségében szerkesztette a *Magyar Gazdát* és egyben a *Müipart* is. A másik szerkesztő Török János (1809—1874) író, szerkesztő, publicista, mezőgazda. Tanulmányai befejeztével gazdatiszti pályára lépett. Kaeskovicshez hasonlóan ő is az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben tevékenykedett, egy ideig titkára is volt. 1846-tól egyedül szerkesztette a *Magyar Gazdát*. Széchenyivel annak élete végéig szoros kapcsolatban állott. A *Müipar* társszerkesztője volt.

A *Müipar* rövid féléves megjelenési ideje alatt lényegében beváltotta ígéreteit, magvas cikkeiben, beszámolóiban foglalkozott a beígért témákkal, több külföldi — elsősorban német — folyóirat cikkeit ismertette. A magyar szerzők tollából erőd írások közül a legérdekesebbek a hazai gyárak működéséről közölt beszámolók.

Talán néhány jellemző cikk, közlemény címének a felsorolása érzékeltetheti az egy héten kétszer megjelenő *Müipar* tartalmának jellegét. Az első szám a „Vezérszó” mellett K-g. tollából a cukorgyártásról és a cukorfajtákról közölt egy tanulmányt, egyébként a későbbiekben is előszeretettel foglalkoztak cukoripari témákkal. A második füzet beszámolt „A m. Gazdasági Egyesület mütani jelentése 1841-dik évi június 3-kán Pesten a' n. casinóban tartott ülése eredményeiről”. Érdekes módon itt is napirendi pontként szerepelt a hazai cukorgyártás kérdése: „Mellyek azon akadályok, mellyek a' czukorgyárak emelkedését hazánkban hátráltatják, 's mellyeknél fogva a' fennálló oly kevés jövedelmet adnak? Nem volna-e czélszerűbb, ha a gazda csupán czéklatermesztésre szorítkoznék 's répáját a' gyártóknak engedné át, legalább addig, míg a czukorgyártást önmaga is tökéletesen be fogta tanulni?” A beszámoló szerzője „Kaeskovics Lajos, mint szakosztályi jégyszó.”

A műtani szakosztály nevében Andrásy György gróf szakosztályi elnök felszólította a „honi cukorgyárak tulajdonosait . . . : lennének szívesek gyáraik állapotjáról e' szakosztályt körülményesen értesíteni.” Az első ismertetést „Gróf Forgách Antal, mint a' gácsi répacukor-gyártó részvényes egyesület' képviselője” írta. E közlemény a július 8-iki számban látott napvilágot.

Az 5. számban található a „Gépekről” című cikk igen érdekesen indokolja a gépek, a gépesítés szükségességét hazánkban:

„Legtöbb haszon háramlik ezek által a' földművelő gazdára, ki gépek használatával sok embererőt és napszámot nyer . . . A munkások osztályára szinte jótékonyan hat a gépek használata, mert péld. míg a férfiak kinn a' mezőn dolgozhatnak, nők a' cséplőgép és szecskavágó mellett szinte kereshetnek családaiuknak . . . mily nyereség háramlik gépek' használatából az egész országra? . . . Gépek által tehát sokkal nagyobb mennyiségű áru készül, mint mennyire a' hazának szüksége van. Ezen árufölösleg eladásul külföldre szállítatik, 's helyébe pénz hozatik be, vagyis a' kereskedési mérleg kedvezővé válik.”

A hatodik szám Katona Dienes „Honi indigó” című cikkét közölte. A „Sajtőkészítésről” négy füzetben folytatólagos tanulmányt jelentettek meg. A „Térképek készítőse”-t Gyóry Sándor „m. academia r. tag” írta. A „Vegyten tágabb értelemben” című írás hét folytatásban jelent meg.

Egy magyar műszerész által készített cséplőgépről számol be: „Bezeredy Mihály, praefectus” — „Pápai (Veszprém várm.) cséplő gép.” című cikkében a 19. számban.

„Ipar-iskolák' hasznai az iparúzó osztályra nézve” című cikk foglalkozott a hazai iparoktatási problémákkal a 8. számban. A nők oktatásáról „Néhány szó a' nőnem korszerű képzéséről” a 47. számban kapunk híradást.

A 32. füzetben közzétett „Ipar törekvés” című közlemény hangsúlyozza, hogy „Az egész mívelt világ ipar-versenyre kelt és ki első nem lehet, törekszik, hogy legalább utolsó ne maradjon.”

Talán a felsorolt cikkek címei némileg érzékeltetik, hogy miért nem tudott népszerűsége vergődni a lap a egyes tartalmú folyóiratokhoz szokott közönség körében, a nagyon szűk szakértői réteg még nem volt képes ekkor eltartani egy műszaki jellegű lapot, még akkor sem, ha az elsősorban mezőgazdasági szempontból közelítette meg a problémákat.

A cikkek jelentős része nem eredeti közlemény volt, ezért talán nem lesz érdektelen, ha felsoroljuk azokat a külföldi lapokat, amelyekből referálták vagy átvettek közleményeket a szerkesztők:

Actionär, Allg. Anz., Allgemeine Encyclopädie der Gesammten Land- und Hauswirtschaftlicher, Echo du Monde Savant, Gewerbe Blatt, France Industrielle, Industrie und Gewerbe Blatt, Innerösterr. Indust. u. Gewerbe Blatt, Mechanics Magazine, Polytechn. Journ., Verk. u. Mith. d. Gew. V. zu Köln, Wiener Allgemeine Zeitung, Zeitschrift für Inner Oestereich's Industrie und Handel (Wien).

A körülményekhez képest szélesnek minősíthető folyóirat bázis, amely három nyelvtérület lapjaiból tevődött össze, bizonyára tovább szélesedett volna, ha a *Műipar* kedvezőbb körülmények között hosszabb időt ér meg. E rövid ideig folytatott referálási tevékenység is jelentősnek nevezhető és bizonyára hatással volt a későbbi műszaki jellegű folyóiratok hasonló tevékenységére.

Megemlíthetjük, hogy a *Műipar* összes füzetét magába foglaló bekötött kötetét egy, minden cikkre kiterjedő tartalommutató egészíti ki, ahol utalás történik a füzet számára és a lapszáma is.

Az utolsó, 51. számban búcsúztak a szerkesztők az olvasóktól, egyben bejelentették, hogy a *Műipar* a „*Magyar Gazdába* olvadand; s onnantul korlátoltabb leendvén folyóira-

tunk lapszáma, azt csupa gyakorlati tárgyak is eléggé befogják tölthetni." Majd érdekes formában köszöntik az olvasókat:

„Tehát a' vegytan nevében: Isten hozzád szives olvasó! — köszönet béke türelmedért; s bocsánat azoktól, kik mint okszerű gazdák a' vegytan főbb vonásaival már közlebb valának ismerősök akkor is, midőn e' társalap megindult, 's gyakorlati közleményeink megelőzéséül a' műipar előcsarnokában szives magyar gazdánk' vendégszeretettü engedelméből tán hosszadalmasan is értekezünk a természet elvei 's szabályai felett. Bennünket a' tiszta szándék öntudata mellett azon meggyőződés vigasztal: hogy természettudományi elvismeretek nélkül földmivelőből sem gazda, sem iparüző nem lehet okszerű; 's minden gyakorlati fogás örökre tapogatodzás fog maradni, ha a' természettudományok fátylavilágánál azoknak okait 's elveit nem tapinthatja meg: vigasztal továbbá édes hiedelmünk, melly szerint természettudományi cikkeink úgy valának irányozva, hogy azokat, kik előtt a' közlött tárgyak nem valának ismeretlenek, legalább a' vagytan' magyar műszavaival barátkoztassuk meg, nem szárazon csupa elsorozás által, hanem mennyire lehetett, érdek gerjesztőleg.”

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *Műipar* a maga szerény lehetőségei közepette hozzájárult a magyar műszaki, ipari és természettudományos szaknyelv megteremtéséhez, alkalmat adott néhány ipari, műszaki tárgykörrel foglalkozó szakembernek írásai publikálására, igyekezett olvasóközöniséget teremteni e tárgyköröknek és az érdeklődést felkelteni a hazai „műipar” iránt. A *Műipar* kiállt az önálló magyar mezőgazdasági ipar megteremtése mellett, de rámutatott arra is, hogy a fejlettebb magyar ipar nem képzelhető el a magyarországi ipari közép- és felsőfokú oktatás megteremtése nélkül, végül pedig népszerűsítette a külföldi műszaki eredményeket idegen nyelvű folyóiratok szakeikkeinek az ismertetése által.

BATÁRI GYULA

A „Gutenberg“ az első munkás szaklap Magyarországon (1865—1867). Aranyossy Lajos pesti betűszedő 1865-ben előfizetési felhívást bocsátott ki *Könyvnyomdászati Füzetek* című havi folyóiratára. A kevés előfizető jelentkezése azonban elvágta az útját e folyóirat megindulásának.¹ Ebben az évben Tóth István² egri nyomdász szintén nyomdászati szaklap megindításán fáradozott, amely meg is valósult. Az *Eger* című lap 1865. október 26-i számában arról olvashatunk, hogy 1866. január 1-től Egerben *Gutenberg* címen fog megjelenni „A nyomdászat, s a vele rokon szakmák közlönye”. Az újság hírt adott arról is, hogy az új folyóirat „Mutatvány száma” 1865. október 15-én már meg is jelent.

Miután a folyóiratot mindeddig a szakirodalomban még nem dolgozták fel részletesen, szükségesnek tartjuk annak bemutatását.³

A folyóirat — mint már fentebb utaltunk rá — 1865. október 15-én „Mutatvány lappal” indult. Ennek „Ügytársainkhoz” intézett vezéreikkből megismerhetjük a folyóirat célkitűzéseit. A vezéreikk a következőképpen hangzik:

¹ NOVÁK László: *A nyomdászat története V. könyv* 1801—1867. Bp. 6. n. 95. old.

² Tóth István (1832—1907): nyomdász. 1860-ban került Egerbe, ahol az érseki líceumi nyomda technikai igazgatója lett. Jelentős munkát végzett az üzem műszaki fejlesztésének terén. (Nyomdászati Lexikon. Bp. 1936. 482—483. old.)

³ Vö. *Munkásmozgalom és kultúra*. 1867—1945. *A magyar munkásmozgalom kulturális tevékenységének válogatott dokumentumai*. Összeállította és az összekötő szöveget írta SZILÁGYI János. Bp. 1979. 31—32. old. — A *Gutenberg* mostoha utóéletére utal az is, hogy NAGY József: *A Heves megyei munkássajtó kezdetei* című írásában (Hevesi Szemle, 1980. II. sz. 57—60. old.) meg sem említi.

„Midőn az első Magyar nyomdászati szakközlöny mutatvány lapját t. ügytársainknak bemutatjuk, e kérdést merjük hozzájuk intézni: valjon szükségesnek találják-e azt?

Mi azt hisszük, hogy követve a külföldi nyomdászok példáját, ennek szükségét kétségbe nem vonhatjuk, s ezt mondjuk: hogy igen!

A haladás korszakát éljük — a művelődésben ma már előre törekszik minden nemzet. S szakmánk a külföldön napról-napra halad, ki tagadhatja, hogy e haladás tényezői a szakközlönyök, melyekből ma már tizenötöt számít a külföld.

Igen, tizenöt szakközlöny képviseli külföldön szakmánk érdekeit! s mi magyar nyomdászok még eggyel sem birunk!

S mi még most sem ismernők fel, hogy soha nem volt eszmecsere a magyar nyomdászoknak oly nagy szükségök, mint jelenleg?

Mi sok minden történik közöttünk, melyet egy lapban tárgyalni szükséges; mily nehéz az általános haladás, ha ügytársaink egyesek ismereteit, tapasztalatait, saját javunkra nem fordíthatják? Mily nehezen jutnak tudomásunkra a külföld vívmányai, az ügytársak társadalmi viszonyai, mily kevés ismereteink vannak művészetünk történetéről, mily keveset tudunk a vidéki nyomdák helyzetéről, mily nagy szükségünk van anyagi helyzetünk javítására, a kárhozatos concurrentia ellenében; mily lazult a könyvkereskedői és kiadói hitel — s üzlet viszony? — mily keveset tehetünk — majdnem semmit, érdekeink jogos és részrehajtatlan képviselésére? Továbbá hol tárgyalhatjuk szakmánk erkölcsi és anyagi hátrányait? Segélyegyletünket hol lehetne leginkább ismertetni és az e körüli eljárást ellenőrizni, az önképző egyesület hol találna hathatósabb szószólót, mint e szakközlöny hasábjain? A szép egyetértést, mely erőssé tesz, mi által hozhatjuk leginkább létre? Nem-de egy szakközlöny által?

Nem hozhatunk fel több okot ennek igazolására — s reméljük, hogy ezáltal csak az általános kívánságnak teszünk eleget, midőn e szerény vállalat szerkesztését és kiadását elhatároztuk, melynek még azon feladata is leend, hogy a főnökök érdekeit úgy, mint a segédekét, híven és részrehajtatlanul képviselje.

Mindezek elérésére mindent elkövetünk, hogy lapunkban, a nyomdászat terén műértős, s a nyomdászatot pártoló tehetségekkel találkozzunk.

Isten áldja meg művészetünket!”

A folyóirat első száma 1866. január 1-én jelent meg, az utolsó pedig 1867. december 15-én. Két év alatt negyvennyolc szám látott napvilágot. Az egyes számok kéthetenként jelentek meg. A nyomtatást mindvégig az egri liceumi nyomdában végezték. A lap A/4-es méretben jelent meg, néhány szám kivételével négy oldal terjedelemben. A példányszámról jelenleg nincs adatunk. A lapban erre vonatkozóan sehol sem olvashatunk.

A szerkesztő munkáját az ország nagyobb városaiban, illetve Bécsben megbízott személyek segítették. Pesten Buschmann Ferenc és Kertész József, Debrecenben Fries József, Bécsben Schwartz Sándor volt a megbízott.⁴

A folyóirat terjesztése jelenlegi ismereteink szerint előfizetés útján, postán történt. Az előfizetési díj egész évre 2 Ft, 40 kr., félévre 1 Ft, 20 kr., negyedévre 60 Kr., 1 hónapra 20 kr. volt.⁵ Tehát egy szám ára — tekintve, hogy havi két alkalommal jelent meg — 10 kr. volt. Az előfizetők biztosítása, illetve számuk növelése érdekében évenként előfizetési felhívást mellékeltek néhány számhoz.⁶ Az előfizetők számára vonatkozóan csak egy adatunk van. Szegedre 1866 tavaszán 6 példány járt.⁷ Tudunk arról, hogy a bécsi nyomdász továbbképző egyesület olvasó szobájába is járatták a Gutenberget.⁸

A folyóirat 48 számában, illetve a mutatvány számban 65 szerző írása olvasható. Ezek közül sok az álnéven közölt anyag. A valódi nevükön író munkatársak közül a szer-

⁴ Gutenberg (G), 1866. 1. sz.

⁵ G 1866. 3. sz.

⁶ G 1866. 6. sz.; 13. sz.

⁷ G 1866. 8. sz.

⁸ G 1866. 2. sz.

kesztőn kívül eddigi kutatásaink szerint nyomdász volt Barázda Alajos,⁹ Brendtner József,¹⁰ Frics József,¹¹ Imreh Sándor,¹² Prohászka Ferenc,¹³ Szabó Elek.¹⁴

A szerkesztő a kiadvány külső munkatársaival való kapcsolat erősítése érdekében rendszerezítette a „Szerkesztői üzenetek” című rovatot. Ebben a szerkesztői köszönetek és kérések kaptak helyet. Például az 1867. évi 2. számban a szerkesztő D. I. szamosújvári nyomdászt a kolozsvári nyomdász segélyegylet történetének megírására kérte fel.

A folyóirat igen gazdag tartalmú. A közölt írások tartalmi szempontból a következő csoportokra bonthatók: a nyomdászat szakmai és történeti kérdései; a nyomdászok mozgalmi élete, szociális helyzete; hivatalos rendeletek, levelezés, könyvszemle, hirdetések, szépirodalmi anyag (versek).

A folyóirat egyik fontos feladatának tekintette a nyomdászok szakmai képzésének segítését. Ennek érdekében számos szakmai jellegű anyagot adott közre. Foglalkozott a nyomdászat gépesítésének aktuális kérdéseivel. Például bemutatott egy önkirakó nyomó gépet, és egy legújabb papírsimító gépet. Több cikket közölt a festékhengerekről. Érdekes leírásokat olvashatunk a fametszetek lemásolásáról, a víznyomat készítéséről. Külön említést érdemelnek Solymossy Pál¹⁵ cikkei a graphotypiáról és a kaucsuk-betűkről. A graphotypia Angliában feltalált képnymási eljárás volt, amely helyettesítette a fa, a réz és az acélmetszést. Több cikket olvashatunk a jó szedés követelményeiről, a szedés szabályairól. Fontos írás a sajtóhibákról szóló is.

A kiadvány széles teret adott a nyomdászat történetének. Két átfogó jellegű tanulmányt adott közre Solymossy Páltól. Az egyik *A könyvnyomdászat ősforrása* címet viseli. A közleményben olvashatunk a nyomdászat felfedezéséről, a könyvnyomtatás kezdeti eredményeiről, a nyomdászat technikai fejlődéséről. Solymossy másik írásában az újkori könyvnyomdászatot mutatta be (*A könyvnyomdászat a jelenkorban*). Ebben az írásában főként a nyomdászat technikai fejlődését vázolta. Írt például a gyorsajtóról, a sztereotípiáról, mint új sokszorosítási eljárásról.

Egy híres nyomda — a pesti Trattner—Károlyi — önálló monográfiát kapott (Szabó József munkája).¹⁶ Ugyancsak a szerzőnek *A hazai könyvnyomdászat története* című munkájából közölte a folyóirat *A pozsonyi könyvnyomdák története 1610-től 1826-ig* c. fejezetét. Prohászka Ferenc a komáromi nyomdák történetének vázlatát nyújtotta.

A híres nyomdászok közül három — Franklin Benjámín, Trattner János, Lukács és Szilády Károly — élettörténetét olvashatjuk a lapban.

Említésre méltóak a nyomdászat történetéhez kapcsolódó írások közül a papírgyártással és a magyarországi cenzúra történetével foglalkozóak. Rendkívül értékes anyag az 1866. évi 10. számban a „Pesten 1848. június 2-án kiadott nyomdász árszabály.” Ez volt az első kollektív szerződés Magyarországon.

⁹ Barázda Alajos: Betűszedő volt a Pallas-nyomdában Budapesten. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. Bp. 1895. 564. old.)

¹⁰ Brendtner József: 1845-ben született Szegeden. Nyomdavezető volt Budapesten a Légrady-testvéreknél. (SZINNYEI József *I. m.* 1. Bp. 1891. 819—920. old.)

¹¹ Frics József: nyomdász. (Szinyei *I. m.* 3. Bp. 1894. 754—755. old.)

¹² Imreh Sándor (1830—1895): nyomdász, több erdélyi nyomdaüzemben működött. (SZINNYEI *I. m.* 5. Bp. 1897. 99—101. old.)

¹³ Prohászka Ferenc: nyomdász, a komáromi könyvnyomdának évtizedekig volt ügyvezetője. (SZINNYEI *I. m.* 11. Bp. 1906. 171. old.)

¹⁴ Szabó Elek: nyomdász. 1867-től pesti nyomdákban dolgozott. (SZINNYEI *I. m.* 13. Bp. 1909. 178. old.)

¹⁵ Solymossy Pál: Író. Cikkei jelentek meg a *Hölgyfutárban*, az *Ország-Tükörben*, a *Koszorúban*, a *Gutenbergben*. (SZINNYEI *I. m.* 12. Bp. 1908.)

¹⁶ Szabó József: Az Athenaeum részvénytársaság könyvelője volt. 1874-ben halt meg. (SZINNYEI *I. m.* 13. Bp. 1909. 223—224. old.)

Időnként közölte a folyóirat a magyarországi és az erdélyi nyomdák számát. Az 1866. évi 10. számból megtudjuk, hogy akkor Magyarországon 88, Erdélyben pedig 17 db nyomda volt. A nyomdákra vonatkozó adatok közlése nemcsak praktikus célokból történt, hanem hazafüti büszkeség is motiválta azt. Erre engednek következtetni a következő sorok: „...nyomdászatunknak nagyinak kell lenni, ha a külföldnek örökös adóssai maradni nem akarunk, — művészetünknek nemzeti jellegűnek kell lenni, haladni, s azon poleot elérni akarjuk, melyen a külföldi művészetet látjuk.”¹⁷

„Vegyesek” címmel állandó rovata volt a lapnak, ahol a nyomdaipar fejlődésének eredményeiről, a nyomdák termékeiről, a nyomdászok egyesületi életéről, s minden a nyomdászattal összefüggő kérdéstről hírt adott a lap. Megtudjuk például, hogy 1866-ban új nyomda nyílt Marosvásárhelyen és Gyöngyösön, 1867-ben pedig Nyíregyházán. Az 1866. évi 6. szám tudósít arról, hogy Egerben megjelent a Zsasskovszky-testvérek *Egri dalnok* című dalgyűjteménye. Az 1867. évi 19. számból megtudjuk, hogy a pesti nyomdász önképző egyeslet tagjai dalárdát alakítanak.

Érdekes, forrásértékű statisztikát közölt a folyóirat 1866. évi 10. száma hírlap és folyóirat irodalmunkról. Ekkor Budán és Pesten hetvenöt lap jelent meg (51 magyar, 15 német, 3 román, 2 szlovák és 2 szerb nyelven.) Ezek között volt 10 napilap, 63 heti, illetve havi folyóirat. A lapok közül 16 politikai, 12 szépirodalmi, 3 népies, 2 nemzetgazdasági, 2 hirdetési, 6 vallási, 2 ifjúsági, 6 humoros jellegű volt. Kiadtak 6 divatlapot is. A lapok összesen 109 900 példányban jelentek meg.

A folyóirat nemcsak Magyarországról, hanem a világ más tájairól is közölt nyomdászati vonatkozású híryanagot. Ezek a korabeli nyomdaipar fejlettségi szintjét is mutatják. Lipcsében az 1866. évi 5. szám szerint 42 nyomda, s 223 könyv, mű- és zenemű kereskedés van. Az 1866. évi 13. szám hírt adott arról, hogy Lipcsében „Hildebrand oly gépet épít, mely hét hengerrel, hét festékművel, s nyolc alakzattal ellátva óránként 14 000 példányt nyom le”. Ugyanez év 18. számában pedig a következőket olvashatjuk „A Londoni Times jelenleg 370 személyt foglalkoztat, naponként 65 000 példányban nyomtatik, ez óriás lap!”

A kiadvány népszerűsítette a korabeli nyomdászati szakirodalmat is. Az 1867. évi 1. számában felhívta a figyelmet Barázda Aladár Nyomdász zsebnaptár, nyomdászok számára 1867-re című művére.

A lap kivette részét a nyomdász szaknyelv megújításából. Például az 1866. évi 23. számban a következő idegen műszavak magyarosítására tett javaslatot az egyik szerző: form — alak, columme — oszlop, vacat — üreslap, tabelle — vonalzat, quadraten — négyzetek.

A folyóirat szerkesztője nagy figyelmet fordított a Pest-budai Könyvnyomdászok Önképző Egyesületének bemutatására. A Pest-budai Könyvnyomdászok 1865 júliusában határozták el, hogy a már 1862. óta működő segélyegyletükön kívül létre hoznak egy önképző egyesletet is. Ennek előkészítéséről *Brendtner József*, az egyik alapító számolt be A budapesti nyomdászok önképző egyeslete című írásában, melyet a Gutenberg 1866. évi 1. számában közölt. Az 1866. évi 14. számban olvashatjuk az egyeslet ideiglenes bizottságának a Gutenberghez címzett, 1866. július 15-én keltezett levelét, mely az egyeslet alakítását így indokolta: „A Pest-budai nyomdász-segédek, kiknek a belső összekötő kapocs hiánya egykori társadalmi állások elvesztését okozná, az üdvös közszellem felélesztése és az őket megillető állás visszaszerzése végett, más városok munkásképző egyesleteinek mintájára nyomdászati önképző egyesletet alakítanak.” Ugyanez év 16. számában pedig az egyeslet alapszabályait közölte a szerkesztő. Az 1866. évi 14. számtól kezdve Önképző egyesletű címmel rovat is indult a lapban.

¹⁷ G 1866. 24. sz.

Az 1866. évi 22. számtól a szerkesztő időnként közreadta a Szemle című rovatát, melyet két, jelenleg ismeretlen nevű pesti nyomdász készített. Ebben főként a pest-budai nyomdász önképző egyesület életéről számoltak be. Az 1867. évi 14. számban közölt Szemle rovatban olvashatjuk a *Hirsch Lipót*¹⁸ által készített „a hazai nyomdászattal foglalkozó munkások anyagi helyzetének javítására czélzó indítványt”, melyet az önképző egyesület választmányára el is fogadtatott.

A lap a pest-budai nyomdászegyletben elhangzott ismeretterjesztő előadások közül kétnek is közölte a szövegét. Szöllőssy Mihály¹⁹ 1866. október 28-án a gyorsírásról elhangzott előadását és Kun Pál²⁰ 1866. december 2-án a nyelvészetről tartott előadását közölte a folyóirat.

A lap sokat foglalkozott a korabeli nyomdászok mostoha helyzetével is. Hírt adott nagy munkanélküliségről, a vasárnapi munkaszünet hiányáról és egyéb szociális kérdésekről. Különösen nagy visszhangot váltott ki az olvasók körében az 1866. évi 14. számban közzétett Anyagi helyzetünk című írás.

Időnként közölte a szerkesztő a Pesten átutazó hazai nyomdászok nevét. Tájékoztatót a pesti beteg nyomdászok létszámáról is. Rendszeresen közölte az elhunyt nyomdászok neveit. A híresebb nyomdászok esetében nekrológot is jelentetett meg.

A kiadvány közölte a sajtóval kapcsolatos hatályos hivatalos rendelkezéseket. Bizonyára az 1867-es kiegyezés adott okot az 1848. évi sajtótörvények leközlésére, az 1867. évi 6. és 7. számban. Az 1867. évi 7. számban közreadta az 1867. február 25-én kelt Miniszteri előterjesztvényt, a sajtóvétségek elbírálásáról. Ugyanebben a számban jelent meg a beltügyi és az igazságügyi miniszter 1867. március 17-i rendelete, a sajtóviszonyokról. A folyóirat 1867. évi 11–14. számaiban olvasható az igazságügyi miniszter 1867. március 17-i rendelete, a sajtóvétségekben ítélezhető esküdtszékek felállításáról.

Különösen az 1866-os évfolyamban a szerkesztő sok levelet közölt. Összesen 39 levél található a lapban. A levélírók — akik nyomdászok voltak — a következő helyekről valók: Arad, Bécs, Debrecen, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Pest, Prága, Szatmár és Szeged. A legtöbb levelet Pestről közölte a szerkesztő. A levelek írói általában a nyomdászok életéről, a nyomdászat jelentősebb eseményeiről számoltak be. A levelezés sok rokon vonást mutat a Vegyesek rovat anyagával.

Az 1866-os évfolyamban könyvszemlélt közölt az egri és a debreceni nyomdában 1865-ben előállított könyvekről és más önálló kiadványokról. Ezekből megtudjuk, hogy az egri liceumi nyomdában a jelzett évben 54 féle kiadvány jelent meg. Az év terméke volt Zsaskovszky Ferenc²¹ és Endre²² neves egri zenészek *Orgonaiskola* című műve, az Ihász

¹⁸ Hirsch Lipót (1841–1920): nyomdai munkás, majd igazgató, a magyarországi lassaléanus mozgalom vezető személyisége. Részt vett a nyomdászok segélyegyletének, majd önképző körének megalakításában. Egyik alapítója és 1868-tól 1869 nyaráig elnöke volt az Általános Munkásegyletnek. (Munkásmozgalom történeti Lexikon). Bp. 1972. 202–203. old.

¹⁹ G. 1866. 22. sz. — Szöllőssy Mihályról nem találtunk adatokat.

²⁰ Kun Pál (1842–1891): nyelvész. (Szinyei I. m. 7. Bp. 1900. 461–464. old.) — G. 1867. 3. sz.; 4. sz.

²¹ Zsaskovszky Ferenc (1819–1887): karnagy és zenetanár. Zsaskovszky Endre bátyja volt. 1846-tól Egerben székesegyházi karnagy. Öccsével közösen írt énekkiadványai országsgazerte elterjedtek. (Szinyei József I. m. 14. Bp. 1914. 1924–1925. old.)

²² Zsaskovszky Endre (1824–1882): zeneszerző, orgonaművész. 1850-től az egri székesegyház karnagya, 1852-től pedig az egri tanítóképző zenetanára volt. (Sebestény Sándor I. m. 59. old.)

Gábor²³ nyelvész által az algimnáziumok I, II, III. osztályai számára írt, magyar nyelvtankönyve, Mindszenythy Gedeon²⁴ költő által szerkesztett *Egri Népkönyv* III. füzeté, az 1866. évre készült *Egri Képes Naptár*. Ebben az évben is itt nyomták az *Eger* című politikai és vegyes tartalmú hetilapot, s Horner István²⁵ gyöngyösi orvos által szerkesztett *Hasonszenvi Közlönyt*.

A folyóirat hirdetések közlésére is vállalkozott. Az előfizetők hirdetéseit díjtalanul közölte a lap.²⁶ A hirdetéseknek külön rovata volt a lap utolsó oldalán. Érdekes a hirdetési rovat címének változása is. Ezek így változtak: Figyelmeztetés, Ajánlközesök, Felhívás, Hirdetés, Hirdetmény, Üzleti hírek. A hirdetések a lap profiljának megfelelően a legtöbb esetben a nyomdászok álláskeresésével, illetve a nyomdatulajdonosok állásközléseivel kapcsolatosak.

A szerkesztő közölt verseket is. Összesen 23 vers található a lapban. Ebből 14 eredeti, 4 utánközlés és 5 átdolgozás. Az eredeti versek egy részének szerzője Nagy Sándor.²⁷ Az utánközlések az 1840-ben kiadott Gutenberg-albumból valók. A versek többsége a nyomdászattal és a sajtóval kapcsolatos témákról szól. Ilyenek Nagy Sándor Egy ifjú nyomdásznak, A Nemzet és Sajtó, Mindszenythy Gedeon A nyomdász, Gutenberg című versei.

A szerkesztő a folyóirat szemléletessé tétele érdekében illusztrációkat is közölt. Ezek többségét Sajóssy Alajos²⁸ neves egri festőművész és rajztanár készítette. Például közölt rajzokat a korabeli nyomdagépekről, nyomdászati eszközökről, régi nyomtatványokról.

Az új orgánumot az olvasók nagy örömmel fogadták. Ezt a szerkesztőhöz beküldött leveleikben is kifejezésre juttatták. Szóllóssy Mihály Szegedről 1866 januárjában ezeket írta: „Az első hang, mit e lapok hasábjain hallok, az öröm, a lelkesülés hangja, azon öröme, hogy végre megnyílt a tér, melyen egyesülhetünk szellemileg művészetünk emelésére, s érdekeink, s anyagi helyzetünk jobbításának előmozdítására.”²⁹ Burch Ágoston Kolozsvárról 1866 februárjában küldött levelében így kiáltott fel: „Már régen volt szükségem egy ily hasznos szaklapra.”³⁰ Nagy Lajos Szatmárról 1866. március 8-án ezeket írta: „... megjelenésével mintegy felvillanyozni látszik a szétszórt, hallgatag erőket.”³¹ Ugyanő versben is hangot adott örömeinek. Versének címe: *Baráti hangok a Gutenberg olvasóihoz!*³²

A szerkesztő az 1867. évi 23. számban nyilatkozatot tett közzé, amelyben ezeket olvashatjuk:

„Tudomásomra jutott, hogy Pesten az önképző egyesület köréből új szakközlöny indul meg, minélfogva a Gutenberget ezév végével megszüntetem.

²³ Ihász Gábor (1805–1881): nyelvész. 1830-tól különböző helyeken gimnáziumokban tanított. Számos magyar nyelvtankönyvet és nyelvészeti tárgyú munkát írt. 1846-ban Székesfehérváron kiadott iskolai nyelvtankönyve még életében 20 kiadást ért meg. (Magyar Életrajzi Lexikon. I. Bp. 1867. 669–670. old.)

²⁴ Mindszenythy Gedeon (1829–1877): költő. 1857-től az egri tanítóképző tanára, 1859 májusától igazgatója volt. Sírja az egri Hatvani temetőben van. (SEBESZTÉNY Sándor I. m. 55–56. old.)

²⁵ Horner István (1808–1891): orvos. 1836-ban Gyöngyös tiszti orvosa lett. Ő alapította a Városi Kórházat. Egy évig szerkesztette a *Hasonszenvi Közlönyt*. (Heves Vármegye. Szerkesztette BOROVSKY Samu. Bp. 1909. 374. old.)

²⁶ G 1866. 11. sz.

²⁷ Nagy Sándorról nem találtunk adatokat.

²⁸ Sajóssy Alajos (1836–1901): festőművész. Tanulmányait Bécsben, Münchenben, Brüsszelben és Velencében végezte. 1881–1899 között az egri cisztercita gimnázium rajztanára volt. (SEBESZTÉNY Sándor I. m. 42–43. old.)

²⁹ G 1866. 4. sz.

³⁰ G 1866. 5. sz.

³¹ G 1866. 7. sz.

³² G 1866. 19. sz.

Alkalmat veszek magamnak egyuttal, hogy lapom t. olvasói szives pártolását, s lelkes munkatársaim, barátaim buzgó önzetlen fáradozását, megköszönöm; az új vállalatot pedig, mely tekintve a fővárosban csoportosult szellemi és technikai erőt, szép reményekre jogosít, szives pártolásukba ajánlom.”³³

A *Gutenberg* tehát kétévi fennállás után búcsút mondott olvasóinak. Története folyóirattörténetünk, s nyomdászattörténetünk szép fejezetét alkotja.

SZECSKÓ KÁROLY

³³ A tervezett Pesten kiadandó nyomdászati szaklap minden bizonnyal az 1869-ben induló *Typographia* volt.

SZEMLE

Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerkesztette CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980.

Immár sorozatnak tekinthetjük a *Művelődéstörténeti Tanulmányokat*, hiszen az 1979-ben megjelent első kötetet 1980-ban újabb követte, s reméljük a további folytatás sem marad el.

Az 1980-as kötet tematikájában az a felfogás tükröződik, amely a művelődéstörténetet a lehető legtágabban kívánja értelmezni, így régészeti (Benkő Elek: *A középkori falu régészeti kutatása*), művészettörténeti (B. Nagy Margit: *Kalotaszegi táblaképek*; Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*), nevelés-, jog-, könyvtár-, dráma- és zene-történeti tanulmányokat egyaránt találhatunk benne.

A már cím szerint is említett három íást, mivel azok e folyóirat profiljába kevésbé illenek, figyelmen kívül hagyva a többi dolgozatot kívánjuk röviden bemutatni külön figyelve azokra, amelyeknek írás-, könyv-, könyvtár- s értelmiségtörténeti vonatkozásai vannak.

A középkori értelmiség egy-egy rétegét tanulmányozza Varga Árpád és Tonk Sándor. Vargának *A váradi káptalan hiteleshelyi működése* című írása bevezetéképpen felvázolja a káptalan rövid történetét, ismerteti szervezeti felépítését, a káptalani iskola működését. Ez után tér rá a szerző a hiteleshelyi tevékenység részletes leírására, bemutatja az oklevélírást, az oklevelek kiállításának körülményeit, mechanizmusát, a kiállítást végző káptalani kancelláriai személyzetet úgy, hogy a legkiemelkedőbb kancelláristákról rövid pályaképet is rajzol. Mindezt a tanulmányíró széles körű forrásismerete és a vonatkozó szakirodalom magabiztos hasznosítása alapozza meg.

Tonk Sándor munkája *A középkori közjegyzőség Erdélyben* a kötet egyik kiemelkedő tanulmánya. Bár a közjegyzői tevé-

kenység elterjedését Erdélyben igen megnehezítette a hiteleshelyek páratlan tekintélye, azonban a kánonjog az egyházi ügyekben közhittel biztosított a közjegyzői oklevélnek, s ez a körülmény mégis tért nyitott a közjegyzők erdélyi működésének is. Tonk Sándor tanulmányában sokoldalúan elemzi az Erdélyben fennmaradt, mintegy harmadfél száz közjegyzői oklevelet. Tárgyalja a közjegyzői oklevél felépítését, leírja külsejét, jellemző keletkezési körülményeit. Részletes pályaképet rajzol a legismertebb erdélyi közjegyzőkről, akik közül külön említést érdemel Nicolaus Toscha életútja, ő az egyetlen aki „megpróbált igazi közjegyző módjára kötetlenül szabadon tevékenykedni”, ugyanis Erdélyben a közjegyzői munka — ellentétben Itáliával és Nyugat-Európával — nem nyújtott teljes megélhetést, papi vagy kancelláriai szolgálattal kellett jövedelmüket kiegészíteni. A tanulmány függeléként közli az ismert, középkori, erdélyi közjegyzők több, mint száz névből álló jegyzékét, amely tartalmazza felhatalmazásuk jellegét (pápai vagy császári), működési területeiket, az életükre, tanulmányukra, munkásságukra vonatkozó minden fellelhető adatot, valamint ezt kiegészítve 55 közjegyző signumának (közjegyzői kézjegyének) hasonmását.

Szabó Miklós és Kóczyány László dolgozatai ugyancsak az értelmiség történetébe vágznak, de már a későbbi századokra vonatkozóan. Szabó Miklós írása: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI—XVIII. században* Tonk Sándor már megjelent kiváló munkájához (*Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest 1979), hasonló igényű kiadvány előzetes felvázolása. 1521—1800 között 4623 név szerint azonosított erdélyi diák járt külföldön. A rájuk vonatkozó hatalmas, de még publikálatlan anyag statisztikai elemzését kapjuk ebben a cikkben, elsősorban az egyetemjárás időbeni alakulásáról, a diákok társadalmi és földrajzi származásáról, valamint a látogatott egyetemekről. E tanulmány szerteágazó

művelődéspolitikai és társadalomtörténeti tanulságainak még vázlatos ismertetésére sincs most terünk, engedjék meg mégis egyetlen kiegészítő megjegyzés. A diákok legnagyobb hányadát alkotó városi, mezővárosi, falusi s nem nemesi, azaz többségében értelmiségi származású csoportjáról kialakuló képet tovább árnyalhatja, ha azokat a társadalmi rétegeket is bevonjuk a vizsgálatba, amelyek a peregrinálás költségeit fedezték. Ezeknek a diákoknak a tanulmányi költségeit ugyanis általában nem maguk a diákok vagy családjaik viselték, hanem fejedelmi vagy főúri alumnusok voltak, sőt a XVII. század első felében Magyarországról közel azonos számban egyes városok vagy gazdagabb polgárok költségén jutottak el a diákok külföldi iskolákba. Tanulságos és érdekes szempont ezért a mecénások személyének megismerése. Jelentős eredményekhez vezetett ezen a téren például a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult 173 magyarországi diák külföldön nyomtatott disputációinak átnézése. Természetesen a kutatás ez irányú kiszélesítésére ilyen óriási mennyiségű anyag mellett nincs mód, mégis, mint kiegészítő szempontot érdemesnek tartottuk a fentiek megjegyzését.

Kóczyán László *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben* c. tanulmánya a göttingai és jénai egyetemen tanult erdélyi értelmiségiek hazai tevékenységéről számol be. A XVIII. század végén s a következő század elején itt tanult, s itthon elsősorban prédikátorként működő értelmiségieknek a sajátos erdélyi körülmények között furesa módon a halotti prédikációk műfajában nyíltak elsősorban lehetőségek a külföldön magukba szívott, racionalista történetnézetre alapozott, nem forradalmi, de társadalmi reformokat kívánó eszmék kifejtésére, népszerűsítésére. Aktuális ez a cikk, hiszen itthon is éppen mostanában kezdődött el az alkalmi beszédek rendszeres kutatása.

A két fenti tanulmány mellé sorolhatjuk Sipos Gábor írását: *A Marossszéki népoktatás a XVI. századtól 1848-ig*. Az 1979-es kötetben Sebestyén Kálmántól olvashatunk hasonló témájú dolgozatot Kalotaszegről. Siposnak a népoktatás fokozatos terjedését, az oktatás anyagi, személyi, tartalmi feltételeit, körülményeit elemző elaborátumát becses függelékként egészíti ki, a marossszéki tanítók XVI. századtól 1848-ig terjedő névsora.

A kötetben három könyvtártörténeti dolgozatot találunk. Gustav Gündisch (*Mattias Schiffbaumer 1547–1611 erdélyi superintendens könyvtára*) a szébeni Brukenenthal múzeumból gyűjtötte ki az egykori erdélyi püspök gondosan kötött, M. S. N.

monogrammal ellátott kötetét. E példászerű erudícióval megírt tanulmány a könyvtárban található művek tartalmi elemzésével rámutat, hogy Schiffbaumer erősen vonzódott a kriptokálvínizmushoz, s ezzel rávilágít arra, hogy a superintendens „az erdélyi szász egyháznak ama papjai közé tartozott, akik még a XVII. század folyamán is sokáig kitartottak a reformáció melanchtoni közvetítő irányzata mellett, s nem mondtak le a református egyházzal való kapcsolatáról sem”. Segítette volna az újabban nálunk is felülvizsgált kutatásokat, ha e cikkhez függelékként Schiffbaumer 65 kötetnyi 117 műből álló könyvtárának teljes jegyzékét is csatolni lehetett volna. E nagyobb részt tanulmányi ideje alatt, külföldön vásárolt könyvtár nem egyedülálló nagyságú a kor magánkönyvtárai között, mégis ilyen arányú vásárlásokra csak fejedelmi vagy főúri alumnusoknak tellett, ezért kérdéses, hogy Schiffbaumer valóban kizárólag a maga erejére utalva fejlesztette volna ki gyűjteményét.

A *Fejezetek a kolozsvári régi Lyceum-könyvtár történetéből (I)* György Lajos kiadatlan, posztumusz munkájából közöl egy részletet, amely a kolozsvári jezsuita, majd piarista akadémia könyvtárának 1693–1787 közötti történetével ismerteti meg, és summás tartalmi ismertetést nyújt a gyűjtemény ősymotatványairól, régi magyar könyveiről s kéziratairól.

Lakó Elemér *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémia könyvtárában* címmel „a most készül és az egész unitárius kéziratállagot felölelő új katalógus”-ról ad hírt a gyűjtemény kéziratainak tartalmi kivonatolásával. Írásának értékét növeli, hogy utal a már megjelent, s az éppen készülőben levő forrásközlésekre is. Adataihoz egy apró módosítást fűzünk: Válaszúti György Pécsi disputája most már meg is jelent, kiadását azonban nem Keserű Bálint vállalta, hanem Keserű Bálint egyik tanítványának, Németh S. Katalinnak munkáját dicséri az igen alapos szöveggondozás, a bevezetést és a jegyzeteket pedig Dán Róbert az antitrinitarizmus egyik neves szakértője készítette.

Benkő András és Kilián István munkái a színpaddal való kapcsolatuk alapján rokoníthatók. Benkő András (*Ének és zene a Bethlen kollégiumban*) előbb általában vizsgálja a kálvínista egyház és a református kollégiumok viszonyát a zeneművészethez, majd bemutatja az enyedi kollégium ének-zenektatását, a fokozatosan kialakuló kórus és zenekari kultúrát, s a zenés diákszínpadot. Könyvészeti szempontból leginkább a XVIII–XIX. századi

zenei tankönyvekről összeállított szemléjét emelhetjük ki.

Kilián István, a kötet egyetlen magyarországi szerzője a kantai (kézdivásárhelyi) minorita iskola 69 darabból álló színi reper-toárját ismerteti, saját kutatásai alapján *Magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században* című tanulmányában. A 49 fennmaradt drámaszövegből 22 magyar, 22 latin és 5 vegyes nyelvű. Emellett alapvető eligazítást kapunk az iskoladráma műfajairól, történetéről, forrásairól s az eddigi szövegkiadásokról, amelyeknek jelentős részét éppen Kiliánnak köszönhetjük.

A kötet végén két történetíróról olvasható megemlékezés. Az egyik „történetíró” Nicolae Bălcescu, akinek latin nyelvű magyar forrásairól ír Köllő Károly, megállapítva, hogy Bălcescu legfontosabb történeti művében a *Romanii supi Mihai Voievod Viteazul*-ban Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas jól ismert munkáiból merített elsősorban, nemcsak a felhasznált tényanyag, hanem a stílus és az epizódok kidolgozása tekintetében is. Kiss Ferenc pedig Kádár Józsefnek (1850–1939), Szolnok-Doboka megye monográfusának életútját mutatja be, a biográfiát tudománytörténeti összefüggésekbe ágyazva.

Valamennyi tanulmány együttes jellemzője a tudományosság és a népszerűsítés igényes egyesítése, ami az erdélyi magyar könyvkiadásnak már megszokott erényévé vált. Ez különben e sorozat tudatosan vállalt programjának egyik pontja is, ahogy Jakó Zsigmond fogalmazta az 1979-es kötet bevezetésében: „A szakszerűség és a közérthetőség, a legjobb értelemben vett népszerűsítés igényeinek egyesítése”. A 80-as kötet minden más irányban is teljesíti az eredeti célkitűzéseket: hasznosan szolgálja a romániai történettudományi kutatásokat, s teljesebb önismeretre neveli a romániai magyarságot, s bátran hozzátehetjük: bennünket is.

HELTAI JÁNOS

Könyvtári Szemle 1913–1915. Hasonmás kiadás. Bp. 1979–1980. Országos Széchényi Könyvtár.

A Tanácsköztársaság jeles könyvtárpolitikusa, Kőhalmi Béla emléke előtt méltó tisztelés a *Könyvtári Szemle* (1913–1917) hasonmás kiadása, mely a „magyar könyvtárak összefogásával” jelenik meg — szándéka szerint: a Tanácsköztársaság 60. évfordulója alkalmából, megvalósulásának lehetősége szerint: folyamatosan. Az 1. és a 2. évfolyamon 1979-es, a 3. évfolyamon 1980-as évszám szerepel, de a lassú nyom-

dai átfutás miatt ezek a kötetek csak 1980-ban, illetve 1981-ben jelentek meg.

Kőhalmi könyvtárpolitikai érdeklődése sok területre kiterjedt, ennek szándékozott hangot adni lapjában. Az első cikk felteszi a kérdést: *Mit akar a Könyvtári Szemle?*, s a szerkesztő megadja rá a választ: a modern nyilvános könyvtárügy szolgálata: „Az irodalom a maga egészében, az időszaki sajtó, az írók, a kiadók, a könyvgyűjtők, a könyvtárosok és szabadtanítással foglalkozók egytől-egyig objektumai lesznek a mi megfigyeléseinknek.” A tudományos és könyvtári élet jelentős alakjai fejezik ki ugyanitt véleményüket, a lap létjogosultságáról, szükségességéről: Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Gulyás Pál, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője és mások.

A ma könyvtárosa számára tanulságos, sok tekintetben aktuális szakmai olvasmány a *Szemle*, hiszen olyan — ma is érvényes problémák megoldását sürgette, mint például a munkaszervezés vagy a könyvtárak közötti együttműködés. Szerkezete példaként szolgálhat a mai szakmai-tudományos folyóiratok számára is. Már az 1. évfolyam anyaga „cikk”, „jegyzetek”, „kézikönyvtár”, „könyvtárosi szakirodalom” és „könyvgyűjtés — könyvkedvelés” címszavak alatt csoportosítva jelenik meg. Lényegében ez a szerkezet végig megmarad.

A cikkek könyvtárpolitikai kérdéseket tárgyalnak, a hazai és a nemzetközi könyvtári élet eseményeit értékelik. A Műzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége 1913. október 5-i soproni közgyűlésén, Wlassics Gyula elnök az államnak a könyvtárügyben betöltött szerepéről, nagy könyvtárak alapításának és fejlesztésének szükségességéről beszélt. Az elnök könyvtárpolitikai elvei — például az angol-amerikai könyvtárhálózat mint követendő példa — „egybeesnek azokkal a feladatokkal, amelyeket a Könyvtári Szemle vállalt”. A könyvtári érdeklődés középpontjába került beszédéről a lap három alkalommal is tudósít. E rovat magas színvonalát Szabó Ervin, Dienes László és természetesen Kőhalmi Béla írásai biztosítják.

A jegyzetek között egyes könyvtári hírek szerepelnek: jelentések hazai és külföldi könyvtárak munkájáról, új könyvtárak létesítéséről; könyvtári statisztikák és egyéb közhasznú írások. A kézikönyvtár a nélkülözhetetlen referenc-könyveket bibliográfiákat ismerteti folyamatosan.

A szakirodalom kitekintés a nemzetközi könyvtári világra (a 2. évfolyamban például Dienes László és Kőhalmi Béla ismerteti Green, S.S. munkáját az amerikai könyvtárügy történetéről), valamint a ha-

zai könyv- és könyvtártörténetről ad képet (például: Zolnay Béla ismerteti a 3. évfolyamban Krasznay István: *A nyomdászat című tankönyvét*).

A könyvgyűjtés — könyvkedvelés rovat művésztörténetileg is értékes sorozata a *Könyvtári séták*. A jelentős magángyűjteményeket elsősorban Kóhalmi Béla tárta fel és mutatta be, például: az Ernst-gyűjteményt, a Todoroszku-gyűjteményt, Glüek Frigyes könyvtárát.

Kóhalmi egyik legjelentősebb vállalkozása a magyar nemzeti bibliográfia helyzetének felmérése, majd 1914. január 15-től — mellékletként — *Magyarország bibliográfiája* címen a kurrens nemzeti bibliográfia megjelentetése. 6 szám jelenik meg ebben az évben Steinhofér Károly, majd Pikler Blanka szerkesztésében. 1914. június 15-én a szerkesztőség értesíti az olvasót, hogy 1914 júliusától kezdve a bibliográfia a *Corvina* könyvészeti részeként *Magyar Könyvészet* címen fog megjelenni — ezzel a nemzeti bibliográfia ügye kimozdult a holtpontról.

A hasonmás kiadás megjelenítését három nagy könyvtárunk közösen vállalta. Az 1. (1913) évfolyam nyomdai munkáját az Országos Széchényi Könyvtár, a 2. (1914) évfolyamát a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a 3. (1915) évfolyamát az Országgyűlési Könyvtár végezte. Mindhárom kötet formailag hű másolat, tisztán olvasható szöveggel. Kifogásolni csupán annyit lehet (és sajnos kell), hogy az éves címlapok, illetve tartalomjegyzékek elhelyezése nem minden esetben megfelelő. A 2. évfolyam éves címlapja üres verőval szerepel az éves tartalomjegyzék előtt, majd az 1914. januári címlap után ismét megjelenik, ezáltal verzóján tartalmazza az eredeti kiadványon is szereplő szöveget, mely fontos információkat közöl. A 3. évfolyamban pedig teljesen indokolatlanul az 1915. április/augusztus-i szám címlapja után került az éves címlap és tartalomjegyzék.

Ezek a formai kifogások természetesen semmit nem vonnak le a vállalkozás értékéből, a magyar könyvtáros-társadalom érdeklődéssel várja a következő kötetek megjelenését.

NAGY ZSOLTNÉ

Carla Corradi: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Volume 1. Sezione ungherese. Napoli 1981. 151 p.

A szerző a bolognai egyetemen doktorált *Parma e l'Ungheria nel Medioevo* című dolgozatával. Eddigi művei közül magyar vonatkozású még: *Lingue e popoli Ugrici*

(Parma 1980), *Parma e l'Ungheria* (Parma 1975). Sajtó alá rendezte *Figlio del sole* címmel Berzeli A. Károly műfordításkötetét (Parma 1978).

A magyar—olasz kapcsolatok fejlesztésében még nagyon sok a tennivaló. Ennek a munkának egyik fő követelménye a bibliográfia, vagyis a már eddig elvégzett munkálatok regisztrálása. Irodalmi és történelmi kapcsolataink a középkorba nyúlnak vissza: Róbert Károly idejében például az „ungaro” aranykereskedőt jelentett.

Carla Corradi az olasz—magyar kapcsolatok ápolója, finnugor nyelvészeti kérdésekkel, fordításokkal foglalkozik, s fent említett művében a bibliográfia-készítés feladatát vállalta magára.

Maga Corradi írja bibliográfiájának előszavában, hogy a magyar—olasz kapcsolatokkal olasz részről intenzívebben kellene foglalkozni, hiszen a „magiarismo” (magyarizmus) nagyon fontos szerepet játszott az olasz irodalmi ízlés fejlődésében, ugyanis századunk első felében a közepreteg kulturális ízlésének egyik összetevője volt és különösképpen a jellegzetes elbeszélőművészetekben („női újságok”, regényújságok, gyűjteményes művek) terjedt el.

E kiadvány, ahogy a címe is mutatja, első kötete a magyar témájú olasz nyelvű művek szakrendes bibliográfiájának és egyúttal kiegészítése a Pálincás László összeállította *Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungheresenek* (Napoli 1970). A Pálincás-féle bibliográfiát néprajzi és finnugor témájú művekkel bővíti és a kronológiai határt 1978. december 31-ig terjeszti ki. A teljességre törekedve, az alkalmi publikációkban és napilapokban megjelent írásokat is bevette a bibliográfiába. A felsorolás az olasz alfabetikus rendet követi, az eredeti nyelven közölt szerzőneveket és címszavakat a címlap szerint sorolta fel. A tematikus és szerző szerinti mutatóban feltünteteti a szerzők és az esetleg előforduló nem olasz szavak összes lehetséges változatát.

A bibliográfia a következő fejezetekre oszlik: ajánlását Nullo Minissi írta, ezután a szerző előszava következik, köszönetét fejezi ki magyar és olasz irodalmároknak és intézményeknek, akik értékes segítséget nyújtottak munkájához. A „Rövidítések” után Carla Corradi bevezetője következik, melyben ismerteti művének célját és felosztását. A mű az alábbi témákat öleli fel: Nyelv, irodalom, fordítások, színház és kulturális kapcsolatok; Doktori értekezések; A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nyári tanfolyamain tartott előadások; Néprajz, szokások, babonák, utazási jegyzetek, antropológia, etnográfia

fia, folklór; Függelék; Tematikus és szerzők szerinti mutató.

Hatalmas munkájának értékéből semmit nem von le, ha néhány sajtóhibájára felhívjuk a figyelmet. Ilyen előfordul például az 573-as tételnél, ahol bár a betűrendet helyesen alkalmazta, hibásan írt Erczeg Gyula nevet Herczeg Gyula helyett. Zavaró és bizonytalanságot keltő az 1643-as tételnél az „István” vezetéknevű vagy keresztnevű(?) szerepeltetése. Az 1620. tétel pedig helyesen: Lukácsy Kristóf: A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei.

Mindent összevetve az olasz–magyar kapcsolatokkal foglalkozók számára az érdeklődő nagyon hasznos művet tarthat kezében, melynek várjuk a folytatását.

TÖRÖK SÁRA

Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim—New York, 1981. [12], 570, [2], 116 l.

A tudományos kutatás ünnepeit könyvek megjelenése határozza meg. Scheiber Sándor genizatanulmányainak gyűjteményes kiadása, a nemzetközi és hazai orientalisztika kiemelkedő eseménye. Közel száz esztendeje, hogy Salamon Schechter mintegy 150 000 héber, arám és arab kézirat-töredéket, ún. genizát szerzett meg a Cambridge-i University Library számára. A múlt század végének szakmai közvéleményét megrázó tudományos felfedezés, egyik kairói zsinagógából került elő, ahol a középkorban a zsidó hagyománynak megfelelően, a megromlott szövegű könyveket, az elrongyolódott iratokat, a használaton kívül helyezett magán- és hivatalos leveleket gyűjtötték. A kéziratok felfedezése után a világ nagy könyvtárai és érdeklődő tudósai, újabb kb. 100 000 darabot hordtak szét Európa és Amerika különböző könyvtáraiba és magángyűjteményeibe. A magyar Kaufmann Dávid, az 1890-es évek végéig mintegy 700 ún. genizát vásárolt meg. 1899-ben bekövetkezett halála után könyvtára az MTA tulajdonába került, ahol napjainkig a nemzetközi orientalisztikai kutatás egyik bázisaként szolgálja a tudományt. Scheiber Sándor szerény előszavában, amivel megnyitja a geniza területén végzett munkáját összegző kötetet, megjegyzi, hogy 1939-től foglalkozik e témával. Első eredményeit 1949-ben publikálta, a nagy előd, Kaufmann emlékének szentelt tanulmánykötetben. Ezt követően angol, amerikai, francia és szovjet könyvtárakból mintegy 70 újabb felfedezéssel ajándékozta meg a X—XIII. századi Mediterráneum, a keleti művelő-

dés-, könyv-, eszme-, irodalom-, és társadalomtörténet kutatóit. Scheiber fáradhatatlan szorgalmának és páratlan szakmai tudásának eredményei angol, német, francia, héber nyelvű publikációi nyomán számos területen új szakaszt nyitottak a tudományos megismerés folyamatában és dolgozószobáját a nemzetközi orientalisztika egyik központjává emelték. Az *Acta Orientalia* (Magyarország), a *Journal of Jewish Studies* (Anglia), a *Hebrew Union College Annual* (USA), *Jewish Quarterly Review* (USA), *Revue des Etudes Juives* (Franciaország), *Sefarad* (Spanyolország), *Tarbiz, Szinaj, Kirjat Sepher* (Izrael) és más kiadványok lapjain megjelent dolgozatait köszöntjük *Geniza-studies* c. gyűjtőkötetében.

A gazdag anyagból e helyen csak a legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet. Az i. u. 7—8. században különféle egyházpolitikai indokok miatt, a zsidó vallásban addig egyeduralgó ún. rabbikus nézetek mellett új, biblián alapuló vallási koncepció terjedt el: a karaizmus. Míg az előbbi a talmudi hagyomány által értelmezett ószövetségi részeket tekintette a vallás és világkép alapjának, az utóbbi csak a bibliai könyvekre helyezte a hangsúlyt. A modern bibliakritika szempontjából sem mellőzhetők a karaiták kérdései és ellenvetései, melyeket a rabbinita irányzat vezetőihez intéztek a VIII. század elejétől. A X. században hasonló jellegű polémiák alakultak ki. Az ún. „Seélot Atikot” = „Régi kérdések” című munka eszmei hovatartozása, már a geniza felfedezése óta vita tárgya volt. Scheiber két, általa feltárt újabb töredék alapján egyértelműen bizonyította, hogy karaita mű és meghatározta a vitatott kézirat másolójának nevét is: Tobia ben Mose. A karaizmussal kapcsolatos — és az európai művelődéstörténet szempontjából is figyelemre méltó — az ugyancsak X. századi Mesullam ben Kalonymosz Mainz-ból Konstantinápolyba küldött levele, amiben a liturgiai költő felhívja hittársai figyelmét a karaita térhódítás veszélyeire. A héber irodalomtörténet területén talózva, a hatalmas anyagban is figyelmet érdemel a X. századi Bagdad ismert családjának, a Netiráknak egyik személyiségéhez kapcsolt leletkomplexum. Abraham ben Izsak Netira hadvezér és bankár, vallási vezető és irodalom pártoló volt. Titkára egy füzetnyi dicsőítő költeményt írt tiszteletére. A korábról ismert töredékeket Scheiber további darabokkal egészítette ki és így azonosítani tudta a dicsőített mecénás személyét is.

Scheiber egyik legjelentősebb felfedezése a XI. századi norman prozelyta, Obadja naplójának feltárása. Johannes az

egykori szerzetes autográf feljegyzése szerint, álmában látott jelenés hatására tért be a zsidó vallásba. Az Oppido városból származó főnemesi család sarja neofita buzgalommal tanult héberül és Alexandriába vándorolt, ahol diáriumát írta. Ennek legfontosabb szövegrészei, azok értelmezésével, művelődés- és eszméletörténeti háttérük bemutatásával, a kötet legizgalmasabb olvasmányai közé tartoznak. Scheiber azonban nemcsak Johannes-Obadja történetével és a hasonló sorsú Andreas egykori hari-érsek esetének párhuzamba állításával gazdagította az egyetemes tudományt. Az értő tudós szerencséje is melléje szegődött. Felfedezte a zsidó zenetörténet első dokumentumát. A szerzetesi műveltséggel rendelkező Obadja neumákkal lejegyzett zsidó dallamait sikerült kiemelnie a feledés homályából.

A hazai kutatók előtt nem ismeretlen a középkor legnagyobb héber költőjének, Juda Halévinek neve. *Kuzari* című műve költői formában foglalta össze a kazár király előtt feltételezett valamikori zsidó — mohamedán — keresztény hitvitát. Eredményeként az egykor hatalmas birodalom vezető rétege felvette — talán a karaita típusú — zsidó vallást. A költő életének utolsó évéből (1140) és Palesztinába utazásának egyik állomásáról írt magánlevele, amit Samuel ha-Nágidnak, az egyiptomi kalifa orvosának, költőtársának címzett, érdekes új adatokat hoz felszínre e sokat kutatott témában. Közvetve bár, de magyar történeti forrással függ össze Scheiber egy másik pompás lelete is. Chasz dai ibn Saprut a X. század végén a már uralkodó külügyminisztereként tevékenykedett. Tőle származik az a híres levél, amiben József kazár királyhoz fordult, további részletekről tudakozódva a távoli birodalom vallási viszonyait illetően. A levelet bizánci zsidó kereskedők Magyarországon keresztül juttatták el Kazariába. Ibn Saprut más diplomáciai tevékenységéről ad adatokat egy Sziciliából hozzá intézett episztola. Megjegyezhetjük, hogy a hazai történetkutatás számára bizonyára újabb forrásokat is rejthet a máig feldolgozatlan irathalmaz. Ehhez is segítséget nyújthat a genizakutatás egyik legismertebb szaktekinélye: Scheiber Sándor. Aminthogy a könyvtörténet kutatói sem mellőzhetik szövegfeltárásait. A tanulmányok egy részében középkori magánlevelekben található könyvtörténeti adatokkal, bibliofilekkel, könyvkereskedőkkel, másolatokkal kapcsolatos adatokkal találkozhatunk. Itt sem a teljesség igényével, csupán az ismertető érdeklődésének vetületében említjük pl. Moses Maimonides könyvtárának néhány darabját. Salomon ibn

Gabirol versgyűjteményének lelőhelyét, Samuel ben Aron biblia-kommentárjának azonosítását a számos eredmény között. A középkori keleti könyvtörténet kutatói a szerző jóvoltából megismerkedhetnek a XIII. századi Jozsef ben Jakob ha-Bavli könyvjegyzékével. Ismert művek azonosításai azok olvasási hatóságukat mutatják. Az ismeretlen darabok a további kutatás fontos fogódzói lesznek. Ide soroljuk a jelenleg még sajtó alatt levő — Leningrádban fellelt — két további könyvjegyzék anyagát is. Külön kell szólni a tanulmányokat kísérő jegyzetekről és az eredeti kéziratokat bemutató fotókról. A szerző által tárgyalt témákban a korábbi eredményeket összegező és további kutatási lehetőségeket feltáró szakirodalmi hivatkozások a genizakutatás kézikönyvévé emelik a könyvet. A faksimilek pedig a régi könyvek és kéziratok iránt érdeklődők számára bibliofil csemeget kínálnak. "A könyv monumentum aere perennius és az marad a judaica tudomány minden kutatójának, amíg e tudományt művelik." (S. D. Goitein professzor levele 1982. III. 23.)

E tallózó és a kötet egészét, annak gazdag tartalmát távolról sem érzékeltető ismertetést azzal a megállapítással kívánjuk zárni, hogy a középkori Mediterraneum kutatói nélkülözhetetlen forrásanyagot kaptak Scheiber Sándortól. A hazai és a nemzetközi tudomány várja a folytatást, mert csak a fáradozás és a dicsőség a szerzőé. A munka haszna mindannyiunké.

DÁN RÓBERT

Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. Matica Slovenská, 1981. 304 p. (Codices medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur I. Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae)

A közép-európai művelődéstörténet egy nagyon fontos és régóta nélkülözött forrás-gyűjteménnyel gyarapodott. Julius Sopko elkészítette a szlovákiai könyvtárakban őrzött latin kódexek katalógusát, amelynek megjelenését a középkorral foglalkozó, bármely területen dolgozó kutató a legnagyobb örömmel üdvözlöi. Eddig csak a múlt században megjelent katalógusokra támaszkodhatott a hazai kutató Güntherová-Misianik németül is megjelent kötetén kívül, amely viszont nem a teljesség igényével készült. A jelen kötet 1–200 sorszámossal a szlovákiai könyvtárakban levő latin nyelvű kódexek leírását tartalmazza, míg a tervezett második kötet a Magyarországon és Romániában levő, szlo-

vákiai könyvtárakból elkerült kódexek katalógusa lesz.

Az előszóban a szerző összefoglalja a szlovákiai könyvtárak középkori könyvanyagának a történetét. A magyar államnak a latin nyelvű nyugati kereszténységhez való kapcsolódása meghatározó volt a könyv- és a könyvtárak szempontjából is. A könyvek előállításai, használati és őrzési helyei az egyházi központok (székesegyházak, káptalanok, szerzetesi rendházak és plébániák) lettek. A legrégebb könyvtárak a bencés rendhez kapcsolhatók, Zobor illetve Garamszentbenedek révén. Ennek emléke a ma Nyitrán őrzött Szelepchényi evangelistarium. A bencés rend másolótevékenységének bizonyítéka a pozsonyi Városi Levéltár EL 9 jelzetű kódexe, amelyet 1410-ben Péter fráter másolt a stólai bencés kolostorban a Táttra lábánál; „sub niveys montibus in terra Scepusiensi.” A reform-szerzetesrendek közül a legteljesebb könyvanyag a szepesi karthauziaktól maradt fenn. A lechnici kódexek egy része a budapesti Egyetemi Könyvtárba került. A selmecbányai és a kassai domonkosok tevékenységét csak egy, külföldön található kódex jelzi. A leleszi és jászói premontreiek, a pozsonyi ferencesek és a máriavölgyi pálosok könyvtáraiból maradtak fenn kódexek. Másolók közül konkrét adat van egy bártfai ágostonos másolóról.

A káptalani könyvtárak közül az egyik legjelentősebb volt a pozsonyi, amelynek kódexei Pozsonyban, Budapesten és Gyulafehérvárott vannak. A pozsonyi káptalani könyvtár anyagában jól nyomon követhetők a cseh és osztrák kapcsolatokon kívül, a külföldi egyetemjárás emlékei is. Nemcsak a jogi könyvek tanúskodnak erről, hanem a bolognai egyetem statútumai is bizonyítéka ennek. Pozsony nemcsak az egyháziak révén vált kulturális központtá. Liebhard Egkenfelder városi notariusnak 37 kötetes magánkönyvtára volt, amiből 17 kódexet maga másolt.

A Szepességben a szepesi káptalan és a szepesi városok könyvkultúrájának színvonalát a káptalan könyvtárán kívül, elsősorban Lőcse városa bizonyítja „Fraternitas 24 plebanorum regalium” könyvtára révén, de a szepességi templomok könyvanyaga sem volt jelentéktelen. Szintén fontos könyvtárral rendelkeztek a bányavárosok. A plébániai könyvtárak közül kiemelkedik Kassa, egy 1604-es katalógus szerint 160 kötettel rendelkezett. A legismertebb plébániai könyvtár viszont a bártfai, amelynek még eredeti könyvszekrénye is megmaradt.

Sopko a középkori könyv- és könyvtártörténet után, a könyvtárak újkori történetét és mai helyzetét tekinti át. A szlo-

vákiai könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban két csoportba sorolják a kódexeket. Fondnak nevezik és kezelik azokat, amelyeket egy középkori intézmény meghatározott céllal, saját használatára hozott létre. Ide sorolják a pozsonyi, szepesi káptalani könyvtárat, a körnöcbányai, lőcsei, bártfai és kassai plébániai könyvtárakat és a szerzetesrendek kolostoraiban volt könyvanyagot. Gyűjteménynek az újkorban, tudatos gyarapítás révén létrehozott könyvtárakat nevezik. Ide tartozik Zsámboki Jánosnak Bécsben, az ÖNB-ben levő könyvanyaga, a gyulafehérvári Batthyaneum kódexei, amelyeket Batthyány Ignác erdélyi püspök vásárolt a Szepességben. Ilyen gyűjtemények a pozsonyi, kismárki liceum könyvtárai és az alsó-kubini Csaplovics könyvtár, valamint Martinban, a Matica Slovenskában őrzött kódexek együttese.

A katalógusnak illetve a bevezetésnek ez a része teszi igazán világossá, hogy milyen fontos mind a magyar, mind a szlovák kutatók számára az együttműködés a középkori művelődéstörténet területén. Nemcsak a könyvtárak története és sorsa, hanem a könyv- és könyvtártörténeti kutatások is összekapcsolják a két ország kutatóit. Számos kódex került Pozsonyból, Kassáról a Szepességből Bécsbe, Budapestre, Szombathelyre, Gyulafehérvárra, sőt Nürnbergbe, Lipcsébe és Londonba is. Több kódexet, ősnymtatványt őriznek a budai, esztergomi, székesfehérvári, váci könyvtárakból Bécsben, Rómában, Pozsonyban, Jászón, Grácban. Szlovákia és Magyarország könyvtárainak a sorsa nemcsak a középkori Magyarországon volt azonos. Mindkét országból a kódexek eredeti őrzési helyükről elkerültek, a gyűjtemények szétszóródtak. Egy-egy könyvtár, középkori könyvállományát szinte Európa minden nagyobb könyvtárából kiegészíthetjük. Ezek után talán lényegtelen is külön hangsúlyozni, hogy mennyire fontos egymás kutatási eredményeinek az ismerete, és mennyire nélkülözhetetlen a kódexek lelőhelyeinek pontos ismerete. Sajnos a kódexeknek nemcsak egy viszonylag rövid idejű közömbös vagy értéknélküliséget jelentő időszakot kellett túlélniük a könyvnyomatás széleskörű elterjedése után, akár megsemmisítve is, hanem két világháborút is. Így érthető igazán az a megdöbbentő tény, hogy a pozsonyi káptalani könyvtárban Knauz Nándor a múlt század második felében még 105 kódexet írhatott le, ma ebből 42 található, és 22 kötetet a töredékeivel együtt a pozsonyi Városi Levéltár vásárolt vissza. Nem minden tapasztalat nélkül akarta biztosítani a kódexet egy karthauzi fráter, Menedék-

kön a XVI. század elején a következő beírással: „Si rapies librum, rapiet tua viscera corvus.”

A szlovákiai könyvtárakban jelenleg 200 db latin nyelvű kódexet őriznek. Ezek egy részéről készült ugyan katalógus, vagy egyéb a felsorolást alig meghaladó ismeretetés. Sopko katalógusában a Csehszlovák Tudományos Akadémia kódexkutatási bizottságának elvei szerint írta le a kódexeket. A katalógusban ABC rendben követik egymást az egyes városok és azon belül az intézmények, a kódexek ezek szerint alkotnak egységes számsort. A szlovák nyelvű cím után áll a kódex eredeti jelzete, majd az évszázad meghatározása, a kódex anyaga, mérete, kötése következik. Ezután áll a részletes formai leírás. A kódex írásának meghatározásakor az 1953-as nemzetközi paleográfiai kongresszuson elfogadott némenklatúrát veszi figyelembe Sopko, kiegészítésként J. Pražak által a csehországi kódexekre kidolgozott némenklatúrával együtt. A díszítés jellemzése után a kötés részletes ismertetése következik, az előzéklapokon levő bejegyzések, a kötésben levő esetleges kódextöredékek megemlítésével. Ezután a datálás, proveniencia és possessor meghatározás indoklása szerepel, majd a bibliográfiai adatok a kötetről. Ezt követi a részletes tartalmi leírás természetesen a kódex nyelvén, latinul. Itt adja a szövegkiadásmegjelöléseket is, ha ez lehetséges. Az elveszett, de régebbi katalógusokból ismert kódexeket is besorolja a megfelelő helyre.

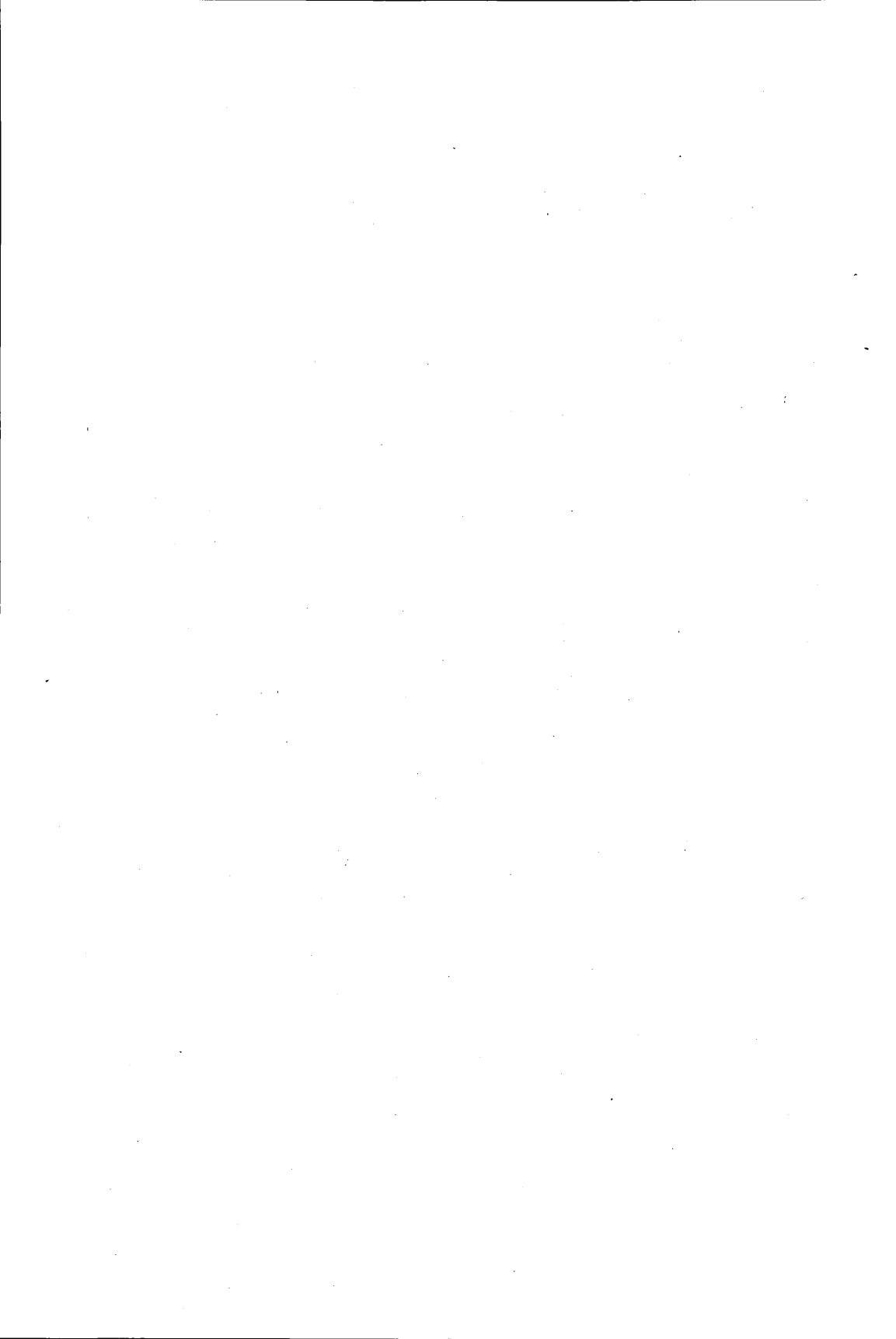
A katalógusban való eligazodást, használhatóságát különféle mutatók könnyítik. Az áttekinthetőséget biztosítja a kódexek jelzeteinek konkordanciajegyzéke. Megadja a datált kódexek jelzeteit is. A szövegtagozás kutatását segíti az incipit mutató. Az egy betűrendbe szedett név-, tárgy- és helynévmutató főképp a műfaj, scriptor, proveniencia és possessor keresést könnyíti meg. Különösen előnyös, hogy az általános kodikológiai fogalmakat a latin nevük alatt találjuk. A kötetet táblák egészítik ki, mintegy paleográfiai mintalapokként. A középkori művelődéstörténet területén munkálkodó kutatók érdeklődésével várják a második kötetet és csak azt sajnáljuk, hogy a két kötet nem egyszerre jelent meg. Ez megkönnyítette volna az előző alosabb megértését, a második kötet anyagára való hivatkozások miatt. Ugyanígy nagyon örültünk volna annak is, ha a szerző korábbi, részletkutatásain

alapuló és annak eredményeit összefoglaló előszó teljes szövegét olvashattuk volna latinul.

A két kötetes katalógus nem fogja tartalmazni azokat a kódexeket, amelyek földrajzilag nem kapcsolódnak a szlovákiai könyvtárakban őrzött könyvtárhoz. Nem kerülnek feldolgozásra a könyvborítóként fennmaradt kódexlapok sem. Ezzel az elhatározással teljesen egyetértünk, hiszen a töredékek, akár könyvborítóként, akár levéltári borítólapként maradtak fenn, egy másik forrásterület, amely valóban külön feldolgozást igényel. Azonban ezek feldolgozásával szembe kell néznie a középkori könyv-, és könyvtártörténettel foglalkozónak, és ezt a jelen katalógus készítője sem kerülheti el. Nagyszombatban (Trnava) a Szt. Adalbert Társulat (Spolok sv. Vojtecha) levéltárában az egyik pozsonyi missale (AMB EC Lad. 3. EL 18 Sopko 5) és az egyik pozsonyi antifonálé (AMB EC Lad 3 Sopko 4) részeit őrzik. A pozsonyi Káptalani Könyvtár No 4 és No 2 jelzetű antifonáléinak töredékei a Városi Levéltárban vannak. (AMB EC Lad. 4. Sopko 30. ill. AMB EC Lad. 2. Sopko 29.) A konkordanciajegyzékben szerepelnek is a töredékek jelzeteivel együtt, de jó lett volna, ha ugyanitt utalás történt volna a Nagyszombatban levő töredékekre is. A második kötetben szerintünk a teljesség igénye miatt feltétlenül helyet kell kapnia, az OSZK A 23/III. és V. jelzetű töredékének, amely az egyik pozsonyi antifonale része. (AMB EC Lad. 6. Sopko 7.) Nem szorul hosszabb magyarázatra mennyivel nagyobb a forrásértéke annak a töredéknek, amely beleilleszthető abba a kódexbe, amelynek egykor része volt. Ugyanígy jóval nagyobb a bizonyító ereje annak a esonka kódexnek, amelybe vissza tudjuk helyezni, ill. csökkenteni, tudjuk hiányait. Mivel mind a szlovákiai mind a magyarországi szakemberek könyv- és könyvtártörténeti forrásfeltáró problémái azonosak, módszertani szempontból haszonnal tanulmányozhatják Szendrei Janka a kódexeket és a töredékeket együtt feldolgozó tanulmányát, a magyar középkor hangjegyes forrásairól.

Julius Sopko mostani munkájával és a tervezett második kötettel, nagy lépést tett országaink középkori művelődéstörténeti forrásanyagának feltárásában.

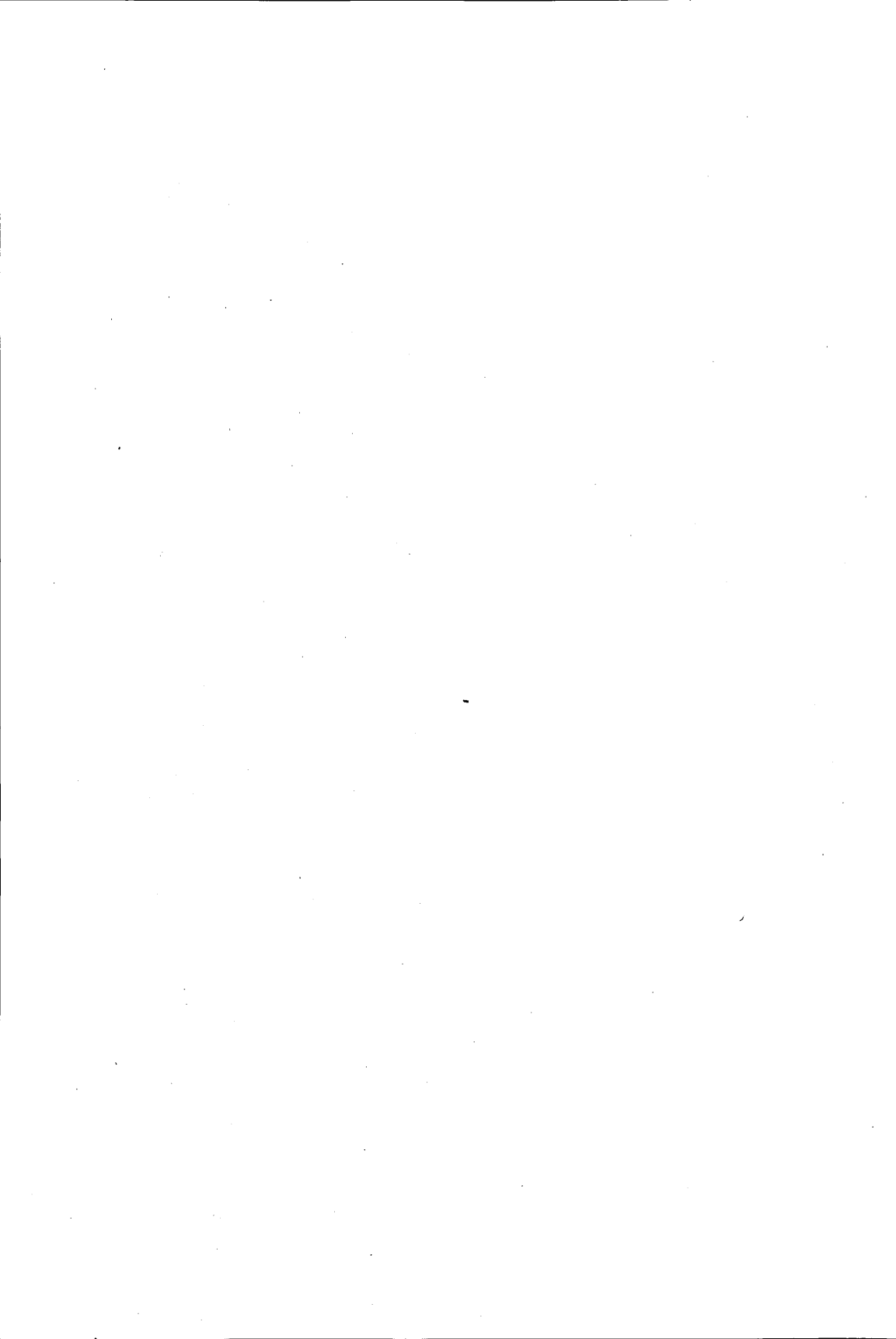
KÖRMENDY KINGA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 3. — Terjedelem: 7,70 (A/5) ív
82.10376 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből	93
<i>Dobszay László</i> : A magyar Graduál-irodalom első emléke	100
<i>Heltai János</i> : Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején	113
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György második akadémiai tárgyú röpirata (1802)	127
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Egyházi gyűjtemények állományvédelme Magyarországon	135
<i>Dóka Klára</i> : A könyvtörténet levéltári forrásaiból	141

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Fekete Csaba</i> : Melyik Tolnai könyve?	151
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz	158
<i>Batári Gyula</i> : Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műipar	160
<i>Szecső Károly</i> : A „Gutenberg”, az első munkás szaklap Magyarországon	163

S Z E M L E

Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. (<i>Heltai János</i>)	170
Könyvtári Szemle. 1913—1915. Hasonmás kiadás. Bp. 1979—1980. OSZK. (<i>Nagy Zsoltné</i>)	172
<i>Carla Corradi</i> : Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Vol. 1. Sezione ungherese. Napoli, 1981. (<i>Török Sára</i>)	173
<i>Scheiber, Alexander</i> : Geniza Studies. Hildesheim—New York, 1981. (<i>Dán Róbert</i>)	174
<i>Sopko, Julius</i> : Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. Martin, 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	175

SOMMAIRE

<i>Szelestei N., László</i> : Des fragments trouvés dans la reliure du formularium de la Bibliothèque Épiscopale de Pécs	93
<i>Dobszay, László</i> : Le premier monument de la littérature de Graduale en Hongrie	100
<i>Heltai, János</i> : Un cercle bourgeois, ami de la culture au commencement du XVIII ^e siècle	113
<i>Kókay, György</i> : Le deuxième pamphlet de György Bessenyei en connexion avec l'Académie (1802)	127
<i>Kozocsa, Ildikó</i> : La conservation du stock des collections ecclésiastiques en Hongrie	135
<i>Dóka, Klára</i> : Des sources archivales de l'histoire du livre	141

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : Lequel est le livre de Tolnai?	151
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Une dédicace inconnue de Csokonai à Sámuel Teleki	158
<i>Batári, Gyula</i> : Une revue technique, intitulée «Műipar» (Industrie Technique), au premier tiers du XIX ^e siècle	160
<i>Szecksó, Károly</i> : La première revue spéciale des ouvriers en Hongrie, intitulée «Gutenberg»	163

REVUE

Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. (<i>Heltai, János</i>)	170
Könyvtári Szemle 1913—1915. Facsimile. Budapest, 1979—1980. (<i>Nagy, Zsoltné</i>)	172
Corradi, Carla: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Vol. 1. Sezione ungherese. Napoli, 1981. (<i>Török, Sára</i>)	173
Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim—New York, 1981. (<i>Dán, Róbert</i>)	174
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižnicach. Martin, 1981. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	175